Б24

Баран
Володимир
Кіндратович

Даниленко
Віктор
Михайлович

Національна академія наук України
Інститут історії України НАН України

Творчий задум та загальна редакція
академіка Національної академії наук України
В.А.Смолія

Автори:
В.К.Баран, В.М.Даниленко
Україна в умовах
системної кризи (1946 -1980-і рр.) - К.,
Видавничий дім "Альтернативи", 1999. - 304 стор.

Тринадцятий том 15-томного видання "Україна крізь віки" присвячений повоєнним десятиріччям в історії України — періоду суперечливому й складному, що передував виборенню незалежності.

Всім, хто цікавиться історією України.

Керівник видавничого проекту М.Шпаковатий
Відповідальний за випуск С.Павловський

Художнє оформлення, комп'ютерна верстка –
дизайн-студія «Коваль»

ОБЯЗА[illegible]
с»КЗс-.'[illegible]
7.3N4

ISBN 966-7217-24-8 ("том *13)*

© В.К.Баран, В.М.Даниленко, 1999
© О.Коваль, П.Тяпко, дизайн, 1999
©Видавничий дім «Альтернативи», 1999

] центральна
} ХНУ
Н602227

ПЕРЕДМОВА

Повоєнні десятиріччя посідають особливе місце в історії України. З одного боку, це період подальшого зміцнення сталінського тоталітарного режиму, що укріплював свої позиції, привласнивши лаври Великої Перемоги над гітлеризмом, а з іншого — час громадського прозріння, перегляду усталених цінностей, відмови від нав'язуваних ідеологічних догм і традицій.

Друга світова війна завдала величезної шкоди економіці, освіті, науці, культурі України. Суттєво ускладнив ситуацію голод 1946-1947 рр. Відбудова народного господарства України здійснювалася власними силами, без зовнішньої підтримки. Прикметною рисою республіканської економіки було те, що вона відновлювалася не як самостійний самодостатній організм, а як частина загальносоюзної економічної системи.

Суперечливо й неоднозначно проходили "соціалістичні перетворення" на західноукраїнських землях. Швидкі темпи промислового розвитку, що випереджали загальнореспубліканські показники, поява нових галузей промисловості, зрушення у сфері освіти й т.ін. драматично перепліталися із заходами щодо насильницької колективізації, ліквідації греко-католицької Церкви, масових репресій проти корінної нації, депортацій. Репресивні дії властей, зрозуміло, викликали масове невдоволення, опір місцевого населення.

Повоєнний період був часом широкомасштабного ідеологічного наступу сталінізму, що мав на меті втримати під контролем духовне життя народу, розвиток суспільної думки та суспільних процесів, Як реакція на розгортання й поглиблення "холодної війни" він був спрямований на нейтралізацію патріотично налаштованої національної інтелігенції. Погромні ідеологічні кампанії не могли зупинити поступальний духовний розвиток народу, однак вони суттєво гальмували його, зводячи українську культуру до рівня провінційності та відсталості.

Знаменною подією 40-х рр. став новий вихід України на міжнародну арену, її вступ до Організації Об'єднаних Націй. І хоча сталінський режим, відновивши зовнішнє представництво Української РСР, переслідував власні цілі, цей акт мав велике значення для подальшої розбудови української державності.

50-і - 60-ті рр. позначені в історії радянської України, як і всього Радянського Союзу, великомасштабними реформаційними заходами в сільському господарстві, державному управлінні, соціально-культурній сфері. Після смерті Й.Сталіна розпочався складний і суперечливий процес десталінізації радянського суспільства, лібералізації суспільного та культурного життя. Однак реформаторського потенціалу хрущовської "відлиги" виявилося недостатньо для того, щоб суспільство звільнилося від командної системи й тоталітарного режиму. На зміну реформаційній політиці М.Хрущова прийшов консервативний курс Л.Брежнєва, спрямований на "стабілізацію" радянського суспільства.

Попри всі труднощі, і в цей час відбувалася поступова трансформація радянського владного механізму, повільно та болісно, в безперервній боротьбі долалися страхітливі наслідки "сталінщини".

Нова спроба модернізувати командну систему, створити умови для побудови "гуманного демократичного соціалізму" пов'язана з іменем М.Горбачова. Вона спричинила демократизацію всієї політичної структури, розбалансування економіки, розкол суспільства і втрату союзним керівництвом контролю над суспільними процесами. Виникли умови для переходу суспільства до якісно нового статусу.

Висвітлюючи повоєнну історію України, ми прагнули максимально правдиво відтворити історичний процес, переосмислюючи події і факти вітчизняної історії, намагалися вести щиру розмову з читачем. Загальне методологічне спрямування роботи визначають принципи історизму і об'єктивності, що базуються на пріоритеті документованих фактів, на відмові від політичної заанґажованості. При написанні праці ми врахували останні досягнення історичної науки, як вітчизняної, так і зарубіжної. Певна річ, не все в ній може сприйматися однозначно. Наші підходи до висвітлення тих чи інших питань, судження не слід розглядати як істину в останній інстанції. Читач має право на власні висновки.

Хліб. Худ. Т.Яблонська. 1949 р.

І.Гончар у власній хаті-музеї. 1980-і рр.

§ 1. Суспільно-політичний розвиток

ПРАВЛЯЧА ВЕРХІВКА

Останні роки правління И.Сталіна відзначалися не меншим драматизмом, не нижчою напругою політичних пристрастей, ніж сумнозвісний період "великих чисток". Механізм репресій працював на значних обертах, ламаючи тисячі людських доль: тривали викриття ^шкідників' , "зрадників", "опортуністів" та інших "ворогів народу". И.Сталін готував чергову чистку, зокрема серед найвищої верстви, найближчого оточення, спираючись виключно на свій секретаріат у КПРС та органи МВС-МДБ в країні.

Для цього було інспіровано "ленінградську справу", змінено московське партійне керівництво, знято з посад провідних воєначальників. У немилість потрапили головнокомандувачі родів військ маршали Г.Жуков і О.Новиков, дещо згодом — адмірал І.Юмашев. Усіх членів найвищого органу партійно-політичного керівництва — Політбюро ЦК — змусили залишити міністерські посади. В останні роки життя И.Сталін ставився з великою підозрою до людей, зокрема до своїх соратників. Тому ніхто з них не був застрахований від імовірного падіння, раптового краху кар'єри, а в найгіршому випадку — від трагічного кінця як "ворог народу".

Наприкінці 40-х рр. в Україні, як і в усьому СРСР, гучно відсвяткували ювілей "великого вождя". Газети і журнали захлиналися від потоку хвалебних епітетів: *"Сталін — світоч комунізму. Сталін — найгеніальніший і нойлюбилиший в усіх часах вождь* незліченних .мільйонів, *друг, учитель, батько народний. Він — це наш Ленін сьогодні, великий соратник і продовжувач справи Ілліча. Він — прапор усього трудового людства. Він — разом із Леніним — творець більшовицької партії і радянської держави, він — вождь і учитель партії, великий стратег соціалістичної революції, корифей науки".*

И.Сталіну присвячувалися вірші, пісні й живописні полотна. Його іменем називали міста, заводи і гірські хребти. Він поставав перед очима людей в образі осяйного напівбога, "сонця нашої ери". З усіх кінців

республіки надходили звістки про "небувале", "небачено велике" піднесення соціалістичного змагання на честь сімдесятиріччя від дня народження "товариша Сталіна". Колективи численних підприємств брали на себе підвищені зобов'язання, щоб гідно зустріти ювілей. У ті дні газета "Радянська Україна" писала: *"В народному фольклорі є мудре визначення ролі товариша Сталіна в усій нашій діяльності:* **"Щоб ми не робили — чи ткали, чи кували, чи ліс рубали, чи дім будували — в усякому ділі нашого успіху тільки друга половина. Першу за нас Сталін уже зробив".**

Таке оспівування та обожнювання, така вражаюча міфологізація особистості служили духовною підвалиною диктатури. Хіба можна протиставити себе генію, велетню? Хіба можна дозволити собі хоча б найменший сумнів у правильності політичного курсу, визначеного самим Й.Сталіним? Преса називала його *"творцем Української Радянської держави, визволителем і збирачем українських земель",* неодмінно зазначаючи, що *"завдяки його невтомному піклуванню так пишно розквітла в братерській сім'ї наша соціалістична Україна".* Зовсім не з чиєїсь примхи поняття "вождя" дбайливо плекалося пропагандою, а його антитезою стало поняття "простих людей" — гвинтиків велетенської і складної державної машини. В цьому втілювався один із механізмів становлення, а пізніше — збереження режиму особистого панування, всієї системи тоталітаризму.

У перші післявоєнні роки ключову роль у політичному житті України відігравав М.Хрущов. Він народився в 1894 р. на Курщині в сім'ї робітника-шахтаря. У 1908 р. переїхав на Донбас, де став учнем слюсаря на заводі Боссе. Там розпочав революційну діяльність, а в 1918 р. вступив до РКП(б). Брав участь у громадянській війні, потім вчився і працював у Юзівці. Наприкінці 20-х рр. перебував на керівній партійній роботі в Донецьку і Києві. Після закінчення навчання в Промисловій академії обирався секретарем Московського міськкому і обкому ВКП(б).У січні 1938 р. повернувся в Україну, очоливши ЦК КП(б)У. Як лідер партії М.Хрущов послідовно провадив її генеральну лінію, однак при цьому не завжди виявляв потрібну Й.Сталіну "рішучість". Тому в березні 1947 р. секретарем ЦК КП(б)У став Л.Каганович, який діяв безжально і жорстоко. Наприкінці того ж року лідерство знову перебрав М.Хрущов, а з грудня 1949 р. партійною організацією України керував Л.Мельников, перед тим — другий секретар ЦК КП(б)У.

Однак задумана Й.Сталіним чистка йшла надто кволо, тому розпочалися кадрові перестановки, зокрема міністром держбезпеки замість Ь.Абакумова було призначено С.Ігнатьєва. Те, що в приціл вождя

Рис. 1. И.Сталін і М.Хрущов на трибуні мавзолею В.Леніна під час святкування 1 травня. 1951 р.

потрапили керівники великого масштабу, стало очевидними після XIX заїзду КПРС (1952 р.). На першому ж пленумі ЦК И.Сталін виголосив промову, спрямовану проти В.Молотова і А.Мікояна. Він із гнівом звинуватив їх у нестійкості, боягузтві, капітулянстві, тим самим нагадавши про своє право вершити долі всіх. Крім того, він запропонував створити Президію ЦК у складі 25 чоловік, включивши до неї багатьох маловідомих людей.

М.Хрущов вважав, що в такий спосіб генсекові легше буде розправитися зі "старою гвардією". Останнім актом чистки став арешт кремлівських лікарів, звинувачених у вбивстві А.Жданова та О.Щербакова, замахах на життя О.Василевського, Л.Говорова, С.Штеменка. У чіткому механізмі репресій такий крок неминуче призвів би до викриття нових "ворогів", цього разу — серед пацієнтів заарештованих, тобто, найвищих військових, партійних і державних діячів. Однак завершити задум вождеві не вдалося: після бурхливого засідання Президії ЦК (1 березня 1953 р.), на якому, за свідченням І.Еренбурга, що було опубліковано західною пресою, усі старі члени вищого партійного керівництва начебто виступили проти И.Сталіна, він зазнав серцевого удару й незабаром (5 березня) помер від крововиливу в мозок.

ЗБРОЙНИЙ ОПІР РЕЖИМОВІ

У 1944 р. в західних областях України розпочалось утвердження радянської партійно-політичної системи. Це викликало значну протидію місцевого населення, насамперед організованого національного підпілля. Уже в березні 1944 р. для ліквідації формувань Української Повстанської армії (УПА) сюди направили війська НКВС-НКДБ, що діяли за підтримки підрозділів Червоної армії. Менш ніж за рік, до кінця 1944 р., у Львівській, Ровенській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській, Волинській та Чернівецькій областях органами НКВС було проведено майже 6,5 тис. бойових операцій, в перебігу яких вбито 57 405 і взято в полон 50 387 осіб.

Після закінчення Другої світової війни головне командування УПА провело скорочення особового складу, зокрема груп "Захід" та "Північ". З весни 1946 р. УПА змінила тактику, перейшовши від дій великими силами (сотнями і куренями) до використання менших підрозділів (рот і роїв). За окремими загонами закріплювалася певна територія, що робило бойові одиниці рухливішими, менш вразливими. УПА використовувала методи партизанської війни, провадячи рейди, організовуючи засідки, здійснюючи терористичні акти. Вона прагнула не допустити утвердження в західних областях України сталінського тоталітарного режиму.

Навесні 1946 р. міністр внутрішніх справ СРСР Круглов затвердив план заходів щодо посилення боротьби з оунівським підпіллям. До західного регіону України було відряджено оперативні групи працівників центрального апарату МВС СРСР. Органи внутрішніх справ республіки збільшили кількість винищувальних батальйонів. Улітку того ж року ЦК КП(б)У ухвалив рішення: довести особовий склад таких батальйонів до 35 тис. осіб. На початку 1947 р. боротьба з національним рухом опору перейшла у виключну компетенцію органів безпеки, і майже 2 тис. винищувальних батальйонів, що налічували 35,1 тис. бійців, було передано в розпорядження МДБ УРСР.

У цей час відділи УПА діяли також на Закерзонні — в Лемківщині, Надсянні й Холмщині. Уряди СРСР і Польщі продовжували взаємне переселення (українців — із Польщі до УРСР, а польського населення — з України до Польщі). Воно здійснювалося примусовими методами й призвело до численних людських жертв. На території евакорайонів Польщі, тобто, Жешувського, Люблінського та Краківського воєводств, на обліку було майже 126 тис. українських родин або 497 682 особи, з яких евакуйовано в УРСР 122,5 тис. родин або

482 109 осіб. Це становило 97,2% родин або 96,8% населення. Їх розселили на території Української РСР, зокрема в західному регіоні — 80,3 тис. родин або 322 868 осіб.

Під час переселення українців на території Польщі, особливо в Лісківському, Перемишльському, Ярославському, Любачівському, Томашівському та Грубешівському повітах, активно діяли формування УПА й підпільні військові формування польської Армії Крайової, що постійно перебували в протистоянні. Внаслідок нападів польських загонів постраждало мирне українське населення: було вбито понад 4,6 тис. осіб, пограбовано більше 2,2 тис. родин, спалено кілька сот сіл тощо. Під час збройних сутичок страждало й польське населення. Українсько-польські конфлікти в період війни — драматична сторінка в історії двох сусідніх народів.

У квітні-липні 1947 р. відбувся заключний етап взаємної депортації, що одержав назву "Вісла". Протягом трьох місяців було проведено виселення українців і членів змішаних українсько-польських сімей із південно-східних земель Польщі: Надсяння, Лемківщини, Холмщини та Підляшшя. Ці родини переселяли в західні та північні райони Польщі, мотивуючи дану акцію необхідністю розгрому угруповань УПА. За словами І.Біласа, головною метою поляків була ліквідація української національної меншини та асиміляція переселенців у польському середовищі. В перебігу акції з етнічних українських та прилеглих земель насильницькими методами було виселено 140,6 тис. осіб.

Водночас, згідно з тією ж угодою, провадилося переселення поляків із західних областей УРСР. Станом на 1 жовтня 1945 р. в регіоні на обліку перебувало 256 428 родин поляків або 797 907 осіб, мала виїхати до Польщі 233 121 родина або 675 096 осіб, було відправлено до Польщі 158 614 родин або 480 483 особи. Під час евакуації вивезено 23 143 коня, 60 348 голів великої рогатої худоби, 6636 свиней, 17 195 овець і кіз, а також 26 327 знарядь для обробітку землі, 767 сіялок, 3168 збиральних машин. Переселенці вивезли також 1,2 млн. центнерів продуктів, зокрема понад 690 тис. центнерів зернових.

Того ж 1947 р., в жовтні, сталінський режим провів масову депортацію українців із західних областей УРСР. Десятки тисяч членів сімей оунівців було вивезено на спецпоселення, три чверті з них становили жінки й діти. У ряді міст регіону влада створила пункти для прийому так званого спецконтингенту, сформувала оперативний штаб МВС УРСР у Львові. Загалом із семи західних областей України було вивезено 26,3 тис. сімей або 77 791 особу. Найбільше українців депортували зі Львівської, Дрогобицької та Тернопільської областей; майно репресованих передали в державні органи. Серед виселених налічува-

лося 35,4 тис. жінок і 22,3 тис. дітей, які також були зараховані до "неблагонадійних".

На додаток до згаданого посилився наступ на формування УПА. Війська блокували великі території, на яких діяло збройне підпілля. Сталися численні сутички між підрозділами МДБ УРСР та загонами повстанців, обидві сторони зазнали значних людських втрат. Тоді ж МДБ і МВС УРСР створили кілька спільних оперативних груп для ліквідації членів Центрального проводу ОУН та крайових провідників. У 1948-1949 рр. проти повстанців було кинуто чотири дивізії МДБ УРСР, операцією особисто керував міністр державної безпеки республіки М.Ковальчук. Навесні 1950 р. в с.Білогорша під Львовом загинув головнокомандувач УПА Р.Шухевич (Тарас Чупринка), й збройний опір режимові став згасати.

На той час чисельність оунівців, виселених на спецпоселення, досягла 171,5 тис. осіб. Репресій знову зазнали не лише учасники боївок ОУН-УПА, а й члени їхніх сімей. Постраждали десятки тисяч людей, звинувачених у підтримці антирадянського підпілля.

Станом на 1 січня 1953 р. з цієї категорії спецпоселенців найбільше перебувало в Хабаровському і Красноярському краях, Кемеровській, Іркутській, Омській, Томській та Молотовській областях, в ряді автономних республік Російської Федерації, у Казахській РСР.

У доповідній записці, надісланій згодом КДБ СРСР у Політбюро ЦК КПРС, зазначалось: *"Як свідчить аналіз архівних матеріалів, заходи щодо виселення із західних районів країни були надзвичайними й зумовлювалися зовнішньо та внутрішньополітичною обстановкою, що склалася, діяльністю агентури ворожих розвідок і значною кількістю* осіб, *що* виступали проти Радянської влади, *аж* до здійснення *терористичних актів проти партійного і радянського активу..."* У записці визнавалося, що *"в процесі здійснення заходів щодо виселення мали місце факти порушень соціалістичної законності — необгрунтовані арешти ряду громадян, огульний підхід в оцінці їх соціальної небезпечності".*

РЕПРЕСОВАНА ЦЕРКВА

Панівні позиції в Західній Україні посідала греко-католицька Церква. Восени 1939 р. лише на Львівщині налічувалося 1308 греко-католицьких церков, 830 священиків, 40 монастирів, понад 1070 насельників (для порівняння: тоді ж в області діяло 5 православних цер-

ков і 8 православних священиків). За даними архієпископа І.Бучка, в 1939 р. Українська греко-католицька Церква загалом об'єднувала 4400 церков, 2950 священиків, 195 монастирів, 1610 ченців і черниць, 520 богословів, 10 336 різних шкіл (зокрема, 9900 народних, 380 середніх, 56 вищих), а також майже 4,3 млн. вірних.

У листопаді 1944 Q, помер митрополит А.Шептицький, місце якого посів архієпископ И.Сліпий. Того ж року, фактично зі вступом до Львова радянських військ, було розпочато роботу, спрямовану на приєднання греко-католиків до Руської православної Церкви. Уже в грудні під тиском властей делегація Української греко-католицької Церкви, яку очолювали архімандрит К.Шептицький та настоятель Преображенської церкви у Львові отець Г.Костельник, відвідала Московську патріархію. Очевидно, підсумки цієї поїздки не повністю задовольнили політичне керівництво, яке невдовзі розгорнуло масштабну кампанію з ліквідації невгодної йому Церкви.

У квітні 1945 р. львівська газета "Вільна Україна" помістила на своїх сторінках статтю "З хрестом чи з ножем", написану Я.Галаном (стаття вийшла під псевдонімом В.Росович). Через кілька днів після цього, 11 квітня 1945 р., у Львові, Станіславі й Тернополі були заарештовані провідні представники греко-католицького духівництва, зокрема, митрополит И.Сліпий, єпископи М.Будка, М.Чарнецький, прелати О.Ковальський і Л.Куницький, священики В.Белей, Р.Білик, С.Сампара, И.Труш (у Львові), єпископи Г.Хомишин та І.Лятишевський (у Станіславі), священик С.Веселовський (у Тернополі).

28 травня 1945 р. у Львові утворилася Центральна ініціативна група з возз'єднання греко-католицької Церкви з православною. До неї ввійшли представники трьох греко-католицьких єпархій у західних областях України — священик Г.Костельник від Львівської, декан А.Пельвецький від Станіславської та генеральний вікарій М.Мельник від Дрогобицько-Самбірської. Ініціативна група звернулася до Раднаркому УРСР з декларацією, в якій заявила про свій вихід з-під юрисдикції Ватикану, про бажання возз'єднатися з православною Церквою та просила дозволу на проведення в західних областях відповідної пропаганди.

18 червня 1945 р. за вказівкою уряду діяльність Центральної ініціативної групи була санкціонована уповноваженим Ради в справах Руської православної Церкви при РНК УРСР П.Ходченком. У відповіді на заяву греко-католицьких священиків П.Ходченко повідомляв, що ініціативна група санкціонується як єдиний тимчасовий церковно-адміністративний орган, котрому надається право керувати греко-католицькими парафіями в західних областях України та здійснювати

возз'єднання з православною Церквою. При цьому члени групи повинні були надсилати уповноваженому Ради в справах Руської православної Церкви списки деканів, священиків і настоятелів монастирів, які відмовляються підлягати юрисдикції ініціативної групи.

У лютому 1946 р. делегація греко-католицького духівництва, очолювана отцем Г.Костельником, відвідала екзарха України, митрополита Київського і Галицького Іоанна. Гості порушили прохання про возз'єднання всіх членів делегації, що налічувала 13 чоловік, з Руською православною Церквою. Цей акт відбувся під час літургії, відправленої екзархом України Іоанном у малій Воздвиженській церкві Києво-Печерської лаври. Того ж дня священики А.Пельвецький та М.Мельник були пострижені в чернечий чин і висвячені в єпископи на урочистій цілонічній у кафедральному соборі св.Володимира. Сама ж хіротонія, згідно з традицією, відбулась окремо: отця А.Пельвецького — 24, а отця М.Мельника — 25 лютого, що стало заключним кроком у підготовці Собору греко-католицької Церкви.

8 березня 1946 р. в кафедральному храмі св.Юра у Львові розпочав роботу Собор. На ньому були присутні 216 делегатів, що представляли три єпархії. У роботі Собору також брали участь 19 мирян, які мали право дорадчого голосу. З доповіддю виступив єпископ А.Пельвецький, котрий, зокрема, сказав, що за дев'ять місяців діяльності Центральної ініціативної групи до неї приєдналися 986 священиків, від приєднання відмовився 281. Основну доповідь виголосив протопресвітер Г.Костельник, який розповів про історію церковної унії в Україні та обґрунтував необхідність возз'єднання греко-католицької Церкви з православною.

Після доповідей і дискусії Собор ухвалив постанову про ліквідацію унії. Делегати також ухвалили звернення до духівництва й вірних греко-католицької Церкви, в якому закликали їх до возз'єднання з православною. Після цього на Собор прибув екзарх України, митрополит Київський і Галицький Іоанн з делегацією Московської патріархії. До Львова телеграфував предстоятель Руської православної Церкви, який благословив труди Собору. Одно слово, тривало "возз'єднання" — насильницька ліквідація Української греко-католицької Церкви.

За офіційною статистикою, на 1 січня 1946 р. в СРСР налічувалося 2290 греко-католицьких молитовень. Протягом 1946 р. було закрито 1685 уніатських церков, 1947 — 222,1948 — 56, 1949 — 327. Усі вони відійшли до православної Церкви, в 230 храмах, що не возз'єдналися, церковну службу було припинено. Значна частина духівництва, яка не підтримала рішення Собору, зазнала репресій, переслідувань. Із пізніших документів відомо, що не побажали возз'єднатися

590 священиків, з яких 344 були заарештовані й засуджені. Влітку 1949 р. відбулося "добровільне возз'єднання" Мукачівської єпархії з Руською православною Церквою, греко-католиків остаточно поставлено поза законом. Але репресована Церква й далі діяла, тепер уже в підпіллі.

Водночас посилився наступ на православну Церкву. Протягом 1948 р. в СРСР було закрито 118, 1949 — 443, першої половини 1950 — 188 церков і молитовень. Упродовж 1948-1950 рр. у східних областях України закрили понад 500 церков, пояснючи це *"порушенням релігійного законодавства"* або *"проханням самих вірних"*. Зменшилася кількість клопотань про відкриття храмів: 1944 р. вірні подали 6,7 тис. колективних клопотань про відкриття 2,7 тис. церков, а 1949 — лише 2,3 тис. клопотань про відкриття 1,2 тис. церков. З березня 1948 й до кінця 1950 р. жодне клопотання вірних в СРСР не задовольнили, хоча під деякими з них стояло від 1 до 2,5 тис. підписів.

Починаючи з другої половини 1948 р., Рада в справах Руської православної Церкви при Раді Міністрів СРСР вжила жорсткіших заходів щодо обмеження діяльності Церкви і духівництва. Серед них були: припинення служби за межами храмів; відміна хресних ходів, крім пасхальних; заборона обслуговування одним священиком кількох парафій; зняття з реєстрації церков, в яких через відсутність священика служби не провадилися протягом 6-12 місяців; вилучення в релігійних общин колишніх громадських будівель та ін. Так, протягом 1949-1956 рр. у церковних громад в Україні було вилучено 747 таких будівель, найбільше — у Вінницькій, Чернігівській, Сталінській, Полтавській та Сумській областях.

§2. Стан економіки республіки

ПОЧАТОК ВІДБУДОВИ

За роки Другої світової війни економіка України зазнала колосальних втрат. Під час фашистської окупації було зруйновано 16,1 тис. промислових підприємств, зокрема, 599 заводів важкого і середнього машинобудування, 28 заводів металургійної і 25 — коксохімічної промисловості, 882 шахти Донецького вугільного басейну, сотні підприємств інших галузей. Підірвано було матеріально-технічну базу сільського господарства, вивезено до Німеччини 3,9 млн. голів великої рогатої худоби, 4,4 млн. свиней, 5,5 млн. овець і кіз, майже 3,0 млн. коней, мільйони тонн зерна, борошна, картоплі тощо. Лише в Лівобережній Україні знищили 319 тис. селянських господарств, спалили кожну четверту селянську хату.

За роки війни було виведено з ладу 10 магістральних залізниць, 5,6 тис. залізничних мостів, 1,8 тис. вокзалів і станцій. Зруйновано 33 тис. приміщень шкіл, вузів, технікумів, науково-дослідних інститутів, 18 тис. медичних установ, багато театрів, музеїв, інших закладів культури. За офіційними даними, прямі матеріальні збитки, що їх зазнала Українська РСР, становили 285 млрд. крб. (у довоєнних цінах). З цієї суми 106 млрд. крб. припадало на державні підприємства та установи, 88,1 млрд. — на особисте майно громадян, 6,2 млрд. — на громадські організації республіки. Однак найбільш відчутними, найтяжчими були людські втрати: у війні загинув кожний п'ятий-шостий мешканець України, 2,5 млн. осіб вивезено до Німеччини.

За таких умов значно загострилися соціальні проблеми. Сотні тисяч людей жили в бараках і підвальних приміщеннях. Не вистачало харчів, одягу, інших предметів першої необхідності. Діяв і далі механізм "мобілізації коштів населення", запроваджений урядом на початку війни. Він передбачав збільшення сільськогосподарського податку, прибуткового податку з населення, підвищення цін на горілку, тютюн, деякі інші товари, введення нового податку на холостяків і малосімейних і т.ін. Заохочувалися внески громадян у Фонд оборони й провади-

лися передплати на державні позики, які покривали майже п'яту частину всіх військових витрат. Існувала карткова система розподілу продовольчих і промислових товарів, населення перебувало на централізованому нормованому постачанні.

Дуже складною була проблема трудових ресурсів. У 1945 р. промислово-виробничий персонал УРСР становив лише 1,3 млн. осіб, тоді як останнього передвоєнного року він налічував 2,6 млн. осіб. У всіх галузях промисловості, сільського господарства, у сфері освіти, науки, культури, охорони здоров'я відчувалася нестача кваліфікованих спеціалістів. Навчальні заклади ще не могли задовольнити потреб республіки в підготовці кадрів, хоча наприкінці війни й почалося поступове зростання випуску фахівців. Крім того, влітку 1945 р. розгорнулася демобілізація воїнів з Радянської армії, тож до кінця 1946 р. в Україну повернулося 1,8 млн. колишніх воїнів.

В останні роки війни окреслився перехід економіки СРСР на "мирні рейки". У 1945 р. частка цивільної продукції збільшилася до 60,0%, як порівняти з 1942 р. — майже вдвоє. Розпочалася відбудова багатьох фабрик і заводів, було відновлено третину виробничих потужностей промисловості. Та все ж на час закінчення війни основні показники економічного розвитку республіки істотно відставали від довоєнних, а внутрішні господарські пропорції помітно змінилися. В промисловості УРСР частка виробництва засобів виробництва стала ще більшою, а частка виробництва предметів споживання скоротилася, ледь перевищуючи половину довоєнного рівня.

На рубежі 1945-1946 рр. було ліквідовано союзні наркомати танкової промисловості, боєприпасів, мінометного озброєння й утворено наркомати транспортного та сільськогосподарського машинобудування, машинобудування та приладобудування. Водночас вживалися інші заходи, спрямовані на реорганізацію управління, переведення економіки в режим мирного будівництва. У березні 1946 р. Верховна Рада УРСР ухвалила указ про перетворення Ради Народних Комісарів УРСР у Раду Міністрів УРСР, згодом затверджений восьмою сесією Верховної Ради УРСР. Тоді ж було поглиблено спеціалізацію ряду промислових і будівельних міністерств, а в 1947 р. здійснено об'єднання деяких із них. В умовах директивної системи управління такі перебудови й реорганізації стали звичним явищем, відображаючи пошуки більш досконалого механізму командно-адміністративного управління господарством.

У серпні 1946 р. на вже згаданій восьмій сесії Верховної Ради УРСР було ухвалено Закон "Про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства Української РСР на 1946-1950 рр. Він

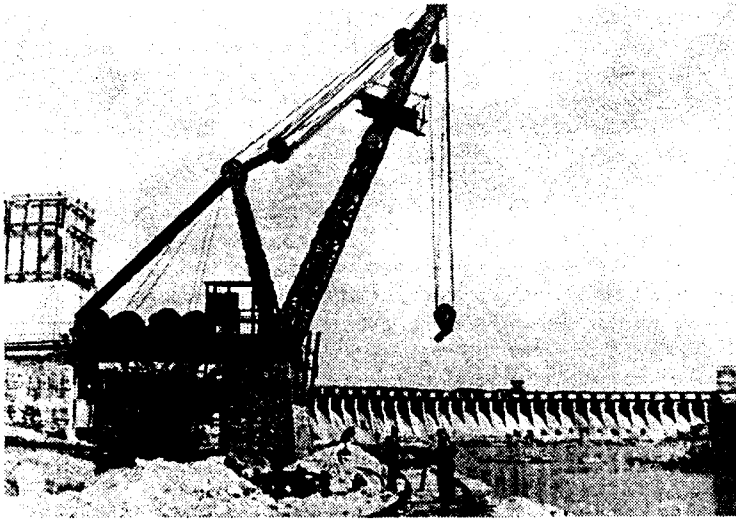

Рис. *2. Відбудова Дніпрогесу. 1946 р.*

розроблявся на основі контрольних показників, визначених для України союзним планом четвертої п'ятирічки. У ньому ставилося завдання відновити довоєнний рівень промисловості й сільського господарства, а в окремих галузях навіть перевищити його. При цьому традиційно наголос робився на важкій індустрії, яка розглядалася як база соціалістичної економіки та на відбудову якої спрямовувалися найбільші кошти. Такий підхід надовго закріпив суттєві диспропорції в розвитку господарства УРСР, що поглибилися в період Другої світової війни, насамперед між промисловістю й сільським господарством, а також промисловістю груп "А' та "Б".

За четвертим п'ятирічним планом передбачалося відродження вугільної промисловості Донбасу й чорної металургії Півдня, електроенергетики й машинобудування, хімічної промисловості, будівельної індустрії, залізничного транспорту. Обсяг промислового виробництва загалом планувалося збільшити проти 1940 р. на 3,0%, зокрема в республіканській і місцевій промисловості — на 8,6%. Виробництво електроенергії мало зрости на 13,0%, будівельних матеріалів — у 1,5-2 рази, металургійного устаткування — в 2,2 раза, тракторів — у 2,5 раза тощо. Ставилося завдання досягти довоєнного розміру посівних площ, збільшити виробництво сільськогосподарської продукції, підвищити

врожайність культур, відновити поголів'я худоби й т.ін. За п'ятирічним планом, на відбудову господарства УРСР виділялося 49,5 млрд. крб.

Ще ид початку 1946 р., напередодні виборів до Верховної Ради СРСР, И.Сталін зажадав, щоб рівень промислового виробництва в СРСР було підвищено проти довоєнного втроє. Однак протягом першого року п'ятирічки виявилися значні труднощі у виконанні плану, окреслилося відставання од визначених показників. У серпні 1946 р., у зв'язку з гострими проблемами в сільському господарстві, відміну карткової системи було перенесено на наступний рік. Ще через кілька тижнів Рада Міністрів СРСР започаткувала так зване зближення комерційних і пайкових цін, дещо знизивши перші й підвищивши другі. Це негативно позначилося на становищі більшості громадян, які перебували на централізованому постачанні за пайковими цінами, хоч уряд і вжив певних застережних заходів — запровадив "хлібну надбавку' до зарплати низькооплачуваних робітників і службовців.

Щоб розв'язати проблему робочої сили, органи влади розпочали трудові мобілізації, які нерідко провадилися примусовими методами. Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР, організований цабір робітників здійснювало Міністерство трудових резервів СРСР. Його уповноважені повинні були укладати індивідуальні трудові угоди з робітниками терміном не менш як на один рік, а при вербуванні у віддалені райони — не менш як на два роки. На початку четвертої п'ятирічки помітно розширилася підготовка робітничих кадрів у ремісничих та залізничних училищах і школах фабрично-заводського навчання. За 1946-1950 рр. через цю мережу в СРСР планувалося підготувати 4,5 млн. кваліфікованих робітників, зокрема в Україні — близько 800 тис. Чимало молоді працювало на відбудові шахт і заводів за путівками комсомолу, а політичне керівництво заохочувало відповідні ініціативи трудящих, наприклад, рух за перехід конторських службовців на виробництво.

ПРОМИСЛОВІСТЬ. ГРОШОВА РЕФОРМА

Протягом 1947 р. відставання од визначених завдань вдалося подолати. Державний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на цей рік передбачав форсоване піднесення важкої промисловості, електростанцій і залізничного транспорту. На розвиток названих галузей виділялося 67,0% усіх капітальних вкладень, що дозволило досягти намічених показників. У четвертому кварталі середньомісячний

обсяг промислового виробництва в СРСР зрівнявся з довоєнним рівнем, а річний план у промисловості було виконано на 103,5%. На кінець 1947 р. валова продукція промисловості Радянського Союзу становила 93,0% , як порівняти з 1940 р., зокрема, виробництво засобів виробництва (група "А') — 101,0%, а виробництво предметів споживання (група "Б") — 82,0%. Навіть якщо припускати, що офіційна 'статистика завищувала здобутки радянської економіки, слід визнати достатньо високі темпи зростання промислового виробництва.

У грудні того ж року була проведена грошова реформа й відмінена карткова система. Старі грошові знаки обмінювалися на нові у співвідношенні 10:1, причому обмін здійснювався протягом одного тижня. Особливих втрат від реформи зазнали вкладники ощадних кас, позаяк переоцінці не підлягали лише найменші вклади. Певних збитків населенню завдала переоцінка облігацій державних позик, які обмінювалися на облігації нової позики у співвідношенні 5:1 та 3:1. Грошова реформа мала відверто конфіскаційний характер, цілком у дусі радянської традиції перерозподілу власності, що офіційно обґрунтовувалося необхідністю обмежити *"спекулятивні грошові нагромадження"*. Слід зазначити, що після відміни карткової системи були встановлені нові ціни на всі види продуктів і промислові товари, новий рівень цін перевищував довоєнний утричі.

Водночас вилучення в процесі реформи значної кількості грошей і скорочення в такий спосіб загальної купівельної спроможності населення створювало можливості для зниження цін на товари. У 1948 р. державні роздрібні ціни стали на 17,0% нижчі від рівня цін, який існував напередодні реформи. Відбувалося зниження цін на колгоспних ринках, поступово зростав товарообіг. У1948-1949 рр. державні роздрібні ціни знизилися проти четвертого кварталу 1947 р. на 29,0%, що супроводжувалося подальшим розгортанням товарообігу. На кінець четвертої п'ятирічки роздрібний товарообіг державної та кооперативної торгівлі в СРСР трохи перевищив довоєнний рівень, а в Україні сягнув 97,0% рівня 1940 р.

Завдяки мобілізації всіх сил відбудова господарства України йшла досить успішно. Першочергове значення надавалося відродженню важкої індустрії та залізничного транспорту. Протягом кількох років вдалося підняти з руїн вугільну промисловість, запрацювали шахти Донбасу. За 1946-1950 рр. було відбудовано 129 найбільш зруйнованих шахт загальною потужністю 52 млн. тонн вугілля за рік, закладено 60 нових потужністю 31,8 млн. тонн. На кінець четвертої п'ятирічки в українській частині Донбасу, з урахуванням нових шахт, було відновлено довоєнну потужність галузі. Водночас продуктивність праці у

Рис. 3. Монтаж копра відбудованої шахти "Сталінський забій" тресту "Краснолучвуїілля". 1946 р.

вугільній промисловості УРСР залишалася низькою: в 1950 р. місячний виробіток гірника становив 21,7 тонн, тоді як останнього передвоєнного року він досягав 25,7 тонн. Дуже повільно зростала продуктивність машин і механізмів, як і раніше, домінували екстенсивні методи господарювання. У 1947-1948 рр. відкрито перші робочі пласти у Львівсько-Волинському кам'яновугільному басейні, де згодом розпочато будівництво шахт.

Цими ж роками йшла відбудова нафтової промисловості Прикарпаття. Провадилися нові розвідувальні роботи на Бориславщині, було відкрито нафтове родовище в районі м.Долина в Івано-Франківській області. З 1948 р. розпочалося повільне зростання видобутку нафти, але довоєнних показників досягти не вдалося. В період четвертої п'ятирічки в Україні створено газову промисловість, поряд зі старими родовищами (Дашавським і Опарським) було розвідано нові — Угерське, Більче-Волицьке, Шебелинське. У 1950 р. УРСР давала 25,0% загальносоюзного видобутку газу, хоча в паливному балансі СРСР нафта і газ посідали другорядне місце. Проведено значну роботу з відбудови електроенергетики, зокрема теплових станцій (Зуївської, Харківської, Криворізької, Штерівської та ін.). Будувалися нові

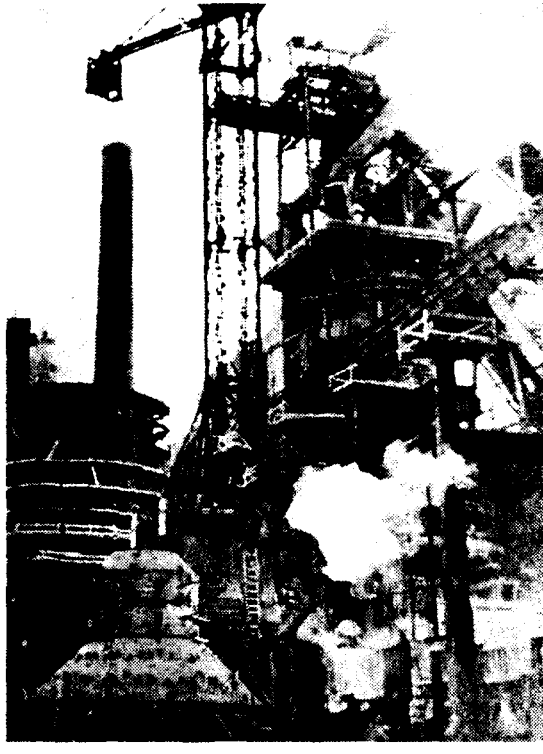

Рис. 4. Відбудова доменної печі №12 заводу "Азовсталь". 1948 р.

електростанції, зокрема, Одеська, Миронівська, Дарницька, Добротвірська тощо. На кінець п'ятирічки на повну потужність запрацювала Дніпровська ГЕС.

Відбудовувалися підприємства металургійної промисловості — "Азовсталь", "Запоріжсталь", заводи ім.Г.Петровського, ім.Ф.Дзержинського та ін. Обсяг виробництва окремих видів продукції (прокат чорних металів, залізна руда) перевищив довоєнний рівень, а деяких (сталь, чавун, кокс) — сягнув 93,0-95,0% рівня 1940 р. Ставали до ладу об'єкти машинобудування — Харківський тракторний завод, Київський завод "Більшовик", Ворошиловградський паровозобудівний завод тощо. За роки четвертої п'ятирічки виробництво продукції машинобудування в Україні перевищило довоєнний рівень на 44,0%. Таке ж

першочергове значення надавалося піднесенню залізничного транспорту. В основному вдалося здійснити відбудову залізниць на Донбасі, Криворіжжі. Введено в експлуатацію низку інших важливих магістралей. Відновлено мости, вокзали, станції, депо й т.ін.

Значні кошти спрямовувалися на індустріалізацію західних областей УРСР. Ще навесні 1945 р. були ухвалені постанови про відбудову і розвиток господарства Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Волинської, Чернівецької областей, а також м.Львів. Відбувалася реконструкція традиційних галузей промисловості регіону, зокрема, нафтодобувної і газової (на Львівщині), лісової і лісопильної (на Закарпатті) тощо. Водночас створювалися підприємства інших галузей: приладобудівної, машинобудівної, металообробної (у Львівській області), лісохімічної та ливарної (на Закарпатті). У Львові, який став головним промисловим центром західних областей, стали діяти заводи телеграфної апаратури, сільськогосподарських машин, автонавантажувачів, електроламповий та інструментальний. У краї споруджувалося чимало підприємств хімічної промисловості, будівельних матеріалів, легкої промисловості та ін.

Однак відбудова підприємств, що випускали товари народного споживання, йшла в Україні значно повільніше. В роки четвертої п'ятирічки, як і в попередній період, розвиток промисловості групи "Б" істотно відставав од поступу важкої індустрії. У 1950 р. обсяг валової продукції легкої промисловості УРСР, як порівняти з 1940 р. становив 79,0%, зокрема, бавовняної — 85,0%, вовняної — 75,0%, трикотажної — 83,0%, швейної — 82,0%, шкіряної — 71,0%, взуттєвої — 67,0%. Обсяг валової продукції харчової промисловості сягнув 80,0%: у більшості галузей він поступався довоєнному рівню й лише в кількох перевищував його. Такий стан справ ще раз засвідчував, що в СРСР тривав процес надмірної індустріалізації суспільства, який зумовлював відставання в соціальній сфері й низький рівень життя людей.

Загалом офіційні підсумки четвертої п'ятирічки справляли враження цілком оптимістичних. У 1948 р. обсяг промислового виробництва в СРСР перевищив довоєнний рівень на 18,0%, у 1950 - на 73,0%. На кінець п'ятирічки промислове виробництво групи "А' зросло проти 1940 р. на 105,0%, а групи "Б" — на 23,0%. В Україні обсяг промислового виробництва перевищив довоєнні показники на 15,0%, хоча деякі вчені ставлять під сумнів наведену цифру. Впродовж досліджуваного періоду промислове виробництво в УРСР зростало такими темпами, яких ні до цього, ні пізніше досягти не вдавалося, — понад 30,0% за рік. Це була вершина директивної економіки, найвищий успіх системи господарювання, заснованої на командних методах управління.

В роки, коли стояло завдання перетворити СРСР у промислову державу, коли зусилля концентрувалися на кількох пріоритетних напрямках, насамперед на енергетиці, металургії, машинобудуванні та оборонній промисловості, такий механізм господарювання працював досить результативно. За малої кількості підприємств і відносно невеликого асортименту продукції можна було успішно керувати економікою з центру: планувати, контролювати, розподіляти кошти, робочу силу й матеріальні ресурси в централізованому порядку. Однак поступово командна економіка вичерпувала свої можливості, стаючи гальмом у розвитку продуктивних сил суспільства. Уже в той період гостро виявилися окремі труднощі й проблеми, породжені надмірною індустріалізацією та гіперцентралізацією: хронічно відставали легка й харчова промисловість, сфера обслуговування, не виконувалися завдання в чорній металургії й особливо — з вуглевидобутку на Донбасі.

Нарешті, слід неодмінно брати до уваги такий фактор, як "табірна економіка". Ще до війни вона стала потужною ділянкою народного господарства, заснованою на підневільній праці в'язнів. Число людей, які поповнювали ГУЛАГ і проходили "трудове перевиховання", неухильно зростало. У квітні 1935 р. було навіть знижено мінімальний вік, з якого притягували до карної відповідальності (з 12 років, із застосуванням усіх мір покарання, крім розстрілу). Однак режим вимагав усе нових і нових робочих рук, які працювали б на численних будовах п'ятирічок.

Коли влітку 1938 р. на Президії Верховної Ради СРСР обговорювалося питання про дострокове звільнення ув'язнених, котрі відзначилися на спорудженні одного з об'єктів, И.Сталін відверто сказав: *"Звільнення цим людям, звичайно, потрібне, але з погляду державного господарства це погано... Будуть звільнятися кращі люди, а залишатися гірші. Чи не можна вчинити по-іншому, щоб ці люди залишалися на роботі, — нагороди давати, ордени, можливо? А то ми їх звільнимо, повернуться вони до себе, знюхаються знову з карними злочинцями й підуть старою доріжкою.У таборі атмосфера інша, там важко зіпсуватися".* За дорученням И.Сталіна НКВС СРСР розробив проект Указу "Про табори НКВС", затверджений Президією Верховної Ради СРСР у червні 1939 р. Указ скасовував умовно-дострокове звільнення табірних контингентів, і це повністю відповідало волі вождя.

У1940 р. було ухвалено низку надзвичайних законів, які ще більше розширили систему ГУЛАГу. Лише з березня 1940 до квітня 1941 р. число в'язнів у таборах НКВС зросло з 1,7 до 2,3 млн. чоловік, а за іншими даними — обчислювалося значно більшими цифрами. Для прикладу пошлемося на указ від 28 грудня 1940 р., що стосувався учнів

ремісничих і залізничних училищ, а також шкіл фабрично-заводського навчання. Згідно з цим документом, учні училищ і шкіл, які порушили дисципліну, підлягали за„ вироком суду ув'язненню в трудові колонії строком до одного року. їх могли покарати навіть за те, що вони самовільно пішли із занять.

У роки війни репресії не припинялися й чинилися з таким самим розмахом, як і раніше. Протягом 1941-1944 рр. у табори потрапило ще 1,8 млн. чоловік, через жахливі умови існування вижили далеко не всі. Нова хвиля терору щодо українського населення прокотилася наприкінці війни й не спадала до останніх днів диктатури. Із доповіді М.Хрущова на XX з'їзді К.ПРС відомо, що И.Сталін планував депортувати до Сибіру весь український народ. Навесні 1953 р. у в'язницях, таборах, на засланні перебували мільйони невинних людей, серед них — чимало українців, долю яких скалічила "сталінщина".

Варто відзначити ще одну обставину. Грошова реформа й відміна карткової системи сприяли певному розширенню сфери функціонування грошей. Але розуміння принципів організації економіки та перспектив розвитку господарства при соціалізмі залишалося незмінним. Політичне керівництво не відмовлялося од елементів натуралізації економічних відносин, про що свідчила, наприклад, система поставок сільськогосподарських продуктів.

Тривала "мобілізація коштів населення" через державні позики: в травні 1946 р. було розміщено Першу позику відбудови й розвитку народного господарства на суму 21,8 млрд. крб., 1947 — Другу на 22,5 млрд. крб., 1948 — Третю на 22,6 млрд. крб., 1949 — Четверту на 23,8 млрд. крб., 1950 — П'яту на 27 млрд. крб. (усі — строком на 20 років).

На початку 50-х рр. за підсумками економічної дискусії И.Сталін опублікував працю "Економічні проблеми соціалізму в СРСР". У ній він обґрунтовував тезу про те, що товарний обіг гальмує розвиток радянського суспільства. У зв'язку з цим відомий сучасний економіст І.Лисичкін писав, що "в *теорії й практиці було взято курс на натуралізацію відносин в економіці, на перехід до прямого продуктообміну. Тим самим ринок як категорія об'єктивної економічної реальності був виключений зі сфери регулювання народного господарства..."* Досить скоро такі вольові, командні методи управління стали втрачати свою ефективність, з'явилася необхідність у реформуванні господарського механізму й ширшому застосуванні економічних важелів керівництва. Крім того, постала потреба розблокувати господарську ініціативу, звузити диктат центру, розширити компетенції союзних республік.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

Особливо скрутне становище склалося в сільському господарстві України. За роки війни була значно підірвана матеріальна база виробництва. Парк тракторів і комбайнів скоротився приблизно наполовину, вантажних автомобілів — більш як у 6 разів. На селі гостро стояла проблема робочої сили: серед працездатного населення 80,0% становили жінки, широко застосовувалася дитяча праця. Істотно зменшилися посівні площі, врожайність і валові збори сільськогосподарських культур. У 1945 р. посівна площа в колгоспах УРСР ледве перевищувала 60,0%, у радгоспах — 20,0% довоєнної, урожайність зернових сягала лише 7 центнерів з гектара (у 1940 р. — 12,4). Валовий збір зернових культур становив 46,9%, картоплі — 66,6%, цукрового буряка — 26,1 %, соняшника — 43,7%, овочів — 51,7% довоєнного рівня.

Водночас помітно скоротилося поголів'я худоби. На початку 1946 р. поголів'я великої рогатої худоби становило 75,6% довоєнного, свиней — 31,6%, овець і кіз — 49,9%, коней — 42,9%. Поступалася довоєнному рівню продуктивність худоби, колгоспам і радгоспам не вистачало породистих і племінних тварин. Надзвичайно важким залишалося матеріальне становище селянства, яке працювало в радгоспах і колгоспах за символічні трудодні. Попри всі ці проблеми, на розвиток сільського господарства виділялися значно менші кошти, ніж на піднесення важкої індустрії. За роки четвертої п'ятирічки вони становили, разом із внесками колгоспів, лише 15,0% загальних капітальних вкладень. Більше того, аграрний сектор знову став джерелом відбудови промисловості й подальшої надмірної індустріалізації радянського суспільства.

Одним із головних засобів викачування коштів із села стала політика цін і заготівель сільськогосподарської продукції. З 1928 до 1953 р. ціни на зерно, картоплю й продукцію тваринництва не змінювалися, тоді як ціни на промислову продукцію постійно зростали. Деякі заготівельні ціни навіть не покривали витрат на виробництво продукції, а найбільш збитковою галуззю залишалося тваринництво. До всього, влада визначала завищені плани поставок сільськогосподарської продукції, часто не зважаючи на об'єктивні можливості господарств. З цього приводу М.Хрущов писав у своїх мемуарах: *"План встановлювався вольовим методом, хоча в органах преси і офіційних документах він" обґрунтовувався" науковими даними... При цьому виходили головним чином не з того, що було вирощено, а з того, скільки можна одержати в принципі, вибити у народу в засіки держави".*

У 1946 р. в Україні склалися дуже несприятливі кліматичні умови. Навесні не зійшло 550 тис. гектарів зернових культур, що становило п'яту частину посівних площ. Весна і літо видалися вкрай засушливими, особливо в Харківській, Ізмаїльській та Одеській областях. Внаслідок посухи загинуло близько 350 тис. гектарів посівів зернових. На вцілілих площах урожай зернових становив у середньому 3,8 центнера з гектара, хоча в багатьох колгоспах навіть не сягав 1 центнера з гектара. Такими ж низькими були врожаї картоплі, овочів та інших культур, не менш складна ситуація склалася в тваринництві. Але союзний уряд установив для України завищений план хлібозаготівель — 340 млн. пудів зерна, а влітку ще й збільшив його до 362 млн. пудів. У відповідь ЦК КП(б)У поставив вимогу, щоб колгоспники працювали весь світловий день, і встановив жорсткий контроль за безумовним виконанням завдань центру.

Органи влади стали вдаватися до репресивних заходів. На місця виїжджали тисячі уповноважених, що мали наглядати за перебігом хлібозаготівлі. Особливого тиску зазнавали голови колгоспів, яких карали за найменші провини: зрив строків збирання врожаю, порушення графіків хлібопоставок, видачу зерна на трудодні й т.ін. Репресіям піддавалися тисячі рядових колгоспників, зокрема за збирання колосків на полях, що також кваліфікувалось як розкрадання соціалістичної власності. Не дивно, що взимку 1946-1947 рр. в Україні розпочався голод, який охопив більшість областей республіки, за винятком західних. Голод уразив передусім сільське населення, спричинив масове поширення дистрофії, призвів до стрімкого зростання смертності. У тому ж 1947 р. радянське керівництво відправило на експорт 1,7 млн. тонн зерна, частину якого безкоштовно передало братнім країнам у вигляді "інтернаціональної допомоги".

У1947 р. "боротьба за хліб" тривала, причому тими ж силовими методами. Для підтримки керівництва республіки в Україну прибув Л.Каганович, призначений секретарем ЦК КП(б)У. Навесні-влітку цього року голод спалахнув із новою силою, забираючи сотні тисяч людських життів. У багатьох районах республіки мали місце випадки людоїдства (станом на 20 березня органи МВС УРСР зареєстрували 54 такі факти). За підрахунками фахівців, від голоду 1946-1947 рр. померло близько 800 тис. осіб, з них найбільше — в Харківській, Запорізькій, Ворошиловградській, Сталінській та Одеській областях. Але такою страшною ціною партійно-державне керівництво республіки зуміло виконати "величні накреслення товариша Сталіна": 10 жовтня 1947 р. М.Хрущов і Л.Каганович доповіли вождю, що *"колгоспи, радгоспи і селянські господарства Української РСР виконали план здачі хліба державі на 101,3%".*

Цими ж роками розгорнувся процес колективізації сільського господарства західних областей України. Уже в 1945 р. в регіоні налічувалося 177 колгоспів, більшість із яких діяла в Тернопільській, Чернівецькій та Ізмаїльській областях. Соціалістичні перетворення в Західній Україні здійснювалися за сценарієм, докладно відпрацьованим у попередній період. Влада спочатку обмежувала міцні селянські господарства, а потім провадила "розкуркулення" з виселенням людей у віддалені райони СРСР. Вживалися репресивні заходи щодо так званих середняків, які відмовлялися від вступу в колгоспи. Процес колективізації сільського господарства проходив із великими труднощами, зустрічаючи опір з боку УПА. На початку 1948 р. ЦК КП(б)У констатував, що робота партійних органів західних областей УРСР для організаційно-господарського зміцнення колгоспів здійснювалася незадовільно. Та все ж у середині 1950 р. колгоспи західного регіону України об'єднували 93,0%, а в середині 1951 — понад 95,0% селянських господарств.

Щоб "стимулювати" працю українського селянства, Верховна Рада СРСР ухвалила Указ "Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя". Він стосувався колгоспників, що не виробляли мінімуму трудоднів, а також мешканців села, які не були членами колгоспу. У першому випадку скликалися збори колгоспників, у другому — загальні збори села, які виносили **"вирок про виселення",** який підлягав затвердженню райвиконкомом. Для початку, в кожному районі вибирали кілька сіл, де було більше відстаючих колгоспників і де краще працювали партійні організації. Точних рекомендацій щодо кількості людей, які підлягали виселенню, не давали: в окремому колгоспі могли виселити дві-три особи, а то й більше. У разі, коли сільські комуністи нікого не пропонували на виселення, тобто, коли "актив виявлявся пасивом", загальні збори селян під тиском представників із району "з успіхом проводили кандидатури".

І все ж загальні підсумки четвертої п'ятирічки в галузі сільського господарства виявилися значно скромнішими, ніж очікувалось. У 1950 р. валова продукція сільського господарства України становила 91,0% довоєнного рівня. Не вдалося перевищити довоєнні показники з виробництва зернових культур. У 1950 р. їх валовий збір становив 20,4 млн. тонн, тоді як останнього передвоєнного року — 26,4 млн. тонн. Урожайність зернових сягала в середньому 8,3 центнера з гектара (у 1940 р. — 12,4). Не виправдало сподівань розширення посівів ярової пшениці, що також позначилося на розв'язанні зернової проблеми. Значно менше, як порівняти з довоєнним періодом, збирали круп'яних культур і овочів. Не було повністю відновлено поголів'я корів, свиней, овець, коней. Поступалося

довоєнному рівню виробництво основних продуктів тваринництва. Необхідно підкреслити, що частка колгоспів і радгоспів у виробництві багатьох видів сільськогосподарської продукції залишалася дуже низькою (м'яса і сала — 20,2%, молока — 17,9%, яєць — 9,8% тощо).

Певна річ, завдяки зусиллям українського селянства протягом четвертої п'ятирічки сталися окремі господарські зрушення: було перевищено довоєнні показники у виробництві цукрових буряків, жита, кукурудзи, м'яса, яєць; до рівня 1940 р. наблизилося виробництво молока і картоплі, піднімалися зруйновані війною села. Проте загалом сільське господарство залишалось у вкрай занедбаному стані, що був неминучим наслідком примусово здійсненої колективізації, яка шляхом прямого розкуркулення або економічної експропріації — через податки, штрафи й конфіскації — знищила кращі селянські господарства. Такий стан пояснювався й надмірним стягуванням коштів із села для потреб індустріалізації, зміцнення оборонної могутності СРСР. Серед головних причин відставання була низька матеріальна зацікавленість селянства, яке ледве зводило кінці з кінцями. Колгоспи й радгоспи працювали нерентабельно, а розвиток особистих підсобних господарств усіляко обмежувався. Зате зростала апаратна активність бюрократії: в Міністерстві сільського господарства УРСР, для прикладу, щодня писалося понад 500 наказів, телеграм та інших документів, на що кожного місяця витрачалося майже 280 пудів паперу.

§3. Зміни у сфері культури

КУРС НА ПРОВІНЦІАЛІЗАЦІЮ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Умови Другої світової війни, зокрема, прагнення не випустити Україну зі своїх "обіймів", показати свій режим у кращому світлі, ніж гітлерівський, зробити його привабливішим, змусили радянське партійно-державне керівництво трохи зменшити тиск на українське

національно-культурне життя й піти на певні поступки. В рамках радянського патріотизму був допущений у певній формі український патріотизм: з'явилися літературно-мистецькі твори про героїчне минуле українського народу, радянська пропаганда постійно наголошувала на тезі про державність України, яку хочуть знищити німецькі окупанти. З пропагандистською метою були створені українські міністерства закордонних справ та оборони. Формально Україна отримала право вступати у зовнішні зносини. За бойові заслуги було встановлено високопрестижну урядову нагороду — орден Богдана Хмельницького.

У роки війни побачила світ значна кількість книжок і брошур з історії України, української культури. Вийшли, зокрема, "Нарис історії української літератури" (Уфа, 1945 р.), серія літературознавчих брошур. Низку патріотичних творів, написаних із художньою майстерністю й пристрастю, опублікували П.Тичина, В.Сосюра, М.Бажай, А.Малишко, Ю.Яновський, О.Довженко та ін. Об'єднане Українське державне видавництво, створене на сході СРСР, видало 900 назв книжок. Патріотична тематика переважала в творчості композиторів, художників, у діяльності театральних колективів. Усе це робилося для підсилення національних почуттів українців та активізації їхньої боротьби з гітлерівськими загарбниками за відновлення більшовицької влади. У вступному слові до "Нарису історії України" зазначалося: *"Діячі української радянської культури, охоплені патріотичним піднесенням, створюють нові видатні твори науки, літератури, мистецтва. Плоди невтомної праці української інтелігенції збагачують культуру українського народу, будять у ньому благородні й героїчні почуття, кличуть його до рішучої боротьби з озвірілим і смертельним ворогом. Ця книжка, присвячена історії України від найдавніших часів до нинішнього дня, є ще одним доказом того, що українське культурне життя в СРСР невпинно розвивається і йде вперед. "Нарис історії України" призначається для всіх, хто цікавиться історією і боротьбою українського народу за свою свободу і незалежність, за свою українську радянську державу".*

Переможне завершення війни з Німеччиною знаменувало собою зміну атмосфери суспільно-культурного життя в СРСР, ставлення до національно-культурних потреб народів. Із культурно-ідеологічної сфери зникає українська національна фразеологія, яку поступово замінює радянська, загальносоюзна. Соціальне замовлення на патріотичні мотиви, як у 20-і роки на "українізацію", керівна партійна і радянська верхівка використала для виявлення національно свідомих елементів українського суспільства та їх подальшої нейтралізації. Було взято чіткий курс на провінціалізацію української культури.

Влітку 1946 р. відбувся перший після війни пленум ЦК ВКП(б), на якому було намічено генеральну лінію партії на післявоєнний період і ухвалено низку постанов, що мали на меті відновлення радянських порядків, зокрема визначено курс на нову ідеологічну чистку. її проведення И.Сталін доручив своєму близькому помічникові, членові Політбюро ЦК ВКП(б) А.Жданову. Ідеологічна кампанія була спрямована проти "буржуазної культури" та її носіїв, які нібито зміцнили свої позиції в роки війни, на піднесення радянської, а насправді — російської, культури й науки як альтернативи західній, що, за твердженням А.Жданова, перебувала в стані розкладу та занепаду. Практична реалізація курсу партії у сфері культури ввійшла в історію під назвою "ждановщина".

Для проведення ідеологічної чистки в Україну знову був відряджений вірний соратник И.Сталіна, досвідчений погромник української інтелігенції й культури Л.Каганович. У підсумку в деяких районах із партійних лав було виключено 80-90% членів. І якщо в Росії того часу патріотизм сягав рівня офіційної ідеології, нерідко виступаючи як великодержавний російський шовінізм і агресивний націоналізм, то в Україні український патріотизм кваліфікувався тільки як "буржуазно-націоналістичний", ворожий радянській владі ухил. Українські письменники й художники змушені були після війни відповідати за твори, написані в роки боротьби з фашизмом за вказівкою Комуністичної партії й підтримувані нею. Відповідно до нового повороту в генеральній лінії партії в Україні не було жодного журналу, культурно-освітньої чи наукової установи, що їх оминула б післявоєнна ідеологічна чистка.

Значні зусилля більшовицької влади були спрямовані на витравлення історичної пам'яті українського народу. Наприкінці 1946 р. затвердили новий, ще більше наближений до російського, український правопис. Ігноруючи національні традиції українського народу, його історію та культуру, 31 листопада 1949 р. Пр езидія Верховної Ради УРСР ухвалила нові атрибути державності (герб, прапор та гімн УРСР із прославлянням Й.Сталіна), які символізували Україну як залежну частину СРСР. Вкотре в Україні було проведено кампанію проти академіка М.Грушевського та його історичної концепції. Під закидом буржуазного націоналізму в історії було піддано критиці "Історію України" (1943 р.) за редакцією М.Петровського. Великих нападок зазнав також "Нарис історії української літератури" за редакцією С.Маслова і Є.Кирилюка. Українські журнали та енциклопедії звинувачувалися в зосередженості на "вузьких", тобто, українських, темах.

Відображенням репресивної щодо інтелігенції України тенденції стала серія постанов ЦК КП(б)У, зокрема, "Про перекручення і по-

милки у висвітленні історії української літератури", "Про журнал сатири й гумору "Перець", ' Про журнал "Вітчизна", "Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи щодо його поліпшення", "Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР". Практичне виконання цих постанов зламало долі багатьох людей — творчих працівників, учених. Постанови щодо суспільних наук заперечували головний закон науки — об'єктивний розгляд явищ і фактів в усій їхній повноті та діалектичних суперечностях, недооцінювали значення аналізу та авторських пошуків. В основу досліджень у галузі суспільних наук пропонувалося покласти сталінську концепцію суспільного розвитку, що об'єктивно призводило до посилення позицій формалізму й конформізму, казенного підходу до наукової творчості та в підсумку — до тлумачення історичного процесу в інтересах адміністративно-командної системи.

Офіційну концепцію історичного розвитку України було сформульовано в "Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.)". У них цілковито заперечувалася концепція історії України, розроблена М.Грушевським. Київська Русь розглядалась як загальноруська, а не українська держава. Будь-які форми української державності, крім УРСР, не визнавалися; Україна розглядалася фактично як частина Російської держави.

Для ідеологічного забезпечення "нового курсу", підготовки компартійних кадрів удосконалювалася система партійної освіти. У 1946 р., зокрема, в Москві розпочала роботу Академія суспільних наук, а в Києві — Вища партійна школа при ЦК КП(б)У.

Неабиякі зусилля були спрямовані на "культурне" освоєння більшовицькою владою західних регіонів України. Прагнучи інтегрувати їх у радянську політичну, економічну, адміністративну й культурно-освітню систему, органи влади, ігноруючи нові історичні умови й місцеві особливості, заходилися здійснювати вже відомий сталінський план "побудови соціалізму" усе тими ж волюнтаристськими методами. Для підвищення освітнього рівня населення та поширення комуністичної ідеології туди відряджалися тисячі радянських і комсомольських працівників, учителів, лікарів, інженерно-технічних працівників, спеціалістів сільського господарства. Уже до червня 1946 р. на постійну роботу в західні області було направлено майже 90 тис. чоловік.

Після визволення території України від гітлерівських окупантів розпочалося відновлення зруйнованих під час війни шкіл, інститутів, закладів культури, наукових установ. Поширення набув рух за відбудову зруйнованих і спорудження нових шкільних приміщень силами, засобами і руками самого населення — "методом народної будови", який зародився ще в роки війни з ініціативи жителів с.Верхівня на Житомирщині. В 1944-1950 рр. у республіці було побудовано, а також відбудовано зруйнованих повністю або частково 1669 шкіл на півмільйона учнівських місць. Однак шкільна мережа не задовольняла наявних потреб. У середині 50-х рр. 16 тис. шкіл (33,3% їх загальної кількості), в яких навчалося 1,67 млн. дітей, змушені були організувати заняття в дві, а чимало шкіл — навіть у три зміни. Значна кількість цих закладів, особливо в сільській місцевості, а також у робітничих селищах, розміщувалася в мало пристосованих для занять приміщеннях. Ніколи постійно відчували гостру потребу в підручниках, зошитах, обладнанні. У 1950/51 навчальному році загальний книжковий фонд шкільних бібліотек становив 17 млн. примірників. У середньому кількість книжок в одній такій бібліотеці була меншою, ніж до війни.

Труднощі, що стояли перед освітньою системою в повоєнний період, спричинили швидке зростання кількості вечірніх шкіл, особливо в містах. Були засновані також курси для дорослих, професійні заочні школи. У 1953 р. здійснено перехід до обов'язкової семирічної освіти.

Внаслідок проведеної після війни реорганізації кількість вищих навчальних закладів в УРСР зменшилася, тоді як кількість студентів зросла з 99 тис. у 1946 р. до 325 тис. у 1956. Щоправда, майже половина з них навчалася на заочних і вечірніх відділеннях, що загалом негативно впливало на рівень фахової підготовки. Серйозним гальмом у розвитку загальноосвітньої та спеціальної школи була заідеологізованість навчально-виховного процесу, закостенілість його форм і методів.

На засадах радянської політики формувалася освітня система в Західній Україні. У перші повоєнні роки дві третини вчителів були визнані недостатньо кваліфікованими для викладання в радянських школах і мали пройти "ідеологічну перепідготовку". До початку 50-х рр. у Західну Україну було переведено понад 35 тис. учителів зі Східної України. Галичина, Волинь і Буковина в 1946-1947 рр. мали найвищий відсоток українських шкіл — понад 93%. Тут було створено 22 інститути, в більшості з них мовою викладання була українська. Однак уже в кінці 40-х - на початку 50-х рр. її стали заміняти російською. У 1950 р. в 24 вищих навчальних закладах Західної

Рис. 5. О.Палладіш — президент Академії наук УРСР у 1946-1962 рр.

України навчалося близько 24 тис. студентів денного і 9 тис. заочного відділень.

У повоєнні роки сталися певні зміни в організації наукових досліджень в УРСР. У листопаді 1945 р. було вирішено створити в складі АН УРСР сільськогосподарське відділення (в 1956 р. на його базі утворена сільськогосподарська академія). В1952 р. з відділу фізико-хімічних і математичних наук виокремився відділ фізико-математичних наук. У1954 р. була утворена Кримська філія АН УРСР. Розширилася мережа науково-дослідних установ. Якщо в 1945 р. їх налічувалося 267, то в 1950 - 462, зокрема більше 30 академічних інститутів. Серед новостворених були харківські інститути — радіофізики та електроніки, фізико-технічний низьких температур; львівські — машинознавства та автоматики, суспільних наук, геології, корисних копалин, київські — металофізики, металокераміки і спецсплавів та ін. Зміцнювалася, хоча й повільно, матеріально-технічна база науково-дослідних установ. Зростав їхній кадровий потенціал.

У середині 50-х рр. у складі академії налічувався 81 дійсний член та 100 членів-кореспондентів. У 1946 р. після смерті О.Богомольця президентом АН УРСР був обраний О.Палладій, відомий учений-біо-

хімік, який мав великий досвід науково-організаційної роботи й користувався авторитетом в академічних колах.

Зусилля вчених України спрямовувалися передусім на розв'язання актуальних проблем індустріального розвитку, створення нових видів озброєнь „і техніки, на реалізацію 'плану перетворення природи", що його И.Сталін висунув у 1948 р. Попри всі труднощі морально-психологічного порядку, некваліфіковане втручання в наукове життя партійних і державних чиновників, репресії, українські вчені збагатили науку багатьма фундаментальними розробками, винаходами й відкриттями. Зокрема, чимало зробили вони для розвитку ракетної техніки, космонавтики, використання атомної енергії у воєнних та мирних цілях.

Вчені України взяли активну участь у підготовці до запуску першого штучного супутника Землі в жовтні 1957 р., польоту в космос першої в світі людини — Ю.Гагаріна. У 1956 р. генеральним конструктором космічних кораблів СРСР став виходець із Житомирщини С.Корольов. Одним із творців атомної бомби був генерал-лейтенант М.Духов.

Глибоку повагу як конструктор здобув уродженець с.Саварки, що на Київщині, винахідник першого радянського турбореактивного двигуна, академік, лауреат Сталінських премій (1948, 1951 рр.) Архип Михайлович Люлька. Роботу над новим двигуном він розпочав ще до війни, в Харкові, а потім продовжив її в Ленінграді. У роки війни А.Люльку зобов'язали займатися танковими двигунами. Незадовго до перемоги керівництву держави нарешті стало зрозуміло: майбутнє за авіацією реактивною. Знову знайшли А.Люльку і всіх, хто разом із ним розробляв турбореактивний двигун. Було створено конструкторське бюро. Працювали, виявляючи, як і годиться "радянським інженерам", чудеса винахідливості.

Влітку 1947 р. в небі над Тушинським аеродромом над головою небагатьох глядачів, серед яких був і генералісімус И.Сталін, пролетіли СУ-11 та Ил-22 — перші реактивні літаки з двигунами А.Люльки.

Архип Михайлович завжди пам'ятав, "чийого він роду і племені". Палко любив Україну, блискуче володів українською мовою, любив українські пісні й залюбки їх виконував. Він знав напам'ять Шевченкового "Кобзаря", любив співучого Олександра Олеся, вболівав за київське "Динамо" й завжди допомагав своїм землякам.

Ім'я А.Люльки стоїть в одному ряду з іменами інших відомих співвітчизників — І.Курчатова, С.Корольова, А.Сахарова, — тими, хто піднімав науку в СРСР, зокрема й українську, до космічних висот.

Значними були досягнення математичних наук. Так, наприкінці 40-х рр. під керівництвом М.Лаврентьева було створено новий напрям

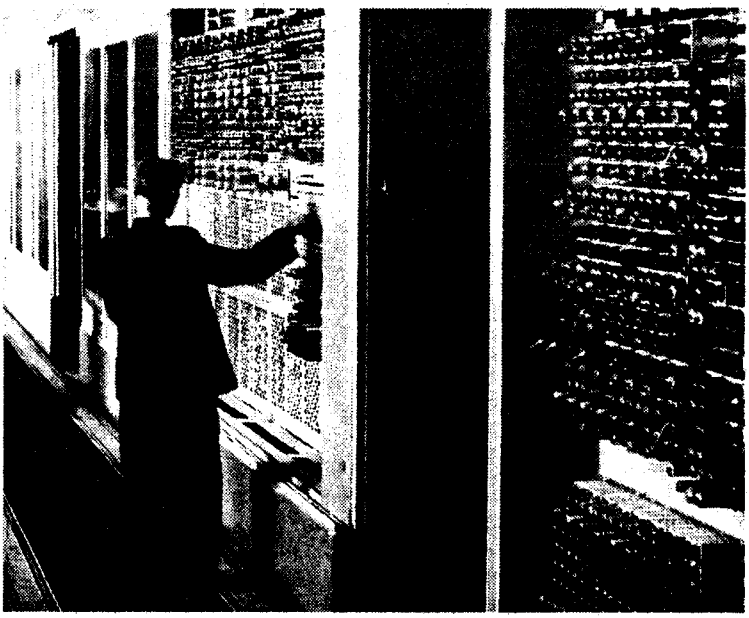

Рис. 6. С.Лебедев за налагодженням МЕОМ — першої в континентальній Європі електронно-обчислювальної машини, введеної в дію в Києві в 1951 р.

у теорії функцій — теорію квазіконформних відображень, що мало велике значення для подальшого розвитку газо- та гідродинаміки. Широкі дослідження провадились у галузі квантової теорії поля, теорії ймовірності, обчислювальної машинної техніки. Під керівництвом С.Лебедєва в Інституті електротехніки в 1948-1950 рр. було виготовлено першу в Європі електронну цифрову обчислювальну машину. З 1949 р. в Інституті фізики під керівництвом М.Пасічника розгорнулися дослідження в галузі фізики атомного ядра. Металургію атомної енергетики, ядерну фізику надвисоких та середніх енергій, фізику наднизьких температур, радіофізику успішно розвивали науковці Харківського фізико-технічного інституту АН УРСР. У галузі технічних наук були також розроблені й упроваджені у виробництво технологія одержання надміцного чавуну, електровимірювальні прилади та ряд автоматичних регуляторів для гідроелектростанцій, нові, більш сучасні врубові машини й вугільні комбайни. З 1948 р. розпочалися дослідження в галузі порошкової металургії.

В Інституті електрозварювання АН УРСР, якому 1945 р. було присвоєно ім'я його організатора академіка Є.Патона, успішно досліджувався й упроваджувався у виробництво новий метод електрошлакового зварювання кожухів доменних печей, суцільнозварних мостів, суден тощо. Син і учень Є.Патона Борис створив теорію автоматів дугового зварювання, що допомогло розробити технології напівавтоматичного зварювання під флюсом. Значним технічним досягненням, яке довело великі можливості нових технологій, була побудова в 1953 р. найбільшого на той час у в світі суцільнозварного моста через Дніпро в Києві завдовжки понад 1,5 км. З 1953 р., після смерті батька, й донині Інститут електрозварювання очолює академік Б.Патон.

Позитивні результати були досягнуті в галузі хімічних наук. В Інституті фізичної хімії ім.Л.Писаржевського 1949 р. вперше одержано важкий азот. Директор інституту О.Бродський разом зі своїми учнями розробив теорію^юзділення ізотопів, створив методи концентрування важкої води. Його книжка "Хімія ізотопів", видрукувана 1952 р., стала першим у світовій науці підсумковим дослідженням у цій галузі хімії. В Інституті загальної та неорганічної хімії було розгорнуто дослідження, спрямовані на розв'язання проблем захисту водного басейну від забруднень шкідливими речовинами й постачання споживачам чистої води.

В УРСР провадилися дослідження в галузі сільськогосподарських, біологічних та медичних наук, у вивченні та використанні гідроенергетичних ресурсів республіки. В галузі сільського господарства діяльність учених спрямовувалася на виведення нових зернових і технічних культур, високопродуктивних порід худоби, на застосування нових добрив та вдосконалення методів обробітку ґрунтів. Доводилося вченим України реалізовувати й прожекторські плани, породжені у високих партійно-урядових кабінетах. Зокрема, розроблялися проблеми, пов'язані з акліматизацією на українських землях субтропічних культур. В Інституті фізіології рослин та аґрохімії розгорнулися дослідження щодо підвищення продуктивності каучуконосіїв в Україні.

Значної шкоди розвитку біологічних наук завдала "лисенківщина". В 1947-1948 рр. відновилися переслідування генетиків. Т.Лисенко оголосив ген міфічною частинкою. Біологів, які в проблемах генетики стояли на наукових позиціях, було піддано нищівній критиці як "безрідних космополітів". В Україні переслідувань зазнали вчені-біологи Д.Третьяков, М.Гришко, І.Шмальгаузен та ін., що на багато років загальмувало розвиток перспективних напрямів біологічної науки й зумовило відставання в цій галузі від світового рівня.

Рис. 7. ***П.Тичина вітає онуку І.Франка — Зиновію — з успішним захистом дисертації в Інституті мовознавства. 1954 р.***

Зміцнювала свої позиції археологічна наука. Однак недостатнє фінансування та брак технічних можливостей вели до втрат величезної кількості археологічних пам'яток, особливо з вини всесоюзних відомств. Із 1945 по 195J р. Інститут археології АН УРСР очолював акдемік П.Єфименко. Його фундаментальна праця "Первісне суспільство" (1953 р.) здобула великий авторитет автору.

Певні результати були досягнуті економістами, літературознавцями, мовознавцями, етнографами, мистецтвознавцями, філософами, правознавцями. Робота останніх зосереджувалась у новоствореному в 1946 р. Інституті філософії та секторі держави і права (1949 р.). Літературознавці досліджували творчість українських класиків та письменників радянської України. Науковцям вдалося зібрати рукописи Т.Шевченка, Марка Вовчка, М.Коцюбинського та багатьох інших. Було продовжено видання десятитомника Т.Шевченка. В 1949 р. розпочато видання 20-томного зібрання творів І.Франка. На початку 50-х рр. було видано повне зібрання творів [.Котляревського, підготовлено 5-томник Лесі Українки. В літературознавстві плідно працювали О.Дорошкевич, А.Шамрай, Ю.Меженко, Є.Кирилюк, М.Возняк, І.Пільгук, О.Білецький, О.Килимник, С.Крижанівський та ін. В Інституті мовознавства, який із 1945 р. носить ім'я видатного українського філолога XIX ст. О.Потебні, тривали дослідження фонетичної

системи, граматичної будови й лексичного складу сучасної української літературної мови, збиралися матеріали для атласу української мови. Вчені-мистецтвознавці досліджували теорію та історію образотворчого мистецтва України, музики, театру, кіно.

Ця праця здійснювалася в умовах шаленого ідеологічного тиску, некомпетентного втручання партійно-державних органів у розвиток науки, безпідставних звинувачень учених-гуманітаріїв у "безідейності", "націоналістичних збоченнях", у "низькопоклонстві перед Заходом", у відступах від марксизму-ленінізму.

СИСТЕМА ЦЕНЗУРИ

Після війни тривало нарощування ідеологічного контролю держави над суспільством. Ключову роль у цьому процесі відігравали органи цензури, створені ще на зорі радянської влади. За постановою РНК УРСР від 11 серпня 1922 р. виникло Центральне управління у справах преси, що працювало при Народному комісаріаті освіти УРСР. На жаль, документи про роботу органів цензури у 20-і-ЗО-і рр. не збереглися — вони були втрачені під час евакуації в період війни. У липні 1946 р. утворено Головне управління в справах літератури та видавництв при Раді Міністрів УРСР або, іншими словами, Головліт УРСР, який здійснював цензорський контроль відкритої преси, радіомовлення і т.ін.

У червні 1947 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила указ про збереження державної таємниці, що пожвавило діяльність органів цензури. Влітку того ж року Головліт СРСР звернувся до Ради Міністрів СРСР з пропозицією зобов'язати керівників міністерств, відомств і організацій визначити коло питань і відомостей, які заборонено опубліковувати у відкритій пресі. У березні 1948 р. Рада Міністрів СРСР затвердила 'Перелік найважливіших відомостей, які становлять державну таємницю".

На основі цього документа міністерства, інші центральні установи СРСР склали докладні внутрішньовідомчі переліки. У січні 1949 р. Головліт СРСР виробив "Перелік відомостей, заборонених до опублікування у відкритій пресі". Нові правила цензури передбачали жорсткіші обмеження змісту друкованої продукції та повну заборону відкритих видань, які стосувалися окремих питань (наприклад, матеріалів про освоєння Арктики і Далекого Сходу, про наявність і діяльність науково-дослідних та інших закладів, що розробляли проблеми атомної енергетики, ракетної техніки і т.ін.).

Наголос робився на засекречуванні відомостей економічного характеру, матеріалів про розвиток науки й техніки. Протягом 1947-1949 рр. додатково було заборонено публікувати огляди й зведені дані про кількість, технічний рівень основного та енергетичного обладнання, відомості про будівництво, проектну потужність, розміри капіталовкладень у підприємства союзного та республіканського підпорядкування в головних галузях промисловості тощо. У квітні 1949 р. в Головліті СРСР створили спеціальний відділ цензорського контролю науково-технічної літератури.

Проте особливо важливе значення надавалося контролю за ідейно-політичним змістом літератури, творів мистецтва, матеріалів радіопередач. Ще в 1922 р. в СРСР з'явилися спецфонди бібліотек, призначені для зберігання "ворожих" і "шкідливих" видань. Саме туди після війни потрапила основна частина так званої трофейної літератури, вивезеної з Німеччини. Точного обліку Ті не велося, загальна кількість цієї літератури, переважно німецькою мовою, становила кілька мільйонів примірників. Так, лише бібліотека АН СРСР у Ленінграді одержала 1 млн. примірників, бібліотека імені Леніна — 760 тис. примірників, а Московський університет — 13 вагонів літератури.

За даними Головліту СРСР, у Москві "трофейну літературу" в кількості близько 2,5 млн. примірників одержали 279 організацій. Серед цієї літератури було чимало рідкісних видань, зокрема, Біблія, видрукувана Гутенбергом, книжки першодрукарів Німеччини, Італії, Франції, Швейцарії. Були серед цього книжкового масиву й видання, які підлягали знищенню з політичних мотивів. У липні 1948 р. керівництво Головліту СРСР доповідало в ЦК ВКП(б), що планується знищити близько 300 тис. примірників "трофейної літератури".

Після війни Головліт СРСР за вказівкою відділу агітації та пропаганди ЦК ВКП(б) запровадив нове положення про спецфонди літератури, яке активізувало процес перевірки та "очищення" книжкових фондів країни. Тоді ж було оприлюднено зведений список "політично шкідливої" літератури, який налічував 7 тис. назв книжок, що підлягали вилученню з бібліотек загального користування. Крім того, стали регулярно публікуватися чергові списки на вилучення, що включали твори численних авторів, котрі стали жертвами репресій або різноманітних ідеологічних кампаній — проти буржуазних космополітів", "критиків-антипатріотів", "переродженців" в історії, філософії, у літературі й мистецтві, вчених-генетиків та ін.

У 1948 р. органи цензури в рамках контролю за діяльністю бібліотек зобов'язали вилучити 1,1 млн. примірників "політично шкідливої" літератури. Вилучалися книжки емігрантів, репресованих авто-

рів, видання релігійного змісту й т.ін. Вилучалися книжки, в яких містилися фотокартки, цитати з праць, позитивні згадки про "ворогів народу". Органи цензури зобов'язували також зробити виправлення в 40 тис. примірників книжок, які містили окремі "вади". Зокрема, в романі О.Гончара "Царпороносці" потрібно було "затушувати" фрази, в яких згадувався И.Броз Тіто.

Встановлювався ретельний контроль за букіністичними магазинами. Уся література, що закуповувалася книгарнями в населення, перед надходженням у продаж підлягала обов'язковій цензорській перевірці. Посилювався нагляд за вивезенням літератури й тими виданнями, які надходили з-за кордону. У 1948 р. було створено спеціальний відділ з контролю за вивезенням друкованих творів і рукописів. Лише за 1946-першу половину 1949 рр. заборонено для відкритого користування понад 441 тис. іноземних видань і здійснено понад 32 тис. вилучень в іншій закордонній літературі, що надійшла до Радянського Союзу.

В кінці 40-х рр. керівництво Головліту СРСР звернулося до ЦК ВКП(б) з пропозицією встановити єдиний порядок випуску та контролю наукової, виробничо-технічної, іншої спеціальної літератури. Пропонувалося заборонити всім організаціям та установам випускати самостійно, поза офіційно існуючими видавництвами, книжки, брошури та періодичні видання. За вказівкою відділу агітації та пропаганди ЦК ВКП(б) Головліт СРСР провів облік і реєстрацію всіх видавництв країни, внаслідок чого кількість установ і організацій, які здійснювали видавничу діяльність, зменшилася. Так, відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 21 листопада 1949 р. видавничу діяльність було дозволено лише у 8 університетах СРСР, а припинено — у 24.

У другій половині 40-х рр. дещо зріс апарат органів цензури. За 1946-1949 рр. загальна чисельність працівників центрального апарату Головліту СРСР збільшилася з 219 до 311 осіб, зокрема цензорів — із 109 до 196 осіб (поміж них осіб з вищою освітою — з 82 до 172). Протягом названого періоду загальна кількість працівників місцевих органів цензури виросла з 2031 до 2101 особи, зокрема цензорів — із 1159 до 1630 осіб (поміж них із вищою освітою — з 268 до 373). Як бачимо, освітній рівень цензорських кадрів на місцях, тобто, основної частини працівників Головліту СРСР, залишався досить низьким: лише чверть із них мала вищу освіту.

ПРАКТИКА "ЖДАНОВЩИНИ"

Окрім такого планомірного, систематичного контролю сталінський режим провадив періодичні викривальні кампанії, щоб добитися цілковитого послуху серед інтелігенції. Ці кампанії набули найбільшого розмаху в перші післявоєнні роки, втілившись у сумнозвісній політиці "ждановщини". Саме тоді після прийняття відповідних загальнопартійних рішень ЦК КП(б)У ухвалив низку розгромних постанов, присвячених питанням науки, літератури й мистецтва та спрямованих на викриття різноманітних політико-ідеологічних прорахунків, допущених представниками української інтелігенції.

Серед цих постанов, крім уже згаданих вище, були: "Про перевірку виконання Спілкою письменників України постанови ЦК ВКП(б) про журнали "Звезда" і "Ленинград" (1947 р.), "Про стан і заходи поліпшення музичного мистецтва на Україні у зв'язку з Постановою ЦК ВКП(б) "Про оперу "Большая дружба" В.Мураделі" (1948 р.) та ін. Вістря всіх кампаній, проведених в УРСР, спрямовувалося на боротьбу з "українським буржуазним націоналізмом'.

Найгострішої критики зазнали О.Довженко, М.Рильський, Ю.Яновський, І.Сенченко, Ще наприкінці війни на одному із засідань Політбюро ЦК ВКП(б) И.Сталін вказав на "антиленінські помилки і націоналістичні перекручення" в кіноповісті О.Довженка "Україна в огні". Через кілька років "рецидиви націоналістичної ідеології" було виявлено в поемі М.Рильського "Мандрівка в молодість", романі Ю.Яновського "Жива вода", повісті І.Сенченка "Його покоління". Нищівній критиці піддали львівських письменників П.Карманського, М.Рудницького, А.Патрус-Карпатського, яких звинувачено в націоналізмі й виключено зі Спілки радянських письменників України. "Порочними" було названо окремі твори Л.Первомайського, Ю.Смолича та інших авторів.

У 1948 р. розгорнулася кампанія боротьби з генетикою, оголошеною "буржуазною псевдонаукою". Початок цій кампанії поклала серпнева сесія Всесоюзної академії сільськогосподарських наук імені Леніна (ВАСГНІЛ), яка стала тріумфом "лисенківщини", так званої народної агробіології. У доповіді президента ВАСГНІЛ ТЛисенка, виголошеній на сумнозвісній сесії й попередньо схваленій особисто И.Сталіним, розвінчувався "реакційний вейсманізм-менделізм-морганізм" і завдавався нищівний удар по генетиці, клітинній теорії, фізіології вищої нервової діяльності та інших біологічних дисциплінах.

За словами В.Сойфера, "лисенківщина" чи "лисенкоїзм" — "це *зовсім не система помилкових, антинаукових поглядів однієї людини, підтримуваної лідерами офіційної ідеології та державного апарату, а соціальне явище, що виникає в умовах зовнішньої планової побудови науки, а* насправді — жорсткого й безперервного диктату партії над учеными". Ідейні основи даного явища закладалися ще тоді, *"коли інтелігенція була оголошена непролетарським прошарком класового суспільства і коли Ленін закликав до створення нової, позбавленої "експлуататорського нальоту" інтелігенції, рекрутованої з робітничого класу і трудового селянства".*

Після згаданої сесії розпочався справжній погром у радянській біології. У серпні-жовтні 1948 р. в Україні пройшли республіканська та обласні наради працівників біологічних, сільськогосподарських і медичних наук за участю практиків-мічурінців. На них різко критикувалися провідні вчені-біологи, зокрема, М.Холодний, Д.Третьяков, С.Гершензон, М.Гришко (Київ), І.Поляков, Л.Делоне, Є.Фінкельштейн (Харків), Л.Литвинов, С.Гребинський, Р.Чеботарьов (Львів), Д.Кальянов (Дніпропетровськ), І.Югас (Ужгород) та багато інших. Учених примушували зрікатися своїх поглядів і переконань, засуджувати власні помилки та прорахунки, відмежовуватися від *"менделізму-морганізму як прояву ворожої зарубіжної ідеології в біологічній науці.„"*

У всіх навчальних закладах України було вилучено окремі підручники й навчальні посібники, написані прихильниками генетики. Зазнали перегляду програми з біологічних та суміжних наук, було знято курси "Генетика з основами селекції", "Динаміка розвитку організму", "Вступ у біологію", "Дарвінізм", "Генетика розведення сільськогосподарських тварин". У серпні того ж року ЦК ВКП(б) ухвалив Постанову "Про стан викладання біологічних наук і заходи щодо зміцнення біологічних кафедр у вищих навчальних закладах", а ЦК КП(б)У - Постанову "Про заходи щодо перебудови роботи наукових установ, кафедр, видавництв, журналів і газет України в області біології і зміцнення цих ділянок кваліфікованими кадрами".

Лише протягом двох місяців, що минули після серпневої сесії ВАСГНІЛ, у вузах СРСР з роботи звільнили 115 осіб, зокрема, 10 деканів, 65 завідувачів кафедр і ще 9 професорів, 23 доцентів та 8 асистентів. Серед звільнених були декани біологічних факультетів Львівського та Ужгородського університетів, завідувачі кафедр: Київського університету — С.Гершензон (дарвінізму), М.Гришко (генетики і селекції); Харківського університету — І.Поляков (дарвінізму і генетики), сільськогосподарського інституту — Л.Делоне (біології і генетики), медичного інституту — Є.Фінкельштейн

(біології); Львівського медичного інституту — Єфимов (біології); Ужгородського університету — Рогаль (дарвінізму) та ін.

Чистка торкнулася також працівників академічних інститутів, дослідних станцій і лабораторій та інших наукових закладів, що розробляли проблеми біології. Завдання полягало не лише в тому, щоб розвінчати відвертих прихильників генетики, а й виявити працівників, які "намагалися примирити матеріалістичний та ідеалістичний напрямки, звужуючи гостроту боротьби з антимічурінським напрямком'. Для з'ясування стану біологічної науки на місцях і надання допомоги республіканській партійній організації відділ агітації та пропаганди ЦК ВКП(б) відрядив в Україну кількох перевірених борців із "менделізмом-морганізмом", зокрема завідувача лабораторії Інституту генетики АН СРСР І.Глущенка.

Ще однією наукою, яка не відповідала вульгарно потрактованому матеріалізмові, стала кібернетика. Вона одержала клеймо "ворожої" та була фактично заборонена, що на тривалий час унеможливило дослідження на визначальній ділянці науково-технічного прогресу. Ідеологічних гонінь зазнали українські фізіологи: за спроби захистити "метафізичні концепції" й 'ревізувати матеріалістичне вчення І.Павлова" критиковано академіка О.Богомольця, професорів Р.Кавецького, Д.Воронцова, М.Сиротіна, Ю.Спасокукоцького. На сесії наукової ради з проблем фізіологічного вчення академіка І.Павлова при Академії наук СРСР, що відбулася влітку 1952 р. в Києві, викриті "серйозні помилки" (ідеологічного характеру) в роботі Інституту клінічної фізіології АН УРСР й Інституту експериментальної біології та патології Міністерства охорони здоров'я України.

На рубежі 40-х-50-х рр. розгорнулася кампанія боротьби з "низькопоклонством перед Заходом", 'безродним космополітизмом", що мала відкритий антисемітський характер. Започаткувала її редакційна стаття "Про одну антипатріотичну групу", опублікована в газеті "Правда" на початку 1949 р. Тоді ж з'явилися аналогічні матеріали в газетах "Культура и жизнь", "Комсомольская правда" та інших періодичних виданнях. Першого удару було завдано по групі "критиків ура-космополітів', названих ворогами соціалістичного мистецтва, до яких зарахували О.Гурвича, Ю.Юзовського, І.Альтмана, Л.Субоцького, Ф.Левіна, Д.Даніна, Б.Яковлєва (Хольцмана), Б.Дайреджиєва, а згодом — Г.Бровмана, Л.Малюгіна та інших провідних критиків.

У лютому 1949 р. відбулися закриті збори партійної організації Спілки радянських письменників СРСР, присвячені обговоренню питання "Про одну антипатріотичну групу театральних критиків".

У доповіді секретаря С Р П А.Софронова, в ряді виступів наголошувалося, що згадані автори намагалися "популяризувати світову єврейську літературу", вказувалося на "наявність серед єврейських письменників націоналіс-тичних, сіоністських настроїв". У березні того ж року відбулася нарада редакторів центральних газет і журналів, на якій наводилися факти "перехльостування" в боротьбі з космополітами, "недобросовісного цитування" тощо. Однак кампанія набирала щораз більших обертів, торкнувшись насамперед літературної, театральної, музичної критики, образотворчого мистецтва, естради, цирку, кіно.

Зрозуміло, що після таких керівних настанов розпочалося повсюдне викриття "антипатріотів". У березні 1949 р. відбувся пленум правління Спілки радянських письменників України, на якому пролунали різкі політичні звинувачення на адресу групи літературних критиків, доповіді Л.Дмитерка говорилося, що в республіці "тривалий час вели свою шкідницьку роботу критики-космополіти Стебун (Кацнельсон), Санов (Смульсон), Адельгейм, Гордон..." Доповідач акцентував увагу на тому, що мова йде "не про якісь окремі недоліки.., а про серйозну диверсію космополітів та їх прихвостнів", які "об'єдналися на основі підривної роботи". Тоді ж розпочалося слідство в справі Єврейського антифашистського комітету, яке закінчилося жорстокою розправою над його керівниками.

У 1950 р. було відкрито дискусію з приводу вчення академіка М.Марра, використану для наступу на українську культуру. В центрі дискусії перебували питання про класовий характер мови, подолання "пережитків буржуазно-націоналістичних поглядів' з проблем мовознавства. В багатьох статтях і монографіях, у численних доповідях на вчених радах і наукових конференціях пропагувалася теза про "злиття мов" як неминучу перспективу розвитку радянського суспільства, як об'єктивний і закрномірний процес на шляху до комунізму. Після публікації праці И.Сталіна "Марксизм і питання мовознавства" на підтримку теорії М.Марра рішенням президії АН СРСР було знято з адміністративних посад кількох титулованих учених.

НОВА ХВИЛЯ "ЧИСТОК"

Чергові "проробки" в середовищі української інтелігенції спричинила публікація кількох редакційних статей "Правды", насамперед — "Проти ідеологічних перекручень у літературі" (липень 1951 р.). У ній нещадно критикувався вірш В.Сосюри 'Любіть Україну", який з'явився в журналі "Звезда" в перекладі О.Прокоф'єва. Цей твір, написаний

у 1944 р., багато разів видавався в Україні й користувався великою популярністю. Кожний рядок його сповнений ніжності й любові до рідної землі:

Любіть Україну, як сонце, любіть,
Як вітер, і трави, і води...
В годину щасливу і *в радості мить,*
Любіть у годину негоди.

Любіть Україну у сні *й наяву.*
Вишневу свою Україну,
Красу її, вічно живу і нову,
І мову її солов'їну.

Між братніх народів, мов садом рясним,
Сіяє вона над віками...
Любіть Україну всім серцем своїм
І всіми своїми ділами.

Для нас вона в світі єдина, одна
В просторів солодкому чарі...
Вона у зірках, і у вербах вона,
І в кожному серця ударі.

У квітці, в пташині, в електровогнях,
У пісні у кожній, у думі,
В дитячій усмішці, в дівочих очах
І в стягів багряному шумі...

Але "Правда" виявила в ньому "націоналістичні збочення", оскільки В.Сосюра оспівував не радянську, не соціалістичну, а "якусь одвічну Україну, Україну взагалі". У статті було згадано й тих, хто не виявив належної пильності, хвалив вірш поета (зокрема М.Рильського), хто не дав йому принципової партійної оцінки (правління Спілки радянських письменників України).

Названа публікація викликала миттєву реакцію й породила справжній шквал викривальних статей та промов. Уже через кілька днів газета "Радянська Україна" помістила на своїх сторінках статтю "Ідейно порочні вірші", а дещо пізніше — передову під назвою "Докорінно поліпшити ідеологічну роботу". Відбулися емоційні обговорення в творчих спілках, академічних інститутах, партійних комітетах, під час яких лунали сотні варіацій офіційної оцінки на зразок: "...націоналістичний вірш В.Сосюри "Любіть Україну" викликає в трудящих Радянської

Рис. 8. Зустріч В.Сосюри з шахтарями треста "Горлівськвугілля" (Горлівка. 1954 р.)

України почуття протесту і обурення". У листопаді 1951 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, на якому гостро засуджено "помилки" в творчості окремих українських письменників.

На всіх згаданих зібраннях редакційна стаття "Правды" характеризувалась як "новий прояв батьківської турботи партії і товариша И.Сталіна про дальше зростання найбільш передової у світі радянської літератури...' На них говорилося, що керівництво Спілки радянських письменників України послабило політичну пильність, вимогливість до ідейної спрямованості літературних творів, що в комісіях і секціях СРПУ панувала атмосфера захвалювання, культивувалася думка про непогрішність провідних письменників. Робилися закиди на адресу редколегій "Літературної газети" (редактор А.Хижняк), журналів "Вітчизна" (Л.Новиченко), "Жовтень" (Ю.Мельничук), "Советская Украина" (Б.Палійчук), видавництва "Радянський письменник" (голова редакційної ради — Н.Рибак).

У число порочних потрапили оповідання "Артистка" І.Вільде, "Овсієві клопоти" Г.Тютюнника, "Автограф" З.Каменкович, "На ярмарку" і "Явтух Каленикович" Ю.Яновського. Критиці піддано повісті "Софія" і "Золоті ворота" Л.Смілянського, книжки "Гори і долини" та "Весна людства" С.Крижанівського, вірші "Україно, рідний краю" С.Воскрекасенка, "Канадській українці" Л.Забашти, "Лист"

та "Оксано, мрійнице" П.Воронька. За "архаїзацію старовини і любування минулим" преса критикувала поетів І.Виргана, П.Усенка, П.Дорошка, С.Голованівського. Об'єктом нападок були твори Л.Первомайського, зокрема вірш "Жінка біля Золотих Воріт": перед зором автора "мусили б стати не древні Золоті ворота Києва, а червоні зорі Кремля, до яких звертає свої очі все передове людство". Чимало ідейних "прорахунків" виявлено в працях літературних критиків, зокрема, Ю.Кобилецького, С.Шаховського, О.Килимника, О.Бабишкіна, А. Трипільського.

Не меншу пильність демонстрували обласні партійні комітети та спілчанські організації. Було вказано на окремі ідейно-політичні помилки в романі Б.Буряка "Тарас Журба", у творах В.Беляева і М.Бірюкова, статтях і нарисах М.Яцківа та М.Рудницького, на "прояви українського буржуазного націоналізму" у вірші "Іван Франко" та поемі "Галичина" А.Шмигельського (Львів). За ідейні прорахунки критиковано роман "Торжество життя" М.Дашкієва, повісті "Заробітчани" К.Гордієнка і "Женя Маслова" В.Добровольського, вірші "Чолом тобі, земле" та "Як терпко пахне сон-трава" Г.Брежньова (Харків). За прояви аполітичності піддано критиці книжку Б.Левіна "Золоті зерна" та один із нарисів В.Кучера (Чернігів), деякі твори О.Билинова та Ф.Ісаєва (Дніпропетровськ), П.Ребра і О.Джигурди (Запоріжжя) та ін.

Ряд застережень викликала дослідницька й видавнича робота науковців Інституту української літератури імені Т.Шевченка. У письменницькій організації республіки зауважили й викрили "помилки націоналістичного характеру", допущені при виданні творів класиків, зокрема, І.Котляревського, В.Стефаника, І.Франка, М.Коцюбинського, Л.Українки, а також антології української класичної поезії, в яку "поряд з письменниками демократичного табору включили твори О.Кониського, Олени Пчілки та інших письменників буржуазно-націоналістичного табору". В грудні 1951 р. в газеті "Радянська Україна" з'явилася стаття групи авторів, які звинувачували викладачів Львівського університету — доцентів Г.Гербільського, В.Осечинського та ще кількох — у "серйозних хибах у викладанні історії". "Хиби" полягали в тому, що викладачі читали лекції нібито "в дусі буржуазного об'єктивізму".

Кампанія набула такого розмаху, що загрожувала "перемолоти" майже весь письменницький потенціал республіки. Виконуючи вказівку ЦК КП(б)У про посилення критики українських митців, редакції газет і журналів гарячково змагалися в "принциповості й "наступальності". Лише в липневому номері журналу "Жовтень" було

Рис. 9. Сиена з опери КДаньксвича "Богдан Хмельницький" у виконанні артистів Київського театру опери та балету ім. Т.Г.Шевченка. 195} р.

розкритиковано 38 письменників, зокрема всю письменницьку організацію Львова. Президія С Р П У згодом визнала, що в передовій статті цього номера редакція "легковажно жонглювала цілими обоймами, складеними з імен відомих письменників, кидаючи їм тяжкі звинувачення". Навіть кореспондент "Правды" Є.Кисельов із прикрістю констатував, що критика українських письменників у засобах масової інформації мала поверховий і бездоказовий характер.

Після двох інших статей у "Правде" — "Невдала опера" та "Про оперу "Богдан Хмельницький" — розгорнулася кампанія ідеологічної чистки в музиці. Перша стаття була присвячена опері Г.Жуковського "Від усього серця", схвально зустрінутій музичною громадськістю. "Правда" безжально розкритикувала цей твір, оскільки автори лібрето "висунули на перший план сімейну драму та обійшли найголовніше в житті колгоспів і їхніх людей" — "патріотичну працю радянського

Рис. 10. Г.Вер ьовка

селянства". В другій статті мова йшла про оперу К.Данькевича "Богдан Хмельницький", постановки якої успішно пройшли на сценах Одеси, Києва, Харкова. Але під час показу твору в Москві з'ясувалося, що лібрето опери, написане О.Корнійчуком та В.Василевською, містить численні "ідейні прорахунки", що й спричинило гучне публічне пророблення.

На пленумі Спілки радянських композиторів України, скликаному в жовтні 1951 р., піддано критиці її керівників — Г.Верьовку, А.Штогаренка, А.Філіпенка, які своїми позитивними відгуками на опери "Від усього серця" та "Богдан Хмельницький" лише "дезорієнтували музичну громадськість і радянських глядачів..." На пленумі критиковано музичну комедію В.Нахабіна і Д.Клебанова "За ваше здоров'я" ("...ця п'єса... неправильно вирішує питання ідейного навантаження"), Третю симфонію Б.Лятошинського ("творча невдача, пов'язана з проявами формалізму"), вокальний цикл П.Гайдамаки на слова В.Сосюри, а також деякі пісні П.Майбороди, М.Жербіна, Я.Цегляра, О.Сандлера, С.Жданова ("слабі з ідейного погляду") та ін.

Досить показовим був виступ на пленумі львівського композитора А.Кос-Анатольського. Він розповів про свою роботу над балетом ^Хустка Довбуша", про численні доопрацювання й переробки твору. *Але мене переслідує фатальна думка, — говорив митець, — чи не буде з цією "Хусткою" так, як з тими двома творами? Все, що появило-*

ся *в оперовому мистецтві, пішло шкереберть, тільки одна "хусточка"* повисла в повітрі. *Але* навіть якщо *б ще* критикували, я далі *буду працювати, бо цей твір мусить бути повноцінним"*. Композитор додав, що написав музику на вірш В.Сосюри "Любіть Україну", проте, "на щастя, цей твір не був ще ніде виконаний і не приніс жодної шкоди".

На різних зборах, пленумах і активах композиторам нагадували про відповідальне завдання, поставлене перед ними А.Ждановим: "Наздогнати і перегнати композиторів-класиків". Говорили про те, що треба більше писати про дружбу народів, героїв наших днів, індустріалізацію України й гіганти промисловості. Секретар ЦК КП(б)У І.Назаренко обурювався тим, що "ні Комітет в справах мистецтв, ні керівництво Спілки композиторів ніяких практичних заходів не розгорнули для того, щоб була написана опера і цим покрити свої гріхи, щоб ми могли сказати: ось, народ, ось, партія, получайте від нас доброякісну оперу на сучасну тему". Політичне керівництво республіки вбачало головне завдання композиторів у тому, "щоб створювати класичну музику, щоб створювати класичні опери".

Звісна річ, що такий контроль не допускав жодних відхилень од ідеологічних канонів, визначених зверху та зафіксованих в офіційних документах. Не лише цензори, а й самі митці, примушені обставинами, здійснювали щоденний нагляд за ідейною "чистотою" власної творчості. Як у І.Світличного: "Що день Божий вчиняє душа самогубство". Безпідставно звинувачені й публічно спаплюжені письменники та композитори змушені були писати листи-покаяння, в яких визнавали свої "помилки". 10 липня 1951 р. газета "Правда" вмістила такий лист В.Сосюри, адресований редакції. З аналогічними заявами виступили в пресі О.Корнійчук, В.Василевська, К.Данькевич. Усе це свідчило, під яким жорстким моральним тиском перебувала творча інтелігенція.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

ЛІБЕРАЛІЗАЦІЯ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

§1. Початок десталінізації

"ЛІВИЙ ТОТАЛІТАРИЗМ"

На пам'ять про себе Й.Сталін залишив розстріляні покоління. Але він залишив ще один, не менш тяжкий спадок — тоталітаризм, який надовго скував живу думку, волю та активність людей. Основи цієї системи закладалися в 1918-1920 рр., коли було усунуто всіх політичних опонентів більшовизму, зокрема й представників соціалістичного руху. В ті роки відбулося поєднання, а згодом зрощування партійних і державних органів, що забезпечило, вживаючи вислів І.Франка, *"всеможну силу держави"*. Тоді ж на зміну фабзавкомам, робітничому контролю та іншим формам стихійного самоврядування трудящих прийшло централізоване господарське управління у вигляді різних главків. Деякий відступ від жорсткого диктату стався в період нової економічної політики, що створило можливості для культурно-національного відродження України. Але це тривало недовго: уже в 30-і рр. тоталітаризм набув завершеного вигляду як етатистська, централістсько-бюрократична структура, що мала чітку внутрішню ієрархію й цілковито поглинула суспільство.

Поняття **"тоталітаризм"** уперше вжив Д.Джентіле для назви тієї політичної системи, яка склалася в Італії за часів Муссоліні. В умовах революційної Росії становлення ідеології тоталітаризму відбулося під впливом поглядів "лівих комуністів" і троцькістів. Варто згадати бодай те, що в період "воєнного комунізму" М.Бухарін розглядав соціалізацію насамперед як процес одержавлення, користуючись навіть терміном **"державний соціалізм".** Та все ж головну роль в утвердженні авторитарно-бюрократичної надбудови, яка підпорядкувала собі кожний задум і порух, кожний крок людини, відіграв, безумовно, Й.Сталін. "Сталінщина" — це генетична програма радянського тоталітаризму, який виріс із монополії на владу більшовицької партії й характеризувався повним (від лат. totalis) контролем держави над усіма сферами життя суспільства.

Його економічний фундамент становила так звана суспільна, а фактично — державна власність на засоби виробництва, якою розпоряджалася партійна, державна й господарська бюрократія. Ця власність перебувала під контролем переважно союзних міністерств і відомств, що нехтували національними інтересами України, підпорядкувавши її природний і економічний потенціал потребам центрального уряду. Система відзначалася масовим терором, наявністю потужного репресивного апарату, а примус був способом її існування, засобом самозбереження й самовідтворення. Система незмінно використовувала методи залякування народу, зокрема появою численних внутрішніх і зовнішніх небезпек. Яскравий приклад — сталінське положення про загострення класової боротьби. Важливими ознаками тоталітаризму є монополія однієї партії на засоби інформації, жорстке оброблення масової свідомості, нівелювання національної самобутності народів. На троні такої системи вивищувався диктатор, який керувався відомим цинічним правилом цісаря Иозефа: *"Треба зробити народ щасливим, хоч би й проти його волі"*.

Режим особистої влади тримався не тільки на силі й терорі. Диктатура мала досить глибоку соціальну опору — сформовану соціалістичну бюрократію. Процес становлення радянської державності виявився стократ складнішим і суперечливішим, аніж це передбачалося більшовицьким керівництвом. Уже навесні 1919 р. В.Ленін говорив, що *"ради, будучи за своєю програмою органами управління через трудящих, насправді є органами управління для трудящих через передову частину пролетаріату, а не через трудящі маси"*. Більше того, та верства робітників, яка управляє, "непомірно, неймовірно тонка". Наприкінці 1920 р. оцінка стала ще категоричнішою: В.Ленін писав, що робітнича держава — це абстракція, на ділі склалась робітнича держава "з бюрократичним перекрученням". Справді, владні функції повсюдно перейшли від пленумів (сесій) рад до виконавчих комітетів, а практично — до президій виконкомів, до вузьких колегій ("трійок" чи "п'ятірок"). Щоб подолати бюрократичну деформацію політичної влади, потрібно *спрямувати в установи пролетарський елемент"*, ширше висувати *"робітників знизу"* тощо. Таким чином, на думку В.Леніна, можна було стримати наростання негативних тенденцій.

Однак ідеї робітничого контролю над апаратом та постійного збільшення представництва трудящих в органах влади, передовсім людей від "верстата і плуга", залишилися нереалізованими. Навпаки, в партії, радах, у громадських організаціях провідні позиції посіли виконавчі структури, а в них — професійні апаратники. Один старий

партієць жартггував: *"Спочатку був матріархат, потім — патріархат, а тепер — секретаріат".*

Саме в цьо.ому середовищі виріс і зміцнів бюрократичний прошарок, який став гооловним носієм влади й політичної активності. Ще Л.Троцький звауважив, що апарат відкрив у Сталінові необхідні якості — "найміцинішу кістку від своїх кісток". Апарат надав йому нечувані повноваженняя і зрештою допоміг утвердити особисте панування. Від "диктатури пролетаріату" залишилася лише вивіска: за нею приховувалось авторита **фно**-бюрократичне управління, в якому вже не ^уло чути голосу народу.*. Відповідно до нових реалій політичного життя И.Сталін твердив: *"Кроаїною управляють фактично ті, які оволоділи на ділі виконавчими аппаратами держави, які керують цими апаратами".*

Щоправдеа, в країні багато говорилося про необхідність демократизації партії **та** *і* держави. Однак щораз виразніше виявлялася зворотна тенденція — . до згортання демократії та придушення найменших проявів критики. У виданнях опозиції йшла мова про початок ідейного й політичного сцповзання, яке в перспективі могло призвести до термідору, тобто, до контрреволюційного перевороту. Не можна однозначно оцінювати діяльність "лівої' опозиції", проте цілком очевидно, що вона різко виступалла проти "режиму диктатури" і "необмеженого апаратного абсолютизму", встановленого И.Сталіним. Водночас навіть за цих умов серед сталінських опонентів рішуче заперечувалося гасло "загальної демократії"",

Опозиція оставила питання про запровадження таємного голосування, але тільки у ВКП(б), не виявляючи довіри широкому робітничому загалові (так, ; у профспілках запровадження такого голосування вважалося передчассним). Представники опозиції справедливо виступали проти **перетвО**|.рення комуністів у "великих мовчальників', але виявляли войовничу нетерпимість до всіх, хто не поділяв їхніх переконань. У 20-х-ЗО-х рр. демократія перетворилася в ритуальний елемент партійного, громадського і державного життя. Брак відкритого й кри**тичного обмінну** думками, плюралізму поглядів і політичних сил, демократичного **Механізму** формування та функціонування партійних комітетів, органів влади й управління зробили можливим утвердження одноосібного ^управління, причому в страшних карально-репресивних формах.

ПЕРШІ ЗРУШЕННЯ

Фізична смерть Й.Сталіна не означала смерті ані "сталінщини", ані тоталітаризму. Вони пустили в країні глибоке коріння, корчування якого потребувало тривалого часу й велетенських зусиль. Але перші кроки в напрямі десталінізації суспільства було зроблено вже у 1953 р., що засвідчило наближення хрущовської "відлиги". В кінці березня оголошено амністію, яка стосувалася осіб, засуджених на строк до п'яти років, а також за посадові, господарські й деякі воєнні злочини. Під амністію потрапили вагітні жінки, неповнолітні (віком до 18 років) та жінки, що мали дітей віком до 10 років. Указ Президії Верховної Ради СРСР передбачав скорочення наполовину строку покарання тим, хто був позбавлений волі на строк п'ять років, але — за певними винятками (це, скажімо, не поширювалося на засуджених за "контрреволюційну діяльність"). У вищі партійні й державні інстанції ринув потік листів із проханнями переглянути справи, які стосувалися звинувачень у політичних "злочинах'. Того ж року розпочалася реабілітація незаконно репресованих людей, а влітку-восени перші з них повернулися з таборів та заслання.

Сталися значні перестановки в керівництві — і на вищому щаблі, і на місцях. У червні 1953 р. пленум ЦК КГТУ звільнив з посади першого секретаря Л.Мельникова, звинувативши його в русифікації вищої школи та дискримінації місцевих кадрів у Західній Україні. Керівником республіканської партійної організації вперше було обрано українця — О.Кириченка, якщо не брати до уваги короткочасного секретарювання в 20-і роки Д.Мануїльського. Високу урядову посаду обійняв драматург О.Корнійчук, якого було призначено першим заступником Голови Ради Міністрів УРСР, обрано членом Бюро ЦК КПУ. В липні 1953 р. другим секретарем Львівського обкому партії став Б.Дудикевич, колишній член КПЗУ, хоча Комуністична партія Західної України на той час ще не була реабілітована. Змінилося керівництво Української республіканської ради професійних спілок: замість А.Клебанова головою УРРПС обрано К.Москальця. Показово й те, що заступником Голови Ради Міністрів УРСР призначили сина відомого західноукраїнського письменника Василя Стефаника — Семена (призначення О.Корнійчука та С.Стефаника затверджені третьою сесією Верховної Ради УРСР у вересні 1953 р.).

Доба реформ висунула на вершину партійно-політичної влади нових діячів, серед яких виділимо насамперед О.Кириченка. Він народився в 1908 р. на Херсонщині в робітничій родині. Юнаком розпочав трудову діяльність, навчався на курсах механіків у Херсоні, працював

у автотракторних майстернях. У 1930 р. вступив у партію, а вже навесні 1938 — опинився в апараті ЦК КП(б)У. Саме тоді відбулося його знайомство з М.Хрущовим, котрий сприяв подальшому злетові молодого О.Кириченка. З лютого 1941 р. (протягом чотирьох місяців) він був секретарем ЦК КП(б)У з промисловості, в роки війни — політпрацівником, мав звання генерал-майора. Після розгрому фашизму — знову на партійній роботі: очолював Одеський обласний, а з вересня 1946 р. й міський комітети партії. В грудні 1949 р. О.Кириченка обирають другим секретарем і членом Президії ЦК КП(б)У. В червні 1953 р. він очолив республіканську партійну організацію, повністю й беззастережно підтримуючи М.Хрущова. Така підтримка виявилась особливо важливою в критичний момент — у час боротьби з так званою антипартійною групою. Очевидно, це ще більше зміцнило довір'я до нього М.Хрущова, який у грудні 1957 р. рекомендував О.Кириченка на посаду секретаря ЦК КПРС — другої людини в партії.

Гостра боротьба точилася„навколо Міністерства внутрішніх справ СРСР (відразу після смерті И.Сталіна МВС і МДБ було реорганізовано в єдине союзно-республіканське міністерство). Під тиском Л.Берії, який готувався до узурпації влади, міністром внутрішніх справ України призначили П.Мешика. Його попередник Т.Строкач, який обіймав посаду з 1946 р., очолив управління внутрішніх справ Львівської області. Новий міністр працював в органах ОГПУ-НКВС з 1930 р., у 1941 був наркомом держбезпеки УРСР, згодом — начальником управління НКВС СРСР. Разом зі своїм колегою і першим заступником С.Мільштейном генерал-лейтенант П.Мешик збирав прибічників, змінивши майже всіх начальників обласних управлінь МВС.

Однак переворот "у верхах", який готували Л.Берія та його ставленики в республіках, здійснити не вдалося. У червні 1953 р. їх заарештували, а на початку липня виключили з партії. Злочинну групу було звинувачено в спробі поставити МВС над партією та урядом, захопити владу й ліквідувати радянський робітничо-селянський лад. 18 грудня Верховний Суд СРСР ухвалив засудити Л.Берію, П.Мешика та ще п'ятьох підсудних до вищої міри покарання — розстрілу. 23 грудня 1953 р. вирок було виконано.

Восени 1953 р. ліквідували інструменти масових чисток і терору — військові трибунали і Особливу нараду МВС, яка мала право застосовувати в адміністративному порядку висилку, заслання й ув'язнення. У 1954 р. створюється Комісія Президії ЦК КПРС для розслідування злочинів Й.Сталіна в роки "великої чистки" (1936-1939 рр.),

а в 1955 р. ухвалюється положення про прокурорський нагляд. Важливе значення мала амністія громадян, які співробітничали в роки війни з німцями (вересень 1955 р.). Адже чимало українців, особливо мешканців Західного регіону, що залишалися під фашистською окупацією, нерідко безпідставно звинувачувались у пособництві ворогові й відправлялися в Сибір або інші віддалені райони країни.

На початку 1956 р. скасовуються постанова ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. про порядок провадження справ "щодо підготовки і здійснення терористичних актів" та постанови від 1 грудня 1934 й 14 вересня 1937 рр. про зміни в карно-процесуальних кодексах, за якими не дозволялися касаційні скарги в справах про шкідництво, терор і диверсії. З високих трибун пролунало запевнення, що законність і охорона прав громадян — найважливіша основа розвитку та зміцнення радянської держави.

КРИТИКА КУЛЬТУ ОСОБИ

Подальші кроки в десталінізації України було зроблено після XX з'їзду КПРС, що відбувся на початку 1956 р. Про закрите засідання, на якому М.Хрущов виступив з критикою культу особи, написано чимало. Ця критика була різкою, але недостатньо глибокою, оскільки не торкалася системних засад і фундаментальних причин режиму особистої влади. Джерела культу вбачались у ворожому капіталістичному оточенні, гострій класовій боротьбі, а головне — в негативних рисах характеру самого И.Сталіна. З'їзд не провів обговорення питання, лише ухвалив коротеньку постанову на кілька рядків. Але ця критика справила значний вплив на політичну й морально-психологічну атмосферу в країні, розтопивши лід страху та довголітнього мовчання, розкривши правду про середньовічні методи соціалістичного будівництва в СРСР.

Доповідь М.Хрущова багатьох комуністів буквально шокувала; за спогадами сучасників, кілька делегатів втратили свідомість і їх тихенько винесли із зали. Після з'їзду розпочався глибокий і болісний переворот у суспільній свідомості, перегляд усталених цінностей, критичний аналіз минулого. Недаремно цей час, за влучним висловом І.Еренбурга, одержав назву хрущовської "відлиги". В липні 1956 р. опубліковано Постанову ЦК КПРС "Про подолання культу особи і його наслідків", яка викликала в країні великий резонанс.

Засудження беззаконь, скоєних у сталінську епоху, та початок нового політичного курсу було схвально зустрінуто в Україні. Вже

3 липня постанову ЦК КПРС зачитали на деяких підприємствах Києва, зокрема на заводах "Ленінська кузня" та "Червоний екскаватор". Наступного дня постанова обговорювалася на багатьох шахтах Донбасу, харківських турбінному та електромеханічному заводах, на Чернівецькій музичній фабриці та Дрогобицькому другому нафтопереробному заводі. А перший мітинг на підтримку політики десталінізації відбувся в Київському педагогічному інституті.

У липні 1956 р. за рішенням Президії Верховної Ради УРСР Ленінський і Сталінський райони Львова було об'єднано в один — Ленінський. Того ж місяця в пресі з'явилося перше повідомлення про реабілітацію українських письменників, що стали жертвами сталінського терору. Розпочалася кампанія за реабілітацію таких видатних діячів української культури, як драматург М.Куліш, режисер Л.Курбас, кінорежисер О.Довженко. Припинилися нападки на В.Сосюру, інших опальних літераторів.

Важкі випробування випали на долю української письменниці З.Тулуб. У віці двадцяти років вона дебютувала на сторінках газети "Киевские вести" й відтоді часто публікувала свої твори в різних газетах і журналах. У 1916 р. з'явився її перший твір, написаний російською мовою, оскільки письменниця виховувалась у російськомовному середовищі. За допомогою П.Тичини та І.Кулика вона прийшла до лав українського письменства, розпочавши наприкінці 20-х рр. роботу над головним своїм твором — романом "Людолови". Книжка таки побачила світ, але доля її авторки склалася драматично. Влітку 1937 р. З.Тулуб було заарештовано й на тривалий час, за її словами, "викинуто за борт життя з каїновою печаттю "ворога народу". Письменницю звинувачено в приналежності до контрреволюційної організації "Виборчий центр", про існування якої вона вперше дізналася з вуст слідчого НКВС. Вирок був суворий: десять років в'язниці та п'ять років пораження в правах.

Одразу ж після викриття Л.Берії З.Тулуб звернулася до К.Ворошилова з проханням про реабілітацію та зняття безстрокового заслання, визначеного постановою Особливої наради НКВС навесні 1950 р. У червні 1955 р. письменниця написала до Прокуратури СРСР, прохаючи прискорити розгляд справи. Оскільки здоров'я, підірване табірними умовами, різко погіршилося, З.Тулуб повторно звернулася до К.Ворошилова, а згодом — до М.Хрущова. "Прошу допомогти мені зняти з мене пляму, з якою мені болісно-тяжко вернутися на Батьківщину й дивитися в очі товаришам по перу; вони мимохіть дивитимуться на мене з презирливим жалем, образливим, як плювок". У цих словах — біль і розпач: "Не дайте мені загинути на чужині.

Я сліпну! Врятуйте мене! Поверніть мені чесне ім'я радянської письменниці і після — присвятити жалюгідні рештки життя улюбленій літературній праці". З.Тулуб було реабілітовано тільки 1956 р.

Процес реабілітації торкнувся більшості репресованих українських письменників, митців та деяких учених. За роки хрущовської "відлиги" були реабілітовані окремі партійні, державні, військові діячі, ліквідовані в 30-і рр., поміж них і члени забороненої Комуністичної партії Західної України. У 1953-1964 рр. мільйони радянських громадян, серед них і українці, повернулися з таборів і заслань, пройшовши пекло "архіпелагу ГУЛАГ". Висока політична активність населення, насамперед інтелігенції, викликала дедалі більше занепокоєння в частини керівників. Після вибуху непокори в Угорщині, детонованого лібералізацією, розпочалося згуртування "сталінської гвардії". У червні 1957 р. на засіданні Президії та пленумі ЦК КПРС вона спробувала усунути від влади М.Хрущова, а також змінити склад керівних партійних органів. Проте вимоги сталіністів підтримки не знайшли: група В.Молотова, Л.Кагановича, Г.Маленкова і Д.Шепілова зазнала повної поразки, а її учасників вивели зі складу ЦК КПРС за антипартійну фракційну діяльність.

Як потім з'ясувалося, до групи входили також М.Первухін, М.Сабуров, М.Булганін і К.Ворошилов, який із неї вийшов. І все ж причетність до "перероджeнців", котрі, за словами М.Хрущова, "чинили опір усьому новому", негативно позначилася на політичній біографії першого маршала країни. Це стало зрозуміло, коли в березні 1958 р. Ворошиловградська область була перейменована в Луганську, місто Ворошиловград — у Луганськ, а Ворошиловградський економічний адміністративний район — у Луганський. Із назв деяких виборчих округів по виборах до Верховної Ради УРСР зняли імена В.Молотова і Л.Кагановича.

ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ЕТАП

Критика культу особи гостріше прозвучала на XXII з'їзді КПРС, який відбувся восени 1961 р. Цього разу, з огляду на недавній розгром "антипартійної групи", йшлося не тільки про злочини Й.Сталіна, а й про його активних помічників та підручних, зокрема Л.Кагановича. На з'їзді було сказано, що свого часу він висунув пропозицію про створення різних позасудових органів, які "полегшували" б процедуру розправи, ще до закінчення судових засідань редагував проекти вироків тощо. Саме тоді вперше була оприлюднена правда про злочинну

діяльність Л.Кагановича в Україні, а час його секретарювання названо "чорними днями" для республіки.

На цьому питанні, очевидно, за домовленістю з М.Хрущовим, детально спинився в своїй промові перший секретар ЦК Компартії України М.Підгорний. Наведемо кілька характерних витягів: "У цьому зв'язку *не можна не розповісти про провокаційну діяльність на Україні Кагановича. Ставши в 1947 р. секретарем ЦК КП України, він оточив себе зграєю безпринципних людей і підлабузників, переслідував віддані партії кадри, цькував і тероризував керівних працівників республіки. Як справжній садист, Каганович знаходив задоволення в знущанні з активістів, з інтелігенції, принижував їхню людську гідність, погрожував арештами і тюрмою'^,.* М.Підгорний відзначив, що Л.Каганович роздмухував культ особи И.Сталіна, створивши водночас культ своєї персони, сам, поза ЦК, вирішував найважливіші питання. І далі: *"Будучи великим майстром інтриг і провокацій, не маючи буквально ніяких підстав, він обвинуватив у націоналізмі провідних письменників республіки, а також ряд керівних партійних працівників".* Більше того, сказав промовець, Л.Каганович *"добивався скликання Пленуму ЦК з порядком денним: "Боротьба проти націоналізму як головної небезпеки в КП(б)У — хоча насправді такої небезпеки не було й сліду".*

З'їзд підтвердив курс на відновлення законності й розширення соціалістичної демократії. Важливе значення в ідейному розмежуванні із сталінщиною мало положення про переростання диктатури пролетаріату в загальнонародну організацію суспільства. Хоча зрозуміло, що збереження командно-адміністративної системи, навіть у лібералізованому її варіанті, вихолощувало реальний зміст "загальнонародної держави". Певні зміни у функціонуванні політичної системи тільки намічалися. Більшу увагу було звернуто на роль представницьких органів влади, розширення повноважень рад депутатів трудящих. У практику входило всенародне обговорення проектів законів та інших питань життя країни. Дещо зросли можливості професійних спілок, яким віднині надавалося право законодавчої ініціативи й передавалися окремі функції, що раніше належали державним органам. У другій половині 50-х рр. ухвалено кілька постанов, що розширили права республіканської партійної організації. Саме тоді було порушено питання про здійснення принципу виборності, підзвітності керівних працівників, про поступове поширення його на всіх керівників державних і громадських організацій. Однак у цілому механізм державно-політичного управління діяв по-старому, зберігаючи тоталітарний характер.

Наприкінці жовтня 1961 р. делегати XXII з'їзду КПРС одноголосно висловилися за те, щоб винести саркофаг із труною И.Сталіна

з мавзолею на Красній площі. За цим кроком були зроблені інші: демонтувалися пам'ятники, закривалися музеї, перейменовувалися школи, фабрики і заводи, колгоспи і радгоспи. У листопаді 1961 р. указом Президії Верховної Ради УРСР Сталінську область перейменовано в Донецьку, місто Сталіно — в Донецьк. Перелік законів СРСР і указів„Президії Верховної Ради СРСР, що стосувалися присвоєння імені И.Сталіна й визнавалися такими, які втратили силу, займав майже чотири сторінки. Поступово долалися страхітливі наслідки режиму особистої влади, заснованого на терорі й насильстві. Крок за кроком розвінчувався образ "великого вождя', створений апаратом пропаганди. Але процес десталінізації здійснювався непослідовно, часто підпорядковувася тактичним політичним потребам і розрахункам, що відображало як перехідний характер хрущовського правління, так і суперечливу натуру самого реформатора. Говорячи згодом про період з 1953 до 1956 р., М.Хрущов зазначав, що тодішнє керівництво не змогло відкинути минуле, оскільки було скуто своєю діяльністю під керівництвом И.Сталіна. Цілком очевидно, не вдалося це М.Хрущову й після XX з'їзду КПРС

НОВЕ КЕРІВНИЦТВО

У липні 1963 р. керівником республіканської партійної організації обрали П.Шелеста. Його попередник, М.Підгорний, що користувався великою довірою М.Хрущова, став секретарем ЦК КПРС. П.Шелест народився в 1908 р. в с.Андріївка на Херсонщині. Виріс у бідняцькій селянській родині, наймитував. Після революції був робітником радгоспу, згодом — одного з харківських підприємств. У 20-і рр. працював інженером і начальником цеху на Маріупольському заводі імені Ілліча, головним інженером на Харківському заводі "Серп і молот". У 1940 р. обраний секретарем Харківського міськкому КП(б)У. Після війни очолював великі заводи в Ленінграді та Києві, а в 1954 р. знову перейшов на партійну роботу: був другим секретарем Київського міськкому, пізніше — Київського обкому Компартії України. З лютого 1957 р. — перший секретар Київського обкому, а з серпня 1962 р. — секретар ЦК Компартії України.

П.Шелест досить енергійно підтримував хрущовські реформи, особливо створення раднаргоспів і надання більших прав республікам в управлінні промисловістю. Незважаючи на згортання ліберальних перетворень, П.Шелест терпимо ставився до українського культурно-національного відродження. В окремих випадках прагнув відстояти

Рис. 11. П.Шелест. Київ, липень 1971 р.

інтереси республіки, зокрема в збереженні вугільної промисловості Донбасу. Загалом у політичному керівництві України окреслилися дві головні тенденції — автономістська, яку уособлював П.Шелест, і централістська, котру провадив В.Щербицький.

Щоправда, за деякими свідченнями, ставлення В.Щербицького до української культури й української мови змінилося саме на початку 60-х рр. Це найбільше виявилось після усунення від влади М.Хрущова та повернення В.Щербицького з Дніпропетровська до Києва, на посаду Голови Уряду УРСР. Ю.Лазебник, який мав нагоду багато разів зустрічатися з В.Щербицьким, згадував, що в 50-х рр. той справив на нього сильне враження. В.Щербицький говорив про свою любов до української мови, про необхідність українізації апарату обкому партії, котрий очолював, тощо. *"Можливо, це була не власна позиція у ставленні до української мови, а лише пристосування до верхньої номенклатури,* — писав Ю.Лазебник. — *Але така думка того часу в мене не виникала. Тим більше, що в наступні роки, коли ІДербицький був секретарем ЦК Компартії України (1957-1961), а потім Головою Ради Міністрів УРСР (1961-1963), він здебільшого говорив українською мовою і підкреслено* виявляв свої почуття до всього *українського".*

На одному із засідань Президії ЦК Компартії України, яке відбулося 1962 р., В.Щербицький обурювався, що такий великий народ має такі маленькі права. "*Н тривалий час,* — згадував Ю.Лабезник, — *дивився на Щербицького з неприхованою повагою і думав, що саме він і є тією людиною, яка здатна виражати тривоги і болі українського народу... Але я помилився".* На думку Ю.Лазебника, після опали в 1963 р. та особливо після падіння винного в тій опалі М.Хрущова В.Щербицький став іншим. *"Він почав випромінювати якусь неприязнь до всього українського".*

Обійнявши пост першого секретаря ЦК Компартії України, П.Шелест відразу зіштовхнувся з відчутними труднощами. Згодом він писав: *"Перший рік мого секретарювання в республіці видався неврожайним. Від мене вимагають із центру хліб, а я не можу все віддати. Це б означало* позбавити худоби кормів, недодати народові тонни м'яса і молока, *зрештою, відкинути розвиток тваринництва на цілу п'ятирічку".* Та центр, як і раніше, діяв методами окрику й команди: *"Пам'ятаю: тиснув на мене чимдуж Микита Сергійович, телефонував і Леонід Брежнєв — обидва з однією і тією ж методою переконання: "Давай, давай..."* Попри те, що вже кілька років діяли раднаргоспи, робилися окремі поступки республікам, лунали гнівні слова на адресу бюрократизму, справжні зрушення були незначними.

За словами П.Шелеста, "усе *вкрай зацентралізовано, дихнути не можна", "в центрі створили неймовірно непробивну центропробку".* Тож Україна й далі повністю залежала від волі та ласки зі сторони: *"Скажімо, десь треба перекинути греблю через річку — запитай у Москви... Дітям потрібен піонерський палац — без Кремля ані кроку... Доводиться переобладнати якесь виробництво* — знову тільки дозвіл *згори...* Зрозуміло, що за таких умов від лідера вимагалися не стільки ініціатива та особиста думка, скільки послух, покора.

§2. Перехід Криму до складу УРСР

КРИМ І УКРАЇНА

У 1954 р. святкувалося 300-річчя "возз'єднання" України з Росією. Ця подія відзначалася з великим розмахом. В усіх куточках республіки відбувалися урочисті збори, виставки й концерти, конкурси й фестивалі. До ювілею "приурочувалися" наукові дослідження, присвячені історії Хмельниччини (І.Крип'якевич, В.Голобуцький), питанням українського мовознавства й літературознавства (Г.Свєнцицький, М.Возняк). З'явилося чимало нових музичних творів, зокрема опера С.Людкевича "Олекса Довбуш", поставлена Львівським театром опери та балету ім.І.Франка. Вийшли книжки Н.Рибака "Переяславська Рада", П.Панча "Гомоніла Україна", Ю.Мушкетика "Семен Палій", В.Кучера "Устим Кармелюк". У дні підготовки до святкування за рішенням уряду УРСР з Одеси до Львова перевели Російський драматичний театр Радянської армії, а зі Львова до Одеси — театр музичної комедії. На початку 1954 р. указом Президії Верховної Ради УРСР м.Проскурів перейменували в Хмельницький, а Кам'янець-Подільську область — у Хмельницьку.

Однак чи не головною подією, пов'язаною з відзначенням 300-річчя "возз'єднання" України з Росією, стала передача Криму до складу УРСР. 19 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила Указ "Про передачу Кримської області із складу РРФСР у склад УРСР", враховуючи спільність економіки, територіальну близькість та тісні господарські й культурні зв'язки між Кримом і Україною. Це питання обговорювалося першою сесією Верховної Ради СРСР (четвертого скликання), на якій виступили депутати П.Тичина і М.Бажан. Вони говорили про те, що дана подія — вияв дружби і довір я російського народу до українського, що це акт, котрий "прикрасив наше велике національне торжество".

26 квітня 1954 р. прийнято Закон "Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу Української РСР". А в травні на закінчення святкувань відбулися ювілейна сесія Верховної Ради УРСР

і паради військ та демонстрації в Києві й інших містах республіки.

Зв'язки між Наддніпрянщиною й Кримом сягають у далеку давнину. Значний вплив у Криму мала старокняжа Київська держава. Між цими землями підтримувалися постійні торговельні контакти, зокрема й судноплавним шляхом — із Києва до Сурожа (Судака). У мирному договорі 944 р. між князем Ігорем і Візантією говорилося, що князь не може добиватися володінь у "Корсунській страні". За угодою з візантійським імператором Цимісхієм, князь Святослав обіцяв не нападати на цю землю. Але близько 988 чи 989 р. військо князя Володимира захопило Корсунь (Херсонес), оскільки імператор не виконував своїх зобов'язань. Після здобуття Царгорода хрестоносцями Візантія втратила свій контроль над півостровом, а його узбережжя потрапило під вплив венеціанців і генуезців. Уже в 1239 р. полчища монголів докотилися до північної степової частини Криму, поступово просуваючись углиб півострова. Саме за монголів він одержав назву "Кирим" або "Крим", протягом тривалого часу залишаючись улусом (провінцією) Золотої Орди. Лише після її розпаду в XV ст. утворилось окреме Кримське ханство зі столицею в м.Крим (потім — Кирк-Ер, Бахчисарай), до складу якого входили також Придніпров'я та Приазов'я.

Незабаром ханство потрапило в залежність від Туреччини, яка тривала три століття. Від того часу розпочалися криваві напади татар на Київ, Поділля, Галичину, Волинь, Чернігівщину, інші землі. В свою чергу, на Крим не раз здійснювали походи запорозькі козаки, звільняючи з неволі тисячі синів і дочок України. Відомі такі походи в 1502, 1503,1523, 1545, 1556 та подальших роках, морем — на Крим та Перекоп — у 1601,1602,1605,1608 і пізніших роках. Проте найбільших успіхів у боротьбі з татарами запорожці добилися за гетьманування П.Конашевича-Сагайдачного, а також у часи кошового отамана І.Сірка. За словами видатного українського історика Д.Яворницького, *"своїми несподіваними й хоробрими набігами вони зворохобили увесь Крим і Туреччину".* В 1616 р., зібравши 2 тис. козаків, П.Сагайдачний вийшов у Чорне море й попрямував до Кафи — головного невільницького ринку. В цій фортеці, що служила резиденцією намісника султана, знемагало чимало полонених християн. *"Місто одразу ж було взяте на спис і спалене,* — пише історик, — *а всі невільники визволені і приєднані до козацької флотилії".* Через кілька років гетьман відправив у Крим значний загін запорожців під орудою одного зі своїх сподвижників, який напав на Перекоп і визволив з неволі багатьох українців.

Ще один морський похід на Кафу успішно відбувся в 1628 р. Його очолив гетьман М.Дорошенко, який, однак, під час бою за місто загинув. У середині XVII ст. козаки не раз вступали в союз із кримсь-

кими татарами, зокрема за гетьманування Б.Хмельницького. Але такі угоди були недовговічними, тому походи на Крим не припинялися. Серед них слід виділити похід 1675 р. під проводом кошового отамана І.Сірка. З великим військом, що налічувало 20 тис. козаків, він улітку перейшов Дніпро й попрямував на Крим. Через Сиваш запорожці переправилися в ханство, де вогнем і мечем знищили чимало селищ і міст, зокрема ханську столицю Бахчисарай. Під час походу козаки захопили велику здобич і вивели з неволі 7 тис. християн.

Отаман запропонував землякам, за їхнім бажанням, іти в Україну або повернутися в Крим. З тис. захотіли рушити назад: у Криму вони мали хоч якесь майно і господарство. Цікавими є дані татарського історика Евлії Челебі, наведені академіком О.Пріцаком на І Міжнародному конгресі україністів. За переписом 1666 р. в Кримському ханстві проживало 1 млн. 120 тис. чоловік, з них — 180 тис. татар і 920 тис. козаків, українців, зайнятих на різних роботах. Кінець походу кошового І.Сірка склався надзвичайно драматично. Відпустивши частину християн у Крим, він наказав молодим козакам наздогнати їх і всіх порубати: щоб не лишилися *'між бусурманами на наші християнські молодецькі голови і на свою вічну без хрещення погибель'.* Щоб менше було яничарів, того "турецького зілля", про яке так пронизливо писала Ліна Костенко:

Козацький син з козацькими очима,
при чому тут мечеть і той півмісяць?
Із ким ти йдеш? Орда твого вітчима
усе на зраді вчинить і замісить.
Рубай мене, прицілься в мене з лука!
О ти, що міг би буть моїм коханим! —
В твоїх очах неміряна розлука,
а ти ідеш на землю мою з ханом.
І це твоя спокута і офіра —
опустиш руку раптом серед бою.
В тобі щемить моя висока віра,
а ти і сам не знаєш, що з тобою.

У XVII-XVIII ст. значно загострилися стосунки між Росією й Туреччиною, виливаючись у відкриті воєнні сутички. Козаки брали участь у багатьох походах царської армії, зокрема очоленому князем В.Голіциним, що відбувся наприкінці XVII ст.; в російсько-турецьких війнах XVIII ст., котрі завершилися здобуттям Причорномор'я. У квітні 1783 р. Крим увійшов до складу Росії, а хан Шагін-Гірей "віддався милостям монархині", поселившись у Воронежі. Крим належав до Таврійської області, згодом перетвореної в губернію, що включала три повіти південноукраїнських степів — Дніпровський, Бер-

дянський та Мелітопольський. Царський уряд щедро роздавав новоздобуті землі чиновникам, вищим сановникам імперії, офіцерам армії й флоту, а ті переселяли на даровані землі кріпосних селян із внутрішніх губерній. Крім того, до Криму було переселено чимало державних селян і звільнених у відставку солдатів. З 1783 до 1854 р. в Таврійську губернію прибуло 92,2 тис. переселенців, серед яких державні селяни становили 45,7 тис. або 50,6%. Абсолютну більшість переселенців становили українці та росіяни. З другого боку, Крим масово покидали корінні мешканці — татари, хоча точно визначити кількість населення, що емігрувало до Туреччини, немає змоги.

Ще з XV ст. ходили до Криму по сіль чумаки, а запорожці продавали туди зерно, віск, мед та іншу продукцію. Чорним, Царгородським, Харківським, Муравським шляхами аж до другої половини XIX ст. рухались у Крим чумацькі мажі, запряжені волами. Цей торговельно-візницький промисел, що мав велике господарське значення, охопив усе Подніпров'я, Центральну й Лівобережну Україну.

Та вози риплять, та ярма бряжчать.
А воли ремигають.
А попереду та й чумаченько
На сопілочку грає...

Чумацькі пісні стали унікальним надбанням української культури, з варіантами їх налічується кілька тисяч — ліричних, частіше сумних, тужливих.

З Перекопу до Салгирі там неміряні милі,
Ой там лежать чумаченьки — де три, де чотири.

Саме слово **"чумак"** — тюркського походження: від **"чум",** що означає "діжка", бо ж вози були завантажені діжками та різним крамом.

Гей, сів чумак, гей, сів бурлак.
Гей, став, зажурився.
Що без щастя, без талану.
Сірома вродився.

Та пішов чумак, та пішов бурлак.
Гей, щастя шукати.
Гей, не знайшов щастя й долі,
Знайшов синє море.

Гей, як знайшов синє море,
Та став потопати,
Ніхто його, сіромахи,
Не йде рятувати...

Масові переселення українців у Причорномор'я відбулися після Кримської війни та реформи 1861 р. Селяни з Полтавської, Чернігівської, Київської, Катеринославської губерній осіли в різних районах півострова, зокрема в селах Петровське, Щербаківка (Отуз), Нижньогірське (Сойтлер), Оленівка (Караджа), селищі Чорноморське (Ак-Мечет), що на Тарханкуті, та багатьох інших. Тим часом тривала й еміграція корінного населення до Туреччини, що також позначилося на формуванні нової етнічної ситуації в Криму. На початку XX ст. основну частину його населення становили росіяни, татари й українці. Головна риса політики царату щодо українців полягала в інтенсивній і дедалі сильнішій русифікації. Однак це не змогло знищити ні національної свідомості, ні національного самовідчуття українського населення. У Ялті впродовж тривалого часу діяв український театр П.Націлевича й М.Азовської. Тут плідно працювали талановитий художник-баталіст М.Самокиш, видатні письменники С.Руданський, М.Коцюбинський, Леся Українка. Вони присвятили цьому краю чимало творів, зокрема нарис "В путах шайтана", новелу "На камені", оповідання "Під мінаретами" (М.Коцюбинський), вірші "Татарочка", "Бахчисарай", "Бахчисарайська гробниця", "Бахчисарайський дворець", драматичну поему "Айша та Мохаммед" (Леся Українка).

На початку XX ст. росіяни й українці становили майже половину населення півострова. У листопаді 1917 р. Українська Центральна Рада проголосила, що Таврія належить до УНР Але в своєму Третьому Універсалі вона не включила Крим до складу України. У січні 1918 р. в Криму встановилася радянська влада, а згодом — утворилася Радянська Соціалістична Республіка Таврида. Восени 1970 р. після вигнання військ Врангеля в Криму було відновлено радянську владу; у жовтні 1921 р. створено автономну Кримську РСР у складі РРФСР, хоча з нею Крим не межував. На той час у Ялті, в 1921 р. перейменованій у Красноармійськ, працювала кінофабрика, яка випустила кілька українських фільмів, зокрема, "Остання справа містера Енкіока", "Поєдинок", "Трипільська трагедія", "Остап Бандура", в якому знімалася М.Заньковецька. В 30-і рр. із встановленням авторитарної системи посилилася русифікація краю, зменшилася кількість шкіл, де навчання велося українською мовою. У 1939 р. основну частину населення півострова становили росіяни (49,6%), татари (19,4%) й українці (13,7%). Навесні 1944 р. за "зраду" батьківщини і співпрацю з німцями корінних мешканців Криму — татар — було депортовано в Середню Азію, а влітку 1945 р. Кримську АРСР перетворено в звичайну область Російської Федерації.

У СКЛАДІ УРСР

Напередодні Другої світової війни частка промисловості в загальній вартості суспільного продукту Криму становила близько 80,0%. За роки війни край зазнав значних руйнувань, виробнича потужність його промислових підприємств скоротилася на 90,0%, загинула велика кількість садів і виноградників, знищено багато шкіл і лікарень тощо. Але на початку 50-х рр. відбудову області було закінчено, і економіка розвивалася досить високими темпами. Крим мав потужну сировинну базу, зокрема поклади залізної руди на Керченському півострові, мінеральних солей, що добувалися з численних озер і лиманів, різноманітних будівельних матеріалів, наприклад, вапняку, граніту, піску, глини й т.ін.

На час переходу Криму до складу УРСР на його території проживало 1,2 млн. чоловік (1959 р.), серед них — 785 тис. міського і 417 тис. сільського населення. В області налічувалося 27 сільських районів, 13 міст і 25 селищ міського типу. Працювали медичний, педагогічний і сільськогосподарський інститути, до 20 різних технікумів та багато науково-дослідних установ. Діяло понад тисячу шкіл, поміж них 99 середніх і 354 семирічні. Крим був найбільшою курортною зоною Радянського Союзу, де щороку відпочивали й лікувалися сотні тисяч його громадян.

У середині 50-х рр. в області налічувалося близько 3,5 тис. підприємств, на яких було зайнято до 80 тис. робітників. Велике значення мала харчова промисловість із такими її галузями, як консервна, виноробна, плодоовочева та ін. У Джанкої й Сімферополі функціонували плодо- та овочеконсервні заводи, а в Керчі та Ялті — рибоконсервні. В області працювали такі підприємства, як Керченський металургійний завод імені Войкова, Комиш-Бурунський залізорудний комбінат. Значне місце у важкій індустрії посідала хімічна промисловість: Сакський і Красноперекопський хімічні заводи випускали продукцію для медичної, харчової, поліграфічної, текстильної та інших галузей. Більш як 17% валової продукції промисловості, що вироблялася в області, припадало на суднобудування, судноремонт, а також на харчове й сільськогосподарське машинобудування, підприємства якого працювали в Сімферополі, Євпаторії й Джанкої. На Південному березі Криму та в передгір'ї розвивалися садівництво і особливо виноградарство, а в степовій частині — тваринництво. Крім того, в Криму вирощували тютюн та ефіро-олійні культури, зокрема, лаванду, шалфей, червону троянду та інші.

Ця земля, вкрита тисячолітнім пилом, дала притулок багатьом народам. Таври, кіммерійці, скіфи й сармати, греки й римляни залишили

вагомий слід у житті стародавнього Криму. На початку нашої ери його степами прокотилися кочові племена готів, гуннів і хозарів, а згодом — печенігів і половців (кипчаків). На його економічному й культурному розвиткові позначилися впливи візантійців, венеціанців та генуезців. Очевидно, що в період раннього середньовіччя в Криму з'явилися слов'яни, які відтоді не покидали півострова. Як писав російський поет І.Сельвінський, у цьому краї *"народ вливався в народ...",* на цій землі *"кожний камінь гуде голосами епох...".*

Крим — природне продовження України, тісно пов'язане з нею історично, — органічно влився в господарський комплекс республіки. Уряд вживав заходів для широкого заселення області українцями й розвитку української мови. У 1954 р. сюди прибув із Києва український театр драми і музичної комедії, щоб популяризувати українську драматургію. Однак етнічний склад населення істотно не змінився: у 1959 р. українці становили 22,3%, а росіяни — 71,4% мешканців області. За весь час проживання на території півострова українське населення зробило значний внесок у розвиток матеріальної та духовної культури цього краю — "старого і юного, як ранок, Криму'.

§3. Аграрна й соціальна політика

СТАН СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Перші заходи нового керівництва у сфері економіки стосувалися' сільського господарства. Воно було пасинком соціалізму і з часів колективізації перебувало в стані хронічного застою. Колгоспи і радгоспи працювали зазвичай малоефективно й досягли довоєнних показників значно пізніше, ніж підприємства промисловості. Численні обмеження стримували розвиток особистих підсобних господарств, хоча ті й давали вагому частку продукції аграрного сектора економіки. Кілька років не зростало зернове виробництво: заява Г.Маленкова, зроблена на

XIX з'їзді КПРС, про те, що зернова проблема в СРСР повністю вирішена, не відповідала дійсності. По суті, критична ситуація склалась у тваринництві: в 1952 р. в умовах браку кормів розпочалися великий падіж і масовий забій тварин, тому, наприклад, поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 2,2 млн. голів.

У розвитку аграрної політики певне значення відігравали пленуми ЦК КПРС, які відбулися в 1953-1955 рр. Вжиті тоді заходи сприяли піднесенню сільського господарства й поліпшенню становища трудящих. Серед найважливіших кроків М.Хрущова були підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників, збільшення державних асигнувань на потреби села, покращання технічного й кадрового забезпечення господарств. Так, істотно зросли заготівельні ціни на сільськогосподарську продукцію: протягом 1953-1958 рр. — на зерно майже в 7 разів, на картоплю майже у 8 разів, на продукти тваринництва — у 5,5 раза. Вже восени 1953 р. з колгоспів списали всю заборгованість за обов'язкові поставки продуктів тваринництва у минулі роки. Вирішено було не доводити до окремих районів і колгоспів завдань щодо поголів'я тих видів худоби і птиці, розведення яких у даних умовах виявилося економічно невигідним. Для кращого стимулювання дозволили видавати колгоспникам грошовий аванс — 25% засобів, що надходили від реалізації худоби та продуктів тваринництва.

На початку 1954 р. пленум ЦК КПРС ухвалив постанову про освоєння цілинних і перелогових земель у районах Казахстану, Сибіру, Уралу й частково Північного Кавказу. В цьому питанні не було одностайності: В.Молотов, наприклад, вважав за доцільніше вкласти гроші в піднесення сільського господарства центральної нечорноземної смуги та України. 22 лютого на цілину виїхала перша група української молоді — кілька десятків трактористів, комбайнерів, механіків машинно-тракторних станція (МТС), робітників заводів і будов Київщини. Ця група прибула в Казахстан і працювала у Федорівському районі Кустанайської області. На початку березня до Казахстану прибули великі загони молоді з Харківщини, Дніпропетровщини, Хмельниччини та інших областей України. Робітничі колективи окремих радгоспів, утворених на цілинних землях, майже повністю складалися з переселенців-українців. Так було, наприклад, у радгоспах "Київський", "Харківський' Кустанайської, "Київський", "Херсонський" Акмолінської областей та ін. У1956 р. в господарствах Казахстану, Західного Сибіру та Північного Кавказу працювало понад 75 тис. українських юнаків і дівчат.

Цілинна програма дозволила розширити зернове виробництво, але надовго законсервувала екстенсивний характер сільського господарст-

Рис. 12. О.Гіталов (у центрі) з членами своєї тракторної бригади. 1958 р.

ва. Збір зерна мав вирости і внаслідок значного збільшення посівів кукурудзи, яке розпочалося в 1955 р. Нова кампанія здійснювалася майже повсюди й часто без належного економічного обґрунтування. У 1953 р. посіви кукурудзи займали в Україні близько 2,2 млн. гектарів, зокрема на зерно — 1,8 млн. За рішенням лютневого (1955 р.) пленуму ЦК КПУ вже в 1955 р. планувалося засіяти понад 5,2 млн. гектарів цієї культури (4,3 млн. — на зерно). У південних, лісостепових та поліських районах республіки істотно скоротилися посіви озимої пшениці, зменшилися площі під окремими кормовими культурами. У 1961 р. колгоспи та радгоспи республіки *"за порадою товариша М.Хрущова"* виділили 3 млн. гектарів кращих земель, що повинно було забезпечити перемогу в боротьбі за "велику кукурудзу". Таким чином, за короткий час посіви "цариці полів" перевищили в Україні 20,0% усієї посівної площі. У цій кампанії яскраво виявилися суб'єктивізм хрущовського керівництва, а також вади самої командної економіки. Зернову проблему повністю розв'язати так і не вдалося: після неврожаю 1963 р. зерно стали імпортувати зі США і Канади.

Протягом 50-х рр. відбулось об'єднання колгоспів, отже, частково зменшився апарат управління. У грудні 1957 р., перебуваючи в Києві, М.Хрущов уперше висловив думку про реорганізацію МТС. Весною 1958 р. вони були перетворені в ремонтно-технічні станції (РТС), а землю й техніку об'єднали в одних руках. Колгоспи купували машини, комбайни, трактори, на РТС було покладено постачання техніки, запасних частин, добрив і т.ін.

Розвивалася міжколгоспна кооперація, насамперед у ділянці будівництва: в 1959 р. організації міжколгоспбуду об'єднували 85,0 % колгоспів, виконуючи значний обсяг робіт. Загалом протягом 1955-1959 рр. валова продукція сільського господарства зростала в середньому на 7,6% за рік, виробництво стало рентабельним. Проте піднесення, досягнуте внаслідок правильного ціноутворення, стимулювання та інших заходів, виявилося нетривалим, нестабільним.

Після смерті Й.Сталіна знизили норми постачання з особистих підсобних господарств, внесли зміни в систему оподаткування колгоспників, зменшили грошовий податок (у середньому вдвічі) з кожного колгоспного двору, повністю скасували недоплату за минулі роки. У липні 1957 р. ухвалено постанову про скасування обов'язкових поставок державі сільськогосподарських продуктів колгоспниками, робітниками і службовцями. Однак щойно економіка села зміцніла, окресилося зростання урожайності зернових, поголів'я худоби, розпочалися наступні обмеження особистих господарств колгоспників. У 1955 р. удвічі зменшено розміри присадибного господарства, хоча воно давало значну частку державних заготівель сільськогосподарської продукції. В 1956 р. встановлено грошовий податок з громадян, які тримали худобу в містах, а влітку 1959 р. ухвалено указ Президії Верховної Ради УРСР про заборону утримання худоби в містах і робітничих селищах.

Ще в 1956 р. М.Хрущов пропонував, щоб селяни продавали своїх корів колгоспові, а молоко одержували на трудодні, оскільки вважав, що особисті підсобні господарства втрачатимуть своє значення й незабаром їх не стане. У зв'язку з цим у кінці 50-х - на початку 60-х рр. помітно зменшилося поголів'я худоби в особистому користуванні колгоспників, інакше кажучи, уже вкотре економічною доцільністю й розрахунком було знехтувано на догоду ідеологічним догмам. У травні 1963 р. Президія Верховної Ради УРСР ухвалила укази "Про норми утримання худоби в особистій власності громадян, які не є членами колгоспів" та "Про грошовий податок з громадян-власників худоби, які не займаються суспільно корисною працею, та з громадян, що утримують худобу з метою особистого збагачення".

За 1954-1964 рр. поголів'я великої рогатої худоби в підсобних господарствах колгоспників в Україні скоротилося на 14,4%, зокрема корів — на 9,0%, свиней — на 20,0%, а овець і кіз — на 53,3%. На колгоспних ринках зменшився продаж продукції тваринництва, підвищилися ціни.

Доба реформ — це ще й десятиліття урочистих обіцянок, більшість із яких залишилася невиконаною. Людина вольова й енергійна, М.Хрущов здійснював постійні кадрові перестановки, численні перебудови й реорганізації, намагаючись досягти негайного результату. Лідер сміливий і рішучий, він брався за вирішення багатьох складних завдань. Але при цьому часто діяв непродумано, надто імпульсивно, не рахуючись із реальними можливостями. Фраза про те, що "ми за два-три **роки розв'яжемо проблему"** стала рефреном майже кожної його доповіді чи промови. Навесні 1957 р. М.Хрущов висунув завдання "у найближчі роки" наздогнати С Ш А по виробництву м'яса, масла і молока на душу населення, а в січні наступного республіканська нарада передовиків сільського господарства оптимістично проголосила, що "є *всі можливості вже в 1958 р. випередити Америку по виробництву молока і масла на душу населення".*

У своїй доповіді на XX з'їзді Компартії України перший секретар ЦК М.Підгорний порушив питання про те, щоб завдання семирічки в галузі сільського господарства виконати за п'ять років, а в окремих господарствах і навіть районах — за ще стисліші терміни. Навіть тоді, коли відбувся серйозний спад виробництва, М.Хрущов запевняв: якщо добре попрацювати, Україна може наздогнати Америку по виробництву м'яса на душу населення за три, максимум — чотири роки.

Улітку 1962 р. в усіх союзних, республіканських та обласних газетах з'явилося звернення ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і Президії Верховної Ради СРСР до трудящих країни. У ньому вказувалося, що труднощі в сільському господарстві спричинили складну ситуацію з продуктами. Щоб виправити становище, поліпшити постачання населення, необхідно здійснювати низку заходів. У документі, зокрема, говорилося, що, коли колгоспи зуміють одержати за рік свиню масою 100 кілограмів на гектар орної землі, продовольчі проблеми будуть розв'язані. Відомий український публіцист, кіносценарист С.Колесник згадував: "*/ раптом через п'ятнадцять днів з'являється Звернення цих же високих інстанцій до трудящих, і в ньому повідомляється, що така середньостатистична свиня на кожен гектар ріллі вже є. Де? У Гребінківському районі на Київщині. Дзвінок від редактора Педантка — негайно до редакції. Зрозуміло, що мене терміново виряджають*

ц Гребінки, щоб поширити на сторінках газети досвід чудо-свинарів". Та коли кореспондент "Радянської України" разом зі своїм колегою поїздив по району, зробив економічні розрахунки, результати виявилися далеко не рекордними. *"З'ясувалося: якщо здати все свинопоголів'я в Гребінківському районі, враховуючи навіть найменші поросятка, навіть тоді цифра не дотягнеться до рекордної".*

"Повернувшись до Києва, — продовжував С.Колесник, — я *відзвітував про відрядження редакторові газети. Той одразу ж подзвонив Підгорному, першому секретареві ЦК Компартії України, і розповів про "гребінківську свиню". "Негайно напишіть доповідну на моє ім'я",* — *було розпорядження. Дуже не хотілося компонувати ту доповідну, бо руки* свербіли опублікувати критичну статтю. *Та редактор переконав: "Пиши! А інакше полетять наші голови!" Я написав чималеньку доповідну, в якій прозвучало з різко негативним акцентом ім'я ПЮШелеста, тоді першого секретаря Київського обкому партії. Саме він примусив Гребінківський райком "організувати" свиню. Невдовзі Педанюк розповів, що питання слухалося в ЦК і Шелесту дісталося".* Однак правдиве слово нагорі не сподобалося. Через два роки за критичну статтю "Верблюд і капуста", де йшлося про таке ж фіктивне виконання програми малого зрошення, С.Колесника покарали. Президія ЦК Компартії України ухвалила оголосити авторові статті сувору догану із занесенням в особову справу, звільнити з роботи й заборонити працювати в пресі.

Після 1958 р. темпи розвитку сільського господарства значно знизилися, становлячи в середньому 2,0% за рік, виробництво продуктів тваринництва майже не зростало. У 1960 р. валовий збір зерна в Україні становив 1,33 млрд. пудів замість 2 млрд., що намічалось одержати; хліба було продано державі 358,5 млн. пудів, тоді як у минулі роки республіка продавала його понад 500-600 млн. пудів. Цей врожай ледь перевищував валовий збір 1950 р., але не сягав навіть довоєнного рівня. Не було виконано план виробництва і закупок м'яса, молока, яєць, цукрових буряків і картоплі. Тому на січневому (1961 р.) пленумі ЦК КПРС М.Хрущов різко критикував керівників республіки. Зокрема, він згадав імена колишнього першого секретаря ЦК КПУ О.Кириченка (у 1957 р. став секретарем ЦК КПРС, а в 1960 з невідомих причин потрапив в опалу) і тодішнього Голови Ради Міністрів УРСР Н.Ісїхальченка, назвавши їх горе-керівниками. Іакі події погіршили стосунки між М.Хрущовим і деякими лідерами в Україні. У наступному році республіка зібрала рекордний урожай зернових, що перевищив 2 млрд. пудів. Однак у 1963 р. відбувся новий спад, який болісно вдарив не тільки по зерновому господарству, а й по тваринництву.

Неврожай 1963 р. досить відчутно позначився на постачанні населення, а в підсумку — на соціально-політичній атмосфері в країні.

Так, вранці 1 червня 1962 р. застрайкували робітники Новочеркаського електровозобудівного заводу імені С.Будьонного (напередодні по Центральному радіо було оголошено про підвищення цін на м'ясо-молочні продукти). Страйк перетворився в багатолюдний мітинг, а згодом — у велику демонстрацію, учасники якої вимагали збільшення продажу продуктів харчування, підвищення зарплати, зниження норм виробітку тощо. За вказівкою членів Президії ЦК КПРС А.Кириленка та О.Шелепіна, котрі прибули на місце подій, схваленою Головою Президії Верховної Ради СРСР А.Мікояном і, очевидно, М.Хрущовим, назустріч демонстрантам рушили підрозділи внутрішніх військ і Північно-Кавказького війського округу. Під час сутичок між військами й демонстрантами, що відбулися наступного дня, зокрема, біля будинків міськкому партії та міськвиконкому, міськвідділів міліції та КДБ, загинуло 22 чоловіка, ще 39 одержали поранення. Було травмовано й поранено 35 військовослужбовців. За свідченнями учасників подій, ніхто з партійного, радянського керівництва, а також командування округу і внутрішніх військ вказівок на використання зброї проти демонстрантів начебто не давав.

На той час виробництво основних продуктів землеробства було рентабельним, особливо соняшника й зернових культур; менш рентабельним було овочівництво. Наприкінці 50-х рр. ухвалили рішення скасувати заходи, які стимулювали виробництво й продаж цукрових буряків. Це завдало значної шкоди колгоспам: валові збори, врожайність і заготівля цінної технічної культури стали скорочуватися. Щоб виправити становище, в кінці 1963 р. закупівельні ціни на цукрові буряки підвищено на 18,0%, а на початку 1964 — частково відновлено матеріальні стимули, які застосовувалися раніше. Проте найгірша ситуація склалася в тваринництві, де виробництво зростало дуже повільно і де рік у рік не виконувалися державні плани. На відміну од землеробства, тваринництво залишалося збитковим, незважаючи на деякі пільги. Так, у 1962 р. підвищено закупівельні ціни на худобу й птицю, скасовано сезонні ціни на молоко та яйця, змінено податки з прибутків від тваринництва. Але відчутного поліпшення не відбулося, насамперед через відставання з виробництвом кормів. Таким чином, позитивні зрушення, що мали місце на селі протягом 1954-1958 рр., явно загальмувались у наступному п'ятиріччі.

ЗМІНИ
в СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРІ

Істотна риса періоду хрущовської "відлиги" полягала в поступовій переорієнтації економіки на соціальні потреби, на інтереси людей, якими протягом тривалого часу нехтували нібито заради найвищих інтересів держави. За словами У.Черчілля, Й.Сталін *"прийняв Росію з сохою, а залишив оснащеною ядерною зброєю"*. Як відомо, протягом перших п'ятирічок у країні було здійснено масштабну форсовану індустріалізацію. Високими темпами зростало промислове виробництво, особливо в галузях групи "А'. На кінець 30-х рр. Радянський Союз вийшов на третє місце в світі за обсягом національного прибутку. Але якою ціною досягалися "великі переломи'? З яких джерел фінансувалися величні проекти та програми? Тоталітаризм паразитував на кращих почуттях і настроях людей, на їхній вірі в щасливе майбутнє, на їхній готовності до самопожертви. Зміцнення індустріальної та військової могутності держави оплачувалося дороою ціною — низьким рівнем життя трудящих і занедбаною соціальною сферою суспільства.

У серпні 1953 р. на сесії Верховної Ради СРСР уперше було порушено питання про необхідність вирівнювання темпів розвитку промисловості груп "А' та "Б". У промові Г.Маленкова зазначалося, що за період 1940-1953 рр. виробництво засобів виробництва збільшилося в 3 з лишком рази, а виробництво предметів споживання — лише на 72,0%. Тож в умовах, коли вже створений міцний індустріальний фундамент, потрібно організувати *"стрімке піднесення виробництва предметів народного споживання",* "всемірно форсувати" розвиток легкої та харчової промисловості, сільського господарства. У цій промові Г.Маленков поставив завдання "у *найближчі два-три роки добитися створення в нашій країні достатку продовольства для населення і сировини для легкої промисловості"*.

Незабаром у магазинах з'явилося більше продуктів, розпочалася закупівля деяких товарів за кордоном і т.ін. Проте в рамках боротьби за владу "план Маленкова" було використано для дискредитації самого ініціатора (хоча, очевидно, авторство плану належало всій Президії ЦК КПРС). 24 січня 1955 р. в газеті "Правда" з'явилася стаття, в якій піддано критиці кількох економістів за *"фальшивий виверт"* — можливість випереджувальних темпів розвитку легкої промисловості та сільського господарства. Наступного дня розпочався пленум ЦК КПРС, на якому план Г.Маленкова назвали **"капітулянтською політикою Бухаріна і Рикова".** На цьому пленумі Г.Маленков був усунутий

з посади Голови Ради Міністрів СРСР, котру зайняв ставленик М.Хрущова — маршал М.Булганін.

Навесні 1956 р. було ухвалено низку документів, спрямованих на поліпшення умов праці й підвищення рівня життя людей. У березні на дві години скорочено тривалість робочого дня в передвихідні та передсвяткові дні, збільшено тривалість відпусток у зв язку з вагітністю й пологами (з 77 до 112 календарних днів), у квітні — скасовано судову відповідальність працівників за самовільне залишення підприємств і установ та прогул без поважних причин, а в травні — встановлено 6-годинний робочий день для підлітків віком від 16 до 18 років. Тоді ж скасували плату за навчання в старших класах середніх шкіл та вищих навчальних закладах. У липні прийняли закон про державні пенсії, за яким значно підвищилися розміри низьких розрядів і знизилися розміри високих пенсій: мінімальний розмір пенсії за старістю становив 300 крб., максимальний — 1200.

У вересні вийшла постанова про підвищення зарплати низькооплачуваним робітникам і службовцям, у середньому на 33,0% по всій групі. Заробітна плата встановлювалася в розмірі не менш ніж 300 крб. за місяць у містах та робітничих селищах і не менш ніж 270 крб. за місяць у сільській місцевості. Підвищено неоподатковуваний мінімум зарплати робітників і службовців (з 260 до 370 крб.).

Відомо, настільки тяжким і злиденним було становище селянства. Ще від часів колективізації склалася практика, коли основна частина доходів, що мала розподілятися за трудоднями, видавалася колгоспникам після закінчення господарського року. Це не тільки негативно позначалося на рівні їхнього життя — подібна практика не створювала стимулів для підвищення продуктивності праці. У середині 50-х рр. окреиі колгоспи стали переходити до іншої системи розподілу прибутків — щомісячного авансування працівників громадських господарств. Частина колгоспів запровадила гарантовану оплату трудодня, інша — гарантовану оплату грошима (без нарахування трудоднів). Здебільшого перехід на нову систему оплати здійснювався поступово, поетшно.

Такі зміни трохи підвищили соціальну захищеність працівників сільського господарства. Але за часів М.Хрущова досить часто плани державних заготівель продукції колгоспів необгрунтовано збільшувалися. Ставилося завдання будь-що прискорити розвиток аграрного секторі, якнайшвидше *"наздогнати і перегнати"* США. Внаслідок цього фон/ продуктів, призначених для видачі колгоспникам як оплата праці, скорочувався, що виявлялось у зменшенні видачі на трудодні важливих продуктів харчування. Проти 1953 р. грошова оплата трудодня зросла

в 1963 р. в 3,6 раза, тоді як натуральна частина оплати зменшилася: зерном — на 39,0%, овочами і картоплею — на 38,0% .

Хоча потреби колгоспників у цих продуктах істотно не змінилися, вони задовольнялися переважно з особистих підсобних господарств. У липні 1964 р. Верховна Рада СРСР ухвалила закон про пенсії та допомогу членам колгоспів, що означало встановлення державної системи соціального забезпечення колгоспників. Право на пенсію за старістю мали члени громадських господарств: чоловіки — після 65 років (при стажі роботи не менш ніж 25 років), жінки — після 60 років (при стажі роботи не менш ніж 20 років). Мінімальний розмір пенсії колгоспникам встановлювався в розмірі 12 крб. на місяць.

За цей період були вжиті деякі заходи для допомоги жінкам-матерям, зокрема створено школи-інтернати й групи продовженого дня. Вже в 1956 р. в усіх областях республіки відкрилося 50 таких шкіл, в них навчалося близько 10 тис. дітей. Окремі фабрики й заводи брали школи під свою опіку, надавали їм посильну допомогу. Завод імені С.Кірова в Макіївці передав для школи-інтернату дачу "Горки", на території якої розміщувалися великий парк, фруктовий сад і шість будівель загальною площею 3 тис. кв. м. У 50-і рр. витрати на освіту в СРСР становили 10,0% національного доходу, тобто, були найвищими у світі, однак пізніше стали неухильно зменшуватися.

Значно відставав од потреб населення розвиток сфери послуг і громадського харчування, особливо в сільській місцевості. Ці галузі протягом багатьох років розглядалися як третьорядні, на них не вистачало ні коштів, ні уваги. Кілька постанов ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ухвалених з цього приводу в 195371956 і 1962 рр., не виправили становища. У 1958 р. підприємства громадського харчування України охоплювали тільки 14,0% населення республіки, зокрема 4,0% сільських мешканців. .

Важко було і з житлом, хоча після війни докладено значних зусиль для відбудови знищених гітлерівцями міст і сіл. Із руїн піднялися тисячі шахт, фабрик, заводів, відновлювався або створювався наново житловий фонд України. Проте темпи будівництва залишалися недостатніми, а рівень забезпеченості населення житлом — досить низьким. За станом на 1 січня 1959 р. на одну людину в республіці припадало в середньому 6,35 кв. м житлової площі, причому в містах — 5,8 кв. м, у селах — 6,8. У 1955 р. відбулася переорієнтація в житловому, цивільному та промисловому будівництві: зроблено акцент на спорудженні будівель за типовими проектами, "без надмірностей", на основі індустріальних методів будівництва. Згідно з постановою ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 22 вересня 1955 р. будівництво житлових і

культурно-побутових будинків повинно було здійснюватися тільки за типовими проектами, за індивідуальними — лише в окремих випадках, за дозволом Держбуду УРСР, а в Києві — Київського міськвиконкому. Такий підхід дозволив заощадити певні кошти, значно розширити й прискорити будівництво, але водночас поклав початок типовій одноманітності наших міст і селищ.

Більш відчутні зміни сталися після того, як ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли Постанову "Про розвиток житлового будівництва в СРСР" (липень 1957 р.). У ній ставилося завдання в найближчі 10-12 років забезпечити людей житлом. Саме в цей час відбулося відчутне нарощування потужності будівельних організацій і збільшення капіталовкладень у будівництво. Саме тоді площа введених в дію житлових будинків різко зросла, і тисячі людей залишили бараки й комуналки, переселившись у нові квартири сімейного типу.

У травні 1958 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову, що визначала порядок застосування типових проектів у будівництві. За цією постановою, слід було переробити проекти з урахуванням зменшення висоти приміщень до 2,5 м, розробити проекти будинків для малосімейних та одиноких мешканців, типові проекти культурно-побутових та дитячих установ з уніфікованими конструкціями для забудови житлових районів. У малих та середніх містах дозволялося споруджувати житлові будинки на 2-3 поверхи, у великих — 4-5- поверхові. Наслідки не забарилися: якщо за 1918-1955 рр. загальна площа введених у дію житлових будинків в Україні становила 62,78 млн. кв.м, то за 1956-1964 рр. — 66,49 млн. кв.м. Нестачу житла повністю ліквідовано не було, проте гостроту житлової проблеми значною мірою вдалося зняти.

Дещо поліпшилося постачання населення товарами широкого вжитку. В побут поступово входили швейні й пральні машини, холодильники й телевізори. Цих товарів вироблялося недостатньо, щоб забезпечити всіх мешканців республіки, однак початок справі було покладено. У 1959 р. в Україні випускалося 71,5 тис. швейних та 37,7 тис. пральних машин, 91,9 тис. холодильників, 41,2 тис. телевізорів, 16,6 тис. мотоциклів тощо. Відбувалися зрушення в структурі споживання населення: якщо в 1940 р. співвідношення між продовольчими та непродовольчими товарами широкого вжитку в усьому товарообороті становило 59,7 до 40,3, то в 1958 — 49,9 до 50,1. Особливо зросли витрати трудящих на придбання швейних виробів, культтоварів, взуття й хутра. Економічні механізми, нехай повільно, але починали працювати на людей, на їхні потреби. З початку 60-х рр. відбувався перехід фабрик і заводів на п'ятиденний робочий тиждень із двома вихідними днями.

Нагадаємо, що серед намічених, але не здійснених М.Хрущовим реформ було поступове звільнення робітників і службовців від податків (планувалося з 1 жовтня 1965 р. повністю скасувати прибутковий податок, однак уже в 1962 р. від цього задуму довелося відмовитись).

Таким чином, соціальна політика хрущовської "відлиги" стала більш вагомою та дійовою, незважаючи на низку прорахунків і невдач.

§ 4. Перебудова управління промисловістю

РЕФОРМА 1957 Р.

Найбільш радикальні реформи було здійснено в промисловості. М.Хрущов розумів, що зберегти стару систему планування й управління господарством — означало залишити на місці, без змін, потужний адміністративно-бюрократичний апарат, який чинив опір політиці оновлення суспільства. Саме в партійній, державній і господарській бюрократії корінилися головні джерела консервативних політичних тенденцій, основні сили антиреформістського, просталінського напрямку. До середини 50-х рр. планування й управління народним господарством України майже цілковито зосереджувалося в Москві. Більшістю найважливіших галузей промисловості республіки — вугільною, металургійною, машинобудівною, енергетичною та ін. — керували союзні міністерства. Тому обмеження централізму й бюрократії неминуче розширювало економічні права та компетенції України.

У квітні 1953 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила рішення про зменшення числа союзних (з 30 до 20) та союзно-республіканських (з 21 до 13) міністерств. Хоча наступного року їх кількість знову зросла, сталися перші відчутні зміни на користь республік, оскільки деякі союзні міністерства одержали союзно-республіканський статус. У цей час у підпорядкування України перейшло багато

підприємств вугільної, нафтової, металургійної, лісової й харчової, м'ясної й молочної, легкої й текстильної промисловості, промисловості будівельних матеріалів, а також зв'язку та автомобільного транспорту.

З 1953 до 1956 р. близько 10 тис. підприємств та установ були передані в підпорядкування Української РСР, що збільшило частку республіканської промисловості з 30,0 до 76,0%.

У травні 1956 р. ліквідовано Міністерство юстиції СРСР, функції якого були передані союзним республікам. Значно розширилися законодавчі права України: у її відання перейшли питання обласного й крайового адміністративно-територіального устрою, затвердження цивільного та карного кодексів. Ширшими стали права республіки у вирішенні бюджетних питань, у галузі роздрібної торгівлі.

На початку 1954 р. ЦК КПРС ухвалив рішення про зменшення чисельності адміністративно-управлінського персоналу міністерств і відомств. Згідно з ним, планувалося скоротити не менше 450 тис. чоловік, що обіцяло економію понад 5 млрд. крб. за рік. У жовтні того ж року ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР ухвалили спеціальну постанову, в якій викрили прорахунки в структурі міністерств і відомств та визначили заходи щодо поліпшення роботи державного апарату. В ній ішлося про роздутий штат управлінців, який не стільки працював над конкретними справами, скільки складав резолюції, директиви, довідки; про широку мережу структурних підрозділів, які вимагали великих витрат на своє утримання; про порушення норм співвідношення між керівниками й виконавцями, коли на кожні три-чотири працівники припадав один начальник. Уже перші заходи дали відчутні наслідки: лише за 1954-1955 рр. в республіці вивільнилося понад 61 тис. чоловік. Зокрема, в системі Міністерства чорної металургії УРСР було скорочено понад 3,4 тис, Міністерства промисловості продовольчих товарів УРСР — майже 5 тис. управлінських працівників. В одне міністерство об'єднали міністерства місцевої та паливної промисловості України.

Наприкінці 1956 р. М.Хрущов посилив наступ на урядову бюрократію. Але перша спроба, зроблена на грудневому пленумі ЦК КПРС, завершилася невдало. У лютому наступного року реформатор знову порушив питання про децентралізацію управління промисловістю й скорочення більшості союзних міністерств. Цього разу вдалося зламати опір консерваторів і розпочати масштабну реформу в промисловості. 31 травня 1957 р. четверта сесія Верховної Ради УРСР (четвертого скликання) ухвалила Закон "Про дальше вдосконалення організації управління промисловістю і будівництвом в Українській РСР". Стара система галузевого, вертикального, централізованого управління

ліквідовувалася. На її місці постала система раднаргоспів, які здійснювали територіальне планування й управління промисловістю та будівництвом у рамках відповідних економічних адміністративних районів. На території СРСР було створено понад сто таких районів: 70 - в РРФСР, 11 — в Україні, 9 — в Казахстані, 4 — в Узбекистані, по одному — в інших республіках. У 1960 р. шляхом подальшого розподілу областей в Україні створено три райони, а відповідно — три ради народного господарства.

За цією реформою, в 1957 р. було ліквідовано 10 союзних і 15 союзно-республіканських міністерств. На кінець року із загальносоюзних залишилися міністерства хімічної, радіотехнічної, авіаційної, суднобудівної промисловості, середнього машинобудування й транспортного будівництва. Крім того, об'єднано міністерства оборонної промисловості й загального машинобудування та електростанцій і будівництва електростанцій. В Україні ліквідовано 11 промислових і будівельних міністерств, а два міністерства перетворено із союзно-республіканських у республіканські. Міністерства, що залишилися, звільнялися від безпосереднього управління підприємствами, здійснюючи свої нові функції через ради народного господарства. Тепер майже вся промисловість республіки перебувала в підпорядкуванні Ради Міністрів УРСР, зокрема рад народного господарства і місцевих рад депутатів трудящих. У рамках раднаргоспів підприємства об'єднувались у трести й комбінати за галузевим принципом, підпорядковуючись відповідним галузевим управлінням. У вересні 1957 р. затверджено Статут ради народного господарства, за яким Рада Міністрів УРСР могла скасовувати, а Рада Міністрів СРСР — припиняти виконання постанов і розпоряджень раднаргоспу економічного адміністративного району.

Мета реформи полягала в подоланні хиб галузевої системи управління, яка створювала відомчі бар'єри між підприємствами різних міністерств. Ця система стримувала розвиток спеціалізації та кооперування виробництва, породжувала нераціональні перевезення та значні зустрічні вантажопотоки. Завод "Азовкабель" м.Осипенко Запорізької області одержував литво з Астрахані й Кольчугіна, а розміщений по сусідству механічний завод виробляв таке ж литво на вивіз. Київському заводу "Укркабель" для відправлення кабеля потрібні були дерев'яні котушки, які з успіхом могли виготовлятися на деревообробних підприємствах Києва. Але через відомчі бар'єри ці котушки завозилися з Івановської області. Закарпатська тютюнова фабрика одержувала пакувальну фанеру з м.Пінськ Білоруської РСР, в Ужгородський фанерно-меблевий комбінат, розташований поруч, не знав, куди збувати свою фанеру.

Відомча система управління негативно позначалася на організації матеріально-технічного постачання підприємств і будов. Адже кожне міністерство мало свої громіздкі постачальний і збутовий апарати, які обходилися надзвичайно дорого. Лише в Харківській області до реорганізації існувало 104 постачальні організації з апаратом понад 5 тис. чоловік, на утримання якого щороку витрачалося 45 млн. крб.

Найбільшим раднаргоспом в Україні був Київський, який керував великими промисловими підприємствами Київщини, Житомирщини, Чернігівщини, Черкащини і Кіровоградщини. Територія названих областей становила 135,1 тис. кв.км або п'яту частину території республіки. В межах цього району проживало понад 8,5 млн. чоловік, тобто, 20,0% усього населення України. Дещо меншим був Харківський економічний адміністративний район, що об'єднував Харківську, Полтавську та Сумську області з територією 84,7 тис. кв. км і населенням 5,6 млн. чоловік. У відання Львівського економічного адміністративного району входили Львівська, Волинська, Ровенська і Тернопільська області з територією 66,3 тис. кв. км і населенням 4,1 млн. чоловік. Крім того, було створено Вінницький, Ворошиловградський, Дніпропетровський, Запорізький, Одеський, Сталінський, Станіславський і Херсонський адміністративні економічні райони. З погляду економічного потенціалу, зокрема, за вартістю промислової продукції, що випускалася, і чисельністю робітників, зайнятих на виробництві, перед вели Сталінський, Харківський та Київський раднаргоспи. Всього у відання рад народного господарства України перейшло близько 2,8 тис. підприємств, які виробляли абсолютну більшість промислової продукції республіки.

ПРОМИСЛОВІСТЬ І БУДІВНИЦТВО

Нагадаємо, що розглянута вище система управління, побудована за виробничо-територіальним принципом, зародилася в перші місяці існування радянської влади. Уже в грудні 1917 р. було ухвалено декрет про створення Вищої ради народного господарства (ВРНГ), яка об'єднувала й координувала діяльність господарських наркоматів та ряду інших установ. До речі, цей орган одержав великі повноваження, зокрема право конфіскації, реквізиції, секвестру, а також примусового синдикування різних галузей промисловості й торгівлі.

Після проголошення радянської влади в Україні було організовано Південний обласний раднаргосп із центром у Харкові, що його очолив

Артем (Ф.Сергеев). Раднаргосп утворив свої осередки в Харківській, Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях, де виникло 14 районних раднаргоспів.

З переходом до нової економічної політики основна частина підприємств об'єднувалась у трести, що мали широкі права й перебували на повному господарському (комерційному) розрахунку. У зв'язку з утворенням СРСР промисловість стала поділятися на загальносоюзну, що включала передусім галузі важкої промисловості, республіканську та місцевого значення. Керівництво республіканською промисловістю здійснювала ВРНГ УСРР, підпорядкована Раднаркомові України та ВРНГ СРСР. У другій половині 20-х рр. посилився галузевий поділ апарату ВРНГ і його органів на місцях, тому вже в 1926 р. працювало 8 главків та кілька комітетів ВРНГ СРСР. У січні 1932 р. Вищу раду народного господарства було перетворено в наркомат важкої промисловості, а з його складу виділено наркомати лісової та легкої промисловості (як союзно-республіканські). Протягом 30-х рр. відбувалося роз'єднання наркоматів, кількість яких досягла майже чотирьох десятків, не рахуючи республіканських. У 1946 р. наркомати були перетворені в міністерства, які поділялися на три групи: загальносоюзні, союзно-республіканські та республіканські.

Щоб мати повніше уявлення про структуру управління промисловістю і будівництвом економічних адміністративних районів, розглянемо діяльність одного з раднаргоспів — Київського. Він перебував у підпорядкуванні Ради Міністрів УРСР, а його голова за обсягом повноважень прирівнювався до міністра. Хоча раднаргосп не підлягав місцевим радам депутатів трудящих, він повинен був координувати з ними свою роботу.

При раді народного господарства діяла техніко-економічна рада — на правах дорадчого органу. Налічувалося 10 функціональних відділів, які утримувалися коштом державного бюджету, — виробничий, технічний, планово-економічний, капітального будівництва та ін. Працювало 16 галузевих управлінь, кошти на утримання яких одержували від нарахувань на собівартість продукції підвідомчих підприємств — машинобудівної, хімічної, легкої, харчової, цукрової промисловості, транспорту, будівництва тощо. Зазначимо, що промислові підприємства підпорядковувалися раднаргоспові безпосередньо або через проміжне господарське об'єднання, наприклад, трест. Прикладом дволанкової системи управління можуть бути Київський машинобудівний завод "Більшовик", машинобудівні заводи "Будшляхмаш" у Прилуках і "Червона зірка" в Кіровограді. Триланкова система управління застосовувалась у легкій, м'ясомолочній, харчовій, цукровій та деяких інших галузях промисловості.

Варто згадати про спроби спрощення й раціоналізації управління підприємствами. Для скорочення витрат на адміністративний персонал на багатьох заводах і фабриках республіки об'єднувалися дільниці та ліквідовувався цеховий апарат, функції якого виконували відділи заводоуправлінь. У 1958 р. на безцехове управління тільки в Харківському, Запорізькому та Херсонському раднаргоспах було переведено 70 невеликих підприємств. У зв'язку з переходом на безцехову структуру та об'єднанням цехів на підприємствах раднаргоспів вивільнилося близько 2,5 тис. чоловік.

Значна увага зверталася на об'єднання споріднених виробництв і створення системи головних підприємств. У Сталінському раднаргоспі злилися Смолянинівський і Рутченківський коксохімічні заводи, Дзержинська збагачувальна фабрика і Щербинівський коксохімічний завод та чимало інших. Таке комбінування ґрунтувалося на комплексному використанні сировини, палива, електроенергії або послідовних стадіях переробки сировини, об'єднаних у єдиний цикл. Воно було найбільш розвинуто в металургійній, гірничорудній, хімічній та вугільній промисловості. За 1957-1960 рр. об'єднано близько 800 фабрик і заводів республіки, замість яких виникло близько 400 великих підприємств. Внаслідок цього чисельність персоналу скоротилася на 5 тис. чоловік, а економія фонду зарплати становила 4,8 млн. крб.

Основна частина підприємств місцевого значення перейшла з відання союзних і республіканських міністерств та відомств у підпорядкування обласних рад депутатів трудящих. Органи влади на місцях одержали досить широкі права у вирішенні питань, пов'язаних із плануванням виробництва, фінансуванням і постачанням підприємств тощо. Для прикладу, Львівському облвиконкому було передано всі хлібопекарні (крім кооперативних), пивоварні та дріжджові заводи, макаронну фабрику й консервні підприємства, майже все виробництво стінових і місцевих в'яжучих матеріалів, будівельний трест колишнього Міністерства міського і сільського будівництва, низку інших підприємств і організацій.

Якщо до реорганізації управління на місцеву промисловість Львівського облвиконкому припадало лише 7,9% загальної валової продукції промисловості області, то в 1958 р. її частка зросла до 14,6%, а разом із підприємствами кооперації — до 21,2%. У 1960 р. на заводах і фабриках місцевої промисловості Львівщини випускалося 90,2% хліба та хлібобулочних виробів, 100,0% пива, макаронів і фруктово-овочевих консервів, 65,7% цегли, 100,0% вапна, гіпсу та низьковольтних електроламп, значна частина товарів широкого вжитку. Всього у відання місцевих рад в Україні було передано 760 промислових підприємств.

У ці роки складне становище склалося з видобутком вугілля на Донбасі. Після війни та відбудови виробництво палива зростало надзвичайно повільно. Особливо гостро відчувалася нестача нової техніки, засобів комплексної механізації та автоматизації процесів вуглевидобутку. В 1956 р. продуктивність праці гірників зменшилася проти попереднього року й навіть не сягнула довоєнного рівня. Наприкінці 50-х рр. середньодобовий видобуток на одну шахту в українській частині Донбасу становив близько 720 тонн, тобто, перебував на рівні 1940 р. (в інших вугільних басейнах СРСР видобувалося в середньому 1500-2000 тонн за добу). Беручи до уваги, що в паливному балансі України вугілля посідало 89,0, а газ і нафта — лише 9,0%, зрозуміло, які наслідки для розвитку народного господарства республіки мало подібне відставання. Водночас зазначимо, що в 50-і-бО-і рр. в УРСР сформувалися нові паливні бази, зокрема, Львівсько-Волинський вугільний басейн, буровугільна промисловість Правобережжя, район газової промисловості в Харківській області (Шебелинка), нафтопромисли в Чернігівській і Полтавській областях.

Головні причини відставання галузі полягали в канцелярсько-бюрократичних методах керівництва, в нескінченній паперотворчості в апаратах трестів, главків і міністерства, поганій організації праці у вибоях, незадовільному використанні гірничої техніки тощо. Щоб виправити становище, було розроблено комплексний план реконструкції та модернізації діючих шахт Донбасу. За цим планом, передбачалося проведення низки невідкладних заходів, спрямованих на підвищення продуктивності праці гірників і збільшення видобутку вугілля.

На початку 1959 р. шахтний фонд українського Донбасу складався з 555 шахт із сумарною проектною потужністю 155,6 млн. тонн за рік. Планувалося протягом 10-12 років закрити 146 шахт із річною потужністю 22,7 млн. тонн у зв'язку з виробленням промислових запасів або як нерентабельних, а на інших — провести модернізацію. Розпочалось об'єднання багатьох шахт, а також будівництво нових. На виконання директиви XX з'їзду КПРС про розвиток вугільної промисловості України комсомольські організації республіки відрядили на Донбас понад 40 тис. юнаків і дівчат. Влітку 1956 р. ЦК ВЛКСМ ухвалив постанову про додаткове направлення 45 тис. чоловік на підземні роботи в шахти Донбасу. Майже половину цього поповнення склала молодь із різних областей України.

Реформа управління порушила багаторічну практику планування всієї продукції з центра, без урахування місцевих можливостей і потреб. До реформи Держплан УРСР планував розвиток місцевої промисловості, охорони здоров'я та культури. Інакше кажучи, лише деся-

ту частину продукції, що випускалася в республіці. Тепер до неї додалися паливна й енергетична, чорна й кольорова металургія, машинобудування та інші галузі індустрії. Держплан СРСР визначав контрольні цифри, які лягали в основу планування розвитку народного господарства республіки. Але на ділі центр крок за кроком посилював "опіку" та нагляд над союзними республіками.

Для подальшого наближення керівництва до підприємств і будов указом Президії Верховної Ради УРСР від 17 травня 1960 р. було утворено ще три раднаргоспи — Кримський, Полтавський і Черкаський (відповідний закон ухвалила третя сесія Верховної Ради УРСР 30 червня того ж року). Кримський і Полтавський економічні адміністративні райони мали в своєму віданні по одній області, а Черкаський — Черкаську та Кіровоградську. Однак нова система управління породила певні труднощі й посилила так зване місництво. Для подолання цих тенденцій і координації діяльності раднаргоспів Президія Верховної Ради УРСР створила Українську раду народного господарства, голова якої входив до складу Ради Міністрів України.

Реформа передбачала, що основна робота зі складання планів виконуватиметься на місцях — в економічних адміністративних районах. У офіційних документах вказувалося, що розроблення планів повинно розпочинатися на підприємствах і продовжуватись у відповідних галузевих управліннях, радах народного господарства та Держплані УРСР, а завершуватись — у Держплані СРСР, який мав ряд зведених економічних (фінансів, товарообігу, капітальних вкладень та ін.) та кілька десятків галузевих відділів (чорної металургії, кольорової металургії, електрифікації, машинобудування тощо). Проте вироблена протягом передніх років практика централізованого планування значною мірою збереглася й суттєво обмежувала можливості союзних республік.

Восени 1962 р. в "Діловому клубі" тижневика "Экономическая газета" відбулася цікава нарада, присвячена проблемам планування. У ній взяло участь чимало вчених і працівників планових органів, зокрема й з України. Так, начальник планово-економічного управління Укрраднаргоспу М.Дрогобичський сказав, що плани підприємства так і не стали основою планування народного господарства, завдання спускалися фабрикам і заводам згори, як і до реформи. Заступник голови Луганського раднаргоспу М.Дмитрієв вказав на скромні можливості республіканського раднаргоспу щодо планування й запропонував надати йому право поточного планування промислового та капітального будівництва.

Але особливо цікавою здається оцінка, яку фахівці давали роботі Держплану СРСР. У своєму виступі на нараді начальник відділу Дер-

жплану України В.Суриков наголосив, що за роки реорганізації, тобто, з 1957 р., планування, по суті, не змінилося. Держплан С Р С Р нерідко прагнув продовжувати практику централізації планування, причому навіть за більш широкою, розгорнутою номенклатурою. Союзні республіки одержали велику економічну самостійність і несуть повну відповідальність за здійснення господарських планів на своїй території. Ось чому, сказав В.Суриков, вони повинні більш самостійно вирішувати питання планування народного господарства. Але центр прагне встановити дріб'язкову опіку над республікою: навіть визначення замовлень по сортаменту прокату чорних металів і занарядження металу споживачам здійснюються Союзголовметалом Держплану СРСР. А це успішно могли б робити на основі затвердженої спеціалізації прокатних станів самі союзні республіки.

За словами головного інженера планового відділу Київського раднаргоспу Е.Гонопольської, Держплан С Р С Р став на шлях поступового *"розширення номенклатури продукції, що планувалася з центра"*. Те ж саме відзначив завідувач кафедри Харківського політехнічного інституту П.Левитський: *"Централізація планування залишилась у ряді випадків такою ж, якою вона була до 1957 р., а можливо, навіть збільшилась. Це не дає позитивних наслідків"*.

На початку 60-х рр. в Україні виникли перші виробничі об'єднання або комплекси. Формувалися вони за галузевим принципом, причому з однотипних промислових підприємств. Такі комплекси зазвичай створювалися на основі фабрик і заводів, що мали найкращі господарські показники й високу культуру виробництва. У 1961 р. у Львові з'явилося перше таке об'єднання — взуттєва фірма "Прогрес". Фірма користувалася правом юридичної особи й працювала як госпрозрахункова одиниця із закінченим балансом. На кінець 1962 р. у Львівському раднаргоспі налічувалося 26 виробничих об'єднань, створених у різних галузях промисловості. Головне або базове підприємство здійснювало безпосереднє керівництво групою об'єднаних фабрик і заводів, а його дирекція виконувала функції апарату всієї фірми.

У філіях об єднання, в її виробничих підрозділах запроваджувався внутрішній госпрозрахунок, у ряді випадків філії мали поточний рахунок у банку. Нова форма управління досить швидко дала позитивні результати й підтвердила доцільність таких об'єднань або, як їх стали називати, "радянських фірм". Тільки у Львівському раднаргоспі планувалося створити 42 виробничі об'єднання, до яких увійшли б 224 підприємства, тобто, дві третини всіх фабрик і заводів раднаргоспу.

Раднаргоспи прийняли від зліквідованих міністерств і відомств кілька тисяч великих підприємств. У їхнє відання перейшли науково-

дослідні та проектно-конструкторські організації. При них створювались, як зазначалося, техніко-економічні ради, до роботи в яких залучалося широке коло працівників. Частка промисловості раднаргоспів збільшувалась, особливо в Запорізькому, Ворошиловградському (з 1958 р. — Луганському), Сталінському (з 1961 р. — Донецькому) та Херсонському економічних адміністративних районах.

Проте в цілому темпи розвитку промисловості України знижувалися. За 1959-1963 рр. обсяг промислового виробництва в республіці збільшився на 56,0 %, а продуктивність праці зросла тільки на 29,0%. Отже, справа значною мірою звелася до перетрушування бюрократичних структур. На думку економістів, адміністративний прес раднаргоспів виявився не менш обтяжливим для підприємств, аніж всеохопне регулювання колишніх галузевих міністерств.

У другій половині 50-х рр. зросла роль місцевих рад депутатів трудящих, які одержали ширші права в господарському та соціально-культурному будівництві. Але згодом, особливо в 1961-1963 рр., можливості місцевих органів влади були відчутно обмежені, насамперед у питаннях економічного розвитку, в управлінні господарством. Уже відзначалося, що в перші роки семирічки місцева промисловість перебувала з підпорядкуванні місцевих рад, що зміцнило прибуткову частину їхніх бюджетів, дозволило краще використовувати власні джерела сировини, відходи виробництва тощо. Та після передачі місцевої промисловості в підпорядкування раднаргоспів ситуація змінилася на гірше.

З продажу зникло чимало дрібних, але потрібних населенню товарів домашнього вжитку, оскільки раднаргоспи не приділяли місцевій промисловості належної уваги. До речі, фактичне обмеження прав місцевих рад знаходило теоретичне обґрунтування в окремих наукових публікаціях. Так, Л.Карапетян і В.Разін писали: "Основный *напрям діяльності районних Рад у містах — експлуатація і ремонт житлового фонду, благоустрій територій, що прилягають до житлового фонду, служба побуту".* Вони пропонували *"вже тепер почати поступово скасовувати* сільські *Ради',* а їхні функції передати радгоспам і колгоспам, тобто, господарським організаціям.

На початку 60-х рр. було запроваджено новий поділ країни на великі економічні райони. За поділом, розробленим у 1938-1940 рр., Україна і Молдавія становили один економічний район — Південь СРСР. Тепер уряд визнав за необхідне створити в Українській РСР три економічні райони: Донецько-Придніпровський, Південно-Західний та Південний. У цих районах стали діяти ради з координації та планування, покликані сприяти вдосконаленню територіальної організації господарства. У 1962-1963 рр. посилилися централістські тен-

денції в управлінні, відбулося об'єднання раднаргоспів. Згідно з ук^30М Президії Верховної Ради УРСР від 26 грудня 1962 р., замість 14 .еко. номічних адміністративних районів було створено 7 економічних |раи_ онів (слово "адміністративний" вилучили). Це Донецький (ДонецьЧка £ Луганська області), Київський (Київська, Житомирська, Черкась>ка j; Чернігівська), Львівський (Львівська, Волинська, Закарпатська, jВа. но-Франківська й Ровенська), Подільський (Вінницька, Хмельні^цЬ. ка, Тернопільська й Чернівецька), Придніпровський (Дніпропетро;всь. ка, Запорізька й Кіровоградська), Харківський (Харківська, Г^од, тавська й Сумська), Черноморський (Одеська, Кримська, Мц1К0. лаївська й Херсонська). Навесні 1962 р. указами Президії Верхо,вно,- Ради УРСР республіканські Держплан і Держбуд та Українську р^аду народного господарства перетворено в союзно-республіканські орг<ани.

ЧЕРГОВІ РЕОРГАНІЗАЦІЇ

Але на цьому зміни в економіці не закінчилися. Після рефор\4И в промисловості та будівництві було проведено перебудову управл^ння сільським господарством. У березні 1962 р. розпочалося створення ви_ робничих колгоспно-радгоспних управлінь, які за територією, чисе^,. ністю населення та обсягом виробництва значно перевищували сіль«ськ| Кайони (управління зазвичай об'єднувало три-чотири райок^,и). керівництво аграрним сектором економіки тепер також будувалось, ^ територіальним принципом. Такі зміни не були позбавлені логіки, але загалом не дали бажаних наслідків. Навпаки, в багатьох випадках вцони створювали зайві труднощі та проблеми, викликали почуття невпе^не. ності й нестабільності. Більше того, вони нерідко давали зворот\ниС результат: не спрощували, а ускладнювали управління, не скорочув^|ЛИ, а збільшували управлінський персонал тощо.

Найбільш разючим прикладом поспішного й недостатньо продучма. ного рішення став поділ партійних організацій на промислові та сільські. На думку М.Хрущова, нові форми господарського управлі ння вимагали перебудови партійного керівництва. Тому у вересні 196^ р. він написав записку в Президію ЦК КПРС, в якій виклав прогр аму наступної реорганізації. Наприкінці 1962 р. відбулися пленуми |Ц[^ КПРС і ЦК Компартії України, на яких прийнято постанови про пе_ ребудову партійних органів за виробничою ознакою.

Метою цих змін, говорилося в постановах, було забезпече ння справді оперативного й повсякденного партійного керівництва нарчод.

ним господарством. У межах областей утворилися дві самостійні партійні організації, на чолі яких стояли відповідні обкоми Компартії України: з керівництва промисловістю та з керівництва сільським господарством. Замість райкомів партії було створено 250 виробничих колгоспно-радгоспних управлінь, а також 78 промислово-виробничих парткомів, що керували парторганізаціями підприємств і будов, розміщених у сільській місцевості. Крім того, в республіці діяли 92 міські комітети і 71 міський районний комітет Компартії України, які очолювали партійні організації підприємств промисловості, транспорту, зв'язку та будівництва в містах.

У ЦК Компартії України обрано бюро з керівництва промисловим виробництвом і бюро з керівництва сільськогосподарським виробництвом, а для координації їхньої діяльності — Президію. За тим самим принципом відбулася перебудова профспілкових і комсомольських органів. У грудні 1962 р. Президія Верховної Ради УРСР ухвалила указ про утворення обласних промислових і обласних сільських рад депутатів трудящих, а навесні наступного року — відповідний закон. Така реорганізація викликала здивування навіть у палких прихильників М.Хрущова.

Цей поділ наочно засвідчив, що партійні організації фактично підміняли господарські органи, виконуючи невластиві їм функції. Але за всім цим приховувалися більш глибинні процеси, зокрема особливості функціонування радянської політичної системи. Уже в перші роки після жовтневих подій розпочалося переплетення партійних і радянських структур, що певною мірою пояснювалося нестачею кадрів. В одній із резолюцій VIII з'їзду РКП(б) — "З організаційного питання" — ставилося завдання розмежувати функції партії та рад. Але на практиці переплетення партійних і державних органів не припинилося — склався своєрідний симбіоз партії-держави, виникла "подвійна" структура влади. У низці праць В.Леніна прямо говорилося про те, що "верхівки *партії є верхівками радянського апарату: це одне і те саме'*,' що партійний і радянський апарати *"тісно переплітаються між собою* ", що "вони у нас *злиті"* тощо. Але політична система, яка зародилася після революції, остаточно сформувалася тільки в сталінський період, коли було знищено останні залишки опозиції та будь-які сліди дискусій, коли встановився тотальний контроль партії-держави над суспільством.

Усі реформи, проведені М.Хрущовим, не торкнулися основ механізму влади, а тільки лібералізували існуючу політичну організацію суспільства.

§5. Держава і Церква

"ВІДЛИГА" І РЕЛІГІЯ

У липні 1954 р. ЦК КПРС ухвалив Постанову "Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення", яка не була опублікована в пресі. У цій постанові визначалися чергові завдання, шляхи й методи посилення антирелігійної пропаганди. Однак у листопаді того ж року ЦК КПРС ухвалив іншу Постанову — "Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення", котра, на відміну од попередньої, відразу з'явилася на сторінках "Правды".

У постанові вказувалося, що замість ідейної боротьби з релігією, замість розгортання копіткої роботи щодо пропаганди природничо-наукових знань в окремих центральних і місцевих газетах, у виступах деяких лекторів і доповідачів допускалися образливі випади проти духівництва та вірних. Йшлося про те, що на сторінках преси і в усних виступах вони зображалися людьми, які не заслуговують на політичну довіру, що в ряді районів місцеві організації та окремі посадові особи допускали випадки брутального ставлення до священиків, адміністративного втручання в діяльність релігійних об'єднань тощо.

У постанові зазначалося, що відразу після Жовтневої революції, в роки громадянської війни та пізніше багато представників духівництва, релігійних організацій ставилися вороже до радянської влади. У зв'язку з цим окремі священики притягувалися до відповідальності, але не за релігійну, а за антиурядову діяльність. "У теперішній час, внаслідок перемоги соціалізму й ліквідації експлуататорських класів в СРСР підірване соціальне коріння релігії, знищена база, на яку спиралася церква. Служителі церкви у своїй більшості, як свідчать факти, також займають тепер лояльні позиції щодо Радянської влади. Тому боротьба з релігійними забобонами... повинна розглядатися як ідеологічна боротьба наукового, матеріалістичного світогляду проти антинаукового, релігійного світогляду".

З цих засад випливав важливий практичний висновок: "...нерозумно і *шкідливо ставити тих чи інших радянських громадян під політичний сумнів через їхні релігійні переконання".* Постанова вимагала жорсткішого підходу до відбору лекторських кадрів, контролю з боку партійних організацій за здійсненням науково-атеїстичної пропаганди. У ній підкреслювалася необхідність глибокої, терплячої, вміло поставленої роботи з людьми, недопустимість *"будь-яких образ віруючих і церковнослужителів, а також адміністративного втручання в діяльність церкви".*

Критика "культу особи" дала новий поштовх еволюції політики щодо релігії та Церкви. Заяви XX з'їзду КПРС про демократизацію суспільства й відновлення соціалістичної законності викликали певні хитання в апараті, породили сумнів у середовищі державних чиновників. У грудні 1956 р. кілька керівних працівників Ради в справах Руської православної Церкви при Раді Міністрів СРСР звернулися в ЦК КПРС **13** проханням роз'яснити лінію партії з цього питання. В керівництві Ради фактично виявилися дві тенденції, які умовно можна окреслити як обережно-ліберальну й традиційно-ортодоксальну.

Один із прихильників "м'якого" курсу — В.Спиридонов — відстоював необхідність виключно ідейної боротьби з так званими релігійними пережитками, виступав проти продовження "політичної війни" з релігією, проти адміністрування й насильницьких заходів щодо Церкви. Він підкреслював важливість дотримання законних прав громадян і, зокрема, статті 124 Конституції СРСР, яка гарантувала вільне відправлення релігійних обрядів. У листі в ЦК КПРС В.Спиридонов писав, що в Сталінській, Кіровоградській, Одеській областях УРСР вірні роками не можуть добитися здійснення своїх прав, мати відповідні молитовні і що в багатьох місцях республіки не припиняється "свавілля і беззаконня" стосовно Церкви.

Представник жорсткого курсу — І.Іванов — наполягав на продовженні боротьби з релігією, всілякому обмеженні діяльності духівництва. Цей член Ради в справах Руської православної Церкви твердив про недопустимість розширення видавничої діяльності Церкви, духовних навчальних закладів і т.ін. Щоправда, навіть прихильники консервативного напрямку змушені були зважати на нову морально-психологічну атмосферу, що склалася в країні. Так, І.Іванов писав, що місцеві органи влади відхиляють усі без винятку прохання про відкриття церков, хоча "окремі настирливі клопотання великих груп вірних треба задовольняти. За його словами, "слід давати віддушину", щоб не створювати "нездоровий політичний настрій".

Ці нові віяння знайшли відображення в пресі, в роботах учених і публіцистів. У 1957 р. в одному з номерів журналу "Партийная жизнь" писалося: *"Вести антирелігійну пропаганду в наших умовах — це означає боротися не проти вірних чи служителів церкви й релігійних культів, а проти релігійних ідей за свідомість людей, які перебувають під впливом таких ідей, це означає пропагувати науковий світогляд і з його позицій розкривати неспроможність релігійних уявлень".* Нові акценти в політиці дали також певні практичні наслідки, хоча й невеликі: за 1955-1956 рр. дещо збільшилася кількість православних церков і молитовень, у 1955-1957 рр. відбулося зростання чисельності православного духівництва.

За рішенням Ради в справах Руської православної Церкви при Раді Міністрів СРСР від 17 серпня 1955 р. було скасовано реєстрацію членів виконавчих органів і ревізійних комісій церков. Посилено провадився ремонт молитовень, збільшилася чисельність активу та обслуговуючого персоналу храмів. У 1956 р. в Україні діяло 8540 православних церков і молитовень, налічувалося 6030 священиків і дияконів. У 1957 р. кількість православних молитовень в УРСР зросла до 8548, а чисельність зареєстрованого духівництва — до 6072 осіб.

У середині 50-х рр. у навчальних закладах РПЦ нараховувався 951 слухач. На 1955/56 навчальний рік у ці заклади було подано 597, на 1956/57 — 765 заяв або на 28,1% більше. У1955 р. в духовні академії та семінарії було зараховано 342, а в 1956 — 384 особи або на 12,3% більше. Однак роль духовних навчальних закладів у поповненні кадрів священиків залишалася незначною. За десять років духовні академії та семінарії закінчило не більше 1 тис. осіб, тобто, лише 6,0-7,0% загальної кількості духівництва в СРСР.

Зростала чисельність громадян, висвячуваних у духовний сан. У 1952 р. їх налічувалося 320 осіб, а в 1957 — 462 або на 44,4% більше. У 1948-1957 рр. в СРСР було висвячено 3657 осіб, що також відображало певну активізацію православної Церкви. В інформаційних записках, поданих Радою в справах Руської православної Церкви в ЦК КПРС, вказувалося на зростання пожертв на користь монастирів. Так, у Глинському чоловічому монастирі (Сумська область) пожертви зросли з 85 тис. крб. у 1953 р. до 380 тис. у 1956, в Києво-Печерській лаврі — з 800 тис. крб. у 1951 р. до 2,5 млн. у 1956.

"УНІАТСЬКА ЗАГРОЗА'

Восени 1955 р. в західні області України стали повертатися уніатські священики, які відмовились од "возз'єднання" та були репресовані сталінським режимом. У липні 1956 р. відбулося засідання Священного Синоду, на якому розглядалося питання про "зміцнення православ'я у возз'єднаних з уніатства парафіях" на Закарпатті. З доповіддю виступив єпископ Мукачівський і Ужгородський Іларіон, який твердив, що *"місцеві возз'єднані... захвилювались"*. Вони стали висловлювати невдоволення православним архієреєм, вимагали призначення на вищі посади в єпархіальному управлінні возз'єднаних священиків і т.ін. Священний Синод постановив: ретельно слідкувати за тим, щоб не поширювалася пропаганда, шкідлива справі зміцнення православ'я.

У січні 1957 р. в Києві відбулася нарада єпископів, які обговорили заходи щодо "посилення *боротьби з католицькою акцією"*. Через кілька місяців управляючі єпархіями західних областей УРСР подали з цього приводу доповідну записку патріарху Алексію. У записці вказувалося, що певна частина греко-католицького духівництва, ченців, черниць і вірних фанатично віддана уніатству. Єпископи Палладій, Варлаам і Григорій писали, що цією обставиною не варто нехтувати, що слід насамперед посилити роботу з духівництвом і що лише після такої *"настирливої підготовки ліквідація уніатської спадщини буде поступово досягати бажаних успіхів"*.

Єпископи констатували, що *"форсування зовнішньої обрядової одноманітності адміністративними розпорядженнями, як показав* досвід, було *марним і навіть шкідливим"*. Багато возз'єднаних священиків і далі користувалися греко-католицькими молитовниками, які містили український церковний гімн "Боже великий, єдиний", чимало рядків про українську землю, український народ, католицьку віру й т.ін. Єпископи пропонували використовувати для перепідготовки священиків та підготовки нових кадрів Волинську духовну семінарію, просити про відкриття семінарії у Львові, включити до складу викладачів возз'єднаних священиків і хоча б частину предметів викладати українською мовою. Це дозволило б урахувати особливості богослужбового та обрядового характеру західного регіону України.

Таке занепокоєння православних єпископів не було випадковим. Протягом 1955-1956 рр. в УРСР повернулися 286 із 344 репресованих греко-католицьких священиків. У ряді місць Львівської, Станіславської та Закарпатської областей невозз'єднане духівництво стало активніше провадити богослужіння, зокрема в закритих уніатських храмах. Голова Ради в справах Руської православної Церкви при

Раді Міністрів СРСР Г.Карпов доповідав у ЦК КПРС, що траплялися навіть випадки захоплення діючих православних церков, що певну підтримку в цьому греко-католикам надавали римо-католики. Окремі групи вірних стали подавати до органів влади заяви про реєстрацію греко-католицьких общин і духівництва. Це мотивувалося тим, що ліквідація унії здійснювалась адміністративними методами. Ці вимоги пов'язувались із заходами щодо відновлення законності.

Державні чиновники зазначали, що діяльність греко-католицького духівництва скеровували звільнені з ув'язнення єпископи, зокрема священики, таємно висвячені в єпископи на місці заслання. Вони їздили по містах і селах, вивчали настрої населення, встановлювали необхідні контакти. На думку керівників Ради в справах Руської православної Церкви, усім керував митрополит И.Сліпий, який після відбуття терміну покарання перебував у будинку інвалідів у Красноярському краї. "*У зв'язку з очікуваним поверненням Сліпого,* — писав у ЦК КПРС Г.Карпов, — *церковна обстановка неминуче може ускладнитися".*

У документах Ради вказувалося, що активізація діяльності греко-католиків відбувалася в умовах невтручання з боку митрополита Київського і Галицького Іоанна, архієреїв на місцях. У цих документах підкреслювалося, що протягом 1956 р. православна Церква не організовувала протидії цим акціям, посилаючись на те, що унія була ліквідована адміністративним шляхом. Виявляли пасивність також органи влади на місцях: вони не були зорієнтовані, якими засобами можна паралізувати діяльність греко-католиків "при відсутності *законних підстав для адміністративного втручання..."*

Щоб стримати таке піднесення в середовищі греко-католиків, не допустити легалізації уніатської Церкви, Рада в справах Руської православної Церкви планувала низку заходів. Рада пропонувала ухвалити спеціальну постанову ЦК КПРС із цього питання, узгодивши її проект із ЦК КПУ та КДБ при Раді Міністрів СРСР. У проекті давалися чіткі вказівки: залишати без задоволення заяви груп вірних і духівництва про реєстрацію релігійних общин, священиків; рекомендувати Московській патріархії посилити зусилля щодо возз'єднання уніатів із православними; не допускати використання недіючих церков і проведення богослужінь незареєстрованим духівництвом.

Раді Міністрів пропонувалося посилити боротьбу з незареєстрованим духівництвом і ченцями, спираючись на Указ Президії Верховної Ради СРСР від 23 липня 1951 р. "Про заходи боротьби з антигромадськими, паразитичними елементами". Через Міністерство фінансів УРСР планувалося дати вказівку місцевим фінансовим органам про

Рис. 13. Митрополит Й.Сл'тий

стягнення прибуткового податку зі священиків та інших осіб, які здійснювали релігійні обряди без реєстрації. Уповноважені Ради в справах Руської православної Церкви повинні були повідомляти фінорган про тих, хто підлягав такому оподаткуванню. Словом, передбачалось активізувати діяльність владних структур, спрямовану проти греко-католиків.

У проекті постанови вказувалося: знайти можливість зустрічей і переговорів із митрополитом И.Сліпим, деякими греко-католицькими єпископами "про *зближення уніатської і православної церков з метою обробки й нейтралізації їх діяльності";* КДБ при Раді Міністрів СРСР мав ужити заходів, щоб не допустити повернення митрополита И.Сліпого в західні області України. Крім того, зверталась увага на "необхідність *боротьби з усякого роду провокаційними чутками, пов'язаними з культом особи і його наслідками".* Після XX з'їзду КПРС громадськість чекала наступних кроків щодо лібералізації суспільства.

У лютому 1957 р. в Києві відбулася нарада уповноважених Ради в справах Руської православної Церкви по Львівській, Тернопільській, Станіславській, Дрогобицькій і Закарпатській областях. На ній зазначалося, що в ряді місць, особливо у Львівській і Закарпатській областях, багато уніатських священиків вели активну церковну діяльність. У цей час на Львівщині налічувалося 142 греко-католицькі священики, з них 114 звільнено із ув'язнення, на Закарпатті — відповідно 121 і 90 осіб. Водночас уповноважені вважали, що "спостерігається деяке зниження цієї активності внаслідок того, що все більше і більше втрачають свою силу дії провокаційні чутки про те, що уніатська церква буде відновлена".

У середині 50-х рр. із таборів та заслань в Україну повернулися єпископи М.Чарнецький (до Львова), І.Лятишевський (у Станіслав), О.Хіра та М.Муранія (на Закарпаття). Проте в 1957 р. двоє останніх були знову заарештовані й вислані за межі України. Як "активних антирадянських агітаторів" заарештували священиків Сокола, Бочкаря та інших. За дедалі ширші зв'язки з духівництвом (як на засланні, так і в Україні) посилилося адміністративне переслідування митрополита И.Сліпого. Такі заходи також зумовили певне згортання активності греко-католиків.

Після додаткового вивчення питання Рада в справах Руської православної Церкви дійшла висновку, що немає причин для ухвалення постанови ЦК КПРС про уніатство в західних областях УРСР. Влітку та восени 1957 р. РПЦ провела кілька конференцій священиків з окремих галицьких єпархій, закликавши їх "підтверджувати свою православність", відправляти служби відповідно до православного обряду й т.ін. У постанові однієї з конференцій зазначалося, що *"чутки, які поширюються уніатськими фанатиками та іншими противниками православ'я про відновлення унії в західних областях, є вигадками наших ворогів, щоб ввести в оману невозз'єднане священицтво та віруючих..."*

ПОГРОМ ЦЕРКВИ

Однак відносно ліберальна політика властей щодо релігії та Церкви тривала недовго. Партія брала курс на побудову комунізму й форсоване подолання релігійності. Місцеві органи влади встановили жорсткий нагляд за священиками, фінансовою та господарською діяльністю Церкви. Рада в справах Руської православної Церкви фактично контролювала всі найважливіші питання життя РПЦ, включно з кадровими перестановками. Наприкінці 50-х рр. ухвалено низку актів, які значно зменшили можливості відкриття храмів, проте істотно полегшили їх закриття. Вирішення цього питання перейшло з відання Ради Міністрів УРСР у компетенцію облвиконкомів.

Уже на початку 1958 р. в Україні налічувалося 8537 православних церков і молитовень, 1959 — 8468. Зменшилася чисельність православного духівництва: на 1 січня 1958 р. воно налічувало 5920 осіб, 1959 - 5749. Рада в справах Руської православної Церкви розіслала на місця інформаційно-інструктивні листи, в яких звертала увагу уповноважених на активізацію релігійного життя та необхідність неухильного дотримання законодавства про культи. Рада вимагала вжити

рішучіших заходів щодо обмеження діяльності Церкви, нейтралізації її впливу на громадськість.

У жовтні 1958 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила низку постанов, спрямованих, по суті своїй, на ліквідацію монастирів. Так, постанова № 1159 зобов'язувала Ради Міністрів союзних республік у шестимісячний термін вивчити питання про можливість скорочення кількості монастирів і внести свої пропозиції до союзного уряду; пропонувала зменшити розміри землі, що перебувала в користуванні монастирів. Постанова № 1160 рекомендувала встановити підвищені ставки податку із земельних ділянок монастирів. Крім того, було ухвалено постанову про додаткове оприбуткування підприємств єпархіальних управлінь і монастирів, що підривало економічні основи існування Церкви.

Практичні результати виявилися досить відчутними. Ставка податку була встановлена в такому розмірі, що більшість монастирів просто відмовилась од значної частини земельних угідь. За рішенням Ради Міністрів УРСР від 1 листопада 1958 р. № 1549 наділи землі були настільки зменшені, що з 357 гектарів, які перебували в користуванні всіх монастирів України, залишилося тільки 60 гектарів, тобто, майже в шість разів менше. Мукачівському жіночому монастирю на Закарпатті, який раніше мав земельний наділ площею 23,6 гектара, залишено тільки 4 гектари, а саме; землю під будівлями, двір і кладовище. Мукачівський міськвиконком відмовив монастирю в проханні залишити гектар городу та гектар саду.

Встановлення нового прибуткового податку на свічки, що вироблялися церковними майстернями, призвело до значного зменшення прибутків релігійних організацій. При нових цінах на свічки багато сільських парафій змушені були відмовитись од утримання церковних хорів, проведення ремонту храмів, виплати внесків у єпархіальні управління тощо. У таких парафій ледве вистачало коштів на оплату праці церковних службовців і утримання храмів. Нарешті, одна з постанов Ради Міністрів СРСР забороняла використання найманої праці в монастирях. До них перестали приймати осіб, яким не виповнилося 30 років. Це був ще один удар по монастирях, де переважали люди похилого віку.

Згідно з постановами Рад Міністрів союзних республік протягом 1959 р. намічалося закрити 14 монастирів і скитів, зокрема в Українській РСР — 8, Молдавській РСР — 5, Литовській РСР — 1. Влітку 1959 р. відбулося заплановане "скорочення" монастирів в Україні та Молдавії, причому "без будь-яких великих конфліктів..." У цей час були закриті жіночі монастирі в Дніпропетровську, Овручі Житомирської, Кременці Тернопільської, в селах Густинь Чернігівської та Домбоки Закарпатської областей. Крім того, закрито два жіночі скити

на Закарпатті та чоловічий скит Почаївської лаври, що на Тернопільщині.

Внаслідок такого "скорочення" 209 черниць і ченців змушені були роз'їхатися на проживання до рідних і знайомих, 109 осіб — переселитися в інші монастирі. Понад 20 осіб було працевлаштовано, одну людину відправлено в будинок для старих. Із документів відомо, що під час закриття Кременецького жіночого монастиря сталися певні "ускладнення". Під час ліквідації Овруцького жіночого монастиря не були враховані бажання черниць перейти в інші монастирі. Наприкінці 1959 р. в Україні планувалося закрити ще один монастир, у березні-червні 1960 — 5 монастирів, у липні-вересні 1960 — 5 монастирів. Фактично ж у 1959 р. в УРСР було закрито 12 монастирів.

У цей період місцеві органи влади грубо порушували права вірних, законодавство про культи, діючи силовими методами, допускаючи пряме адміністрування. Серед таких порушень слід назвати насамперед закриття храмів і молитовень; безпідставні зняття з реєстрації, відмови од реєстрації релігійних об'єднань; незаконне вилучення у вірних ключів від церкви, релігійної літератури; проведення обшуків у храмах, молитовнях, на квартирах парафіян, відмови в прописці за місцем проживання священиків, робітників і службовців Церкви; образу релігійних почуттів, звільнення вірних з роботи через їхні релігійні переконання.

Ці нові акції проти Церкви впливовий державний чиновник скромно назвав "обмежувальними заходами". Уже в 1959 р. в Україні було закрито понад 260 храмів і молитовень, з них найбільше — в Київській, Запорізькій, Вінницькій, Дніпропетровській областях. У наступні роки нищення Церкви набуло ще більшого розмаху, ще брутальніших форм. У 1960 р. закрито 747, 1961 - 997, 1962 - 1144 церкви і молитовні, причому особливо багато — у Львівській, Вінницькій, Івано-Франківській, Тернопільській та Хмельницькій областях. За 1960-1962 рр. тільки в трьох названих західних областях України було знято з обліку 719 молитовень.

Початок 60-х рр. відзначався посиленням переслідувань євангельських християн-баптистів (ЄХБ), адвентистів сьомого дня (АСД) та представників інших церков. У 1954-1958 рр. кількість общин ЄХБ в Україні зменшилася з 1380 до 1344, проте чисельність вірних зросла з 92,6 тис. до 102,3 тис. осіб. За ті ж роки кількість общин АСД скоротилася з 116 до 82, а чисельність вірних збільшилася з 6,9 тис. до 8,6 тис. осіб. У наступні роки внаслідок масштабної антирелігійної кампанії обидві церкви зазнали значних втрат: 1964 р. в УРСР діяло 1025 общин ЄХБ (89 тис. вірних) і 81 община АСД (7,4 тис. вірних).

На початку 60-х рр. відбулася низка судових процесів над вірними. Судили переважно євангельських християн-баптистів, адвентистів сьомого дня й представників незареєстрованих общин, насамперед єговістів та п'ятдесятників. Матеріали Верховного Суду СРСР свідчили про численні порушення, допущені судовими органами України. Мали місце факти необґрунтованого засудження громадян, які належали до зареєстрованих організацій і не порушували законодавства про культи. В окремих випадках застосовувалася надто жорстока кара, допускалися помилки під час кваліфікації дій підсудних і т.ін.

Вірні безпідставно притягалися до карної відповідальності за вигаданими звинуваченнями в дармоїдстві (на основі відповідного указу Верховної Ради УРСР). При цьому як дармоїдів нерідко судили пенсіонерів чи осіб, які сумлінно працювали в колгоспах, радгоспах, на підприємствах. Засуджених не завжди обґрунтовано позбавляли батьківських прав, особливо щодо малолітніх дітей. Вивчення матеріалів судової практики показало, що найбільше помилок допускалося при визначенні підсудним міри покарання: дуже часто без достатніх підстав вірним призначалися тільки максимальні покарання, очевидно, щоб залякати інших.

Таким чином, протягом 50-х-60-х рр. політика влади щодо релігії та Церкви зазнала певної еволюції. Процес десталінізації радянського суспільства зумовив деяке послаблення тиску на релігійні організації. Однак цей "відступ" од традиційної політики виявився короткочасним, "лібералізація" в стосунках із Церквою — поверховою та непослідовною. У1958-1962 рр. було розгорнуто масштабну кампанію наступу на Церкву, яка супроводжувалася закриттям тисяч молитовень і жорстоким переслідуванням духівництва та вірних різних конфесій. У наступні роки гоніння на релігійні організації, репресії щодо вірних не припинялися, набравши більш завуальованих форм.

§6. "Відлига" в культурному житті

НОВА ХВИЛЯ УКРАЇНІЗАЦІЇ

Спроба частково реформувати тоталітарну радянську систему, перетворити її в більш життєздатний суспільний організм, атмосфера змін, новизни далася взнаки і в духовному житті.

Першою "ластівкою" пробудження стала публікація в червні 1955 р. в "Литературной газете" статті О.Довженка "Мистецтво живопису і сучасність". У ній містився заклик *"розширювати творчі межі соціалістичного реалізму"*. Він знайшов глибоке розуміння й підтримку як в Україні, так і за її межами, сприймався як сигнал нових можливостей для вільного творчого пошуку.

Ще більші сподівання породив XX з'їзд Комуністичної партії, що за доповіддю М.Хрущова засудив культ особи И.Сталіна й висвітлив *"грубі порушення ленінських принципів національної політики КПРС"*. У його резолюції підкреслювалася необхідність розширення прав союзних республік у господарському та культурному будівництві.

Рис. 14. О Довженко

Рис. 15. В.Мороз. 60-і рр.

Теоретичною базою такого рішення була теза про те, що *"соціалізм не тільки не усуває національних відмінностей, а, навпаки, забезпечує* всебічний розвиток і розквіт економіки *та культури всіх націй і народностей".* Відповідно до настанов з'їзду розпочалася перебудова органів державного управління для оптимізації форм їх функціонування. Було ліквідовано, зокрема, Комітет у справах культурно-освітніх установ та Комітет у справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР. Замість них утворили один орган — Міністерство культури Української РСР, що певною мірою мало підвищити рівень організації творчої праці інтелігенції, підвищити її ефективність і результативність.

Раніше від інших на нову ситуацію зреагували письменники. З позицій *"розширенного трактування методу соціалістичного реалізму"* написані автобіографічна повість О.Довженка "За ширмою", поеми "Розстріляне безсмертя", "Мазепа" та повість "Третя рота" В.Сосюри, роман Л.Первомайського "Дикий мед" та роман Г.Тютюнника "Вир". Важливу роль у культурному процесі відігравали твори О.Гончара ("Людина і зброя"), М.Стельмаха ("Кров людська — не водиця", "Хліб і сіль", "Правда і кривда"). У поезії та прозі активно виступали В.Симоненко, М.Руденко, Л.Костенко, Д.Павличко, М.Вінграновський, Р.Лубківський, Ю.Мушкетик, І.Чендей, І.Драч, Валерій Шевчук. Літературну критику представляли І.Дзюба, Є.Сверстюк, І.Світличний, В.Чорновіл, В.Мороз та ін.

Політична "відлига" спричинила нову хвилю "українізації". Знову було відкрито порушено питання про збереження української мови та

Рис. 16. Є.Сверстюк. 60-і рр.

розширення сфери її вживання. Газети "Радянська культура", "Радянська освіта , "Літературна газета" та інші друкували численні листи письменників, учителів, викладачів вузів із закликами й вимогами поширювати українську мову, боротися за її культуру, підносити красу й милозвучність рідного слова. На захист української мови виступили М.Рильський, Л.Дмитерко, Н.Рибак, С.Крижанівський та ін. Письменник М.Шумило, військовий кореспондент під час війни, у журналі "Смена" за липень 1956 р. писав: *"На жаль, ще є люди, які нехтують мовою українського народу. Декому з них здається, що українська мова недовговічна. Мине, мовляв, небагато часу, і українська мова зникне, а її замінить мова російська. Це нащадки великодержавних націоналістів типу Суворіш, що видавав чорносотенну газету "Новое время", і Шульгіна — видавця такої ж реакційної газети "Киевлянин". Це абсолютно ворожі нам, радянським людям, думки. Ніяка мова не повинна витискувати іншу мову. В тому суть і рівноправність націй. Із зникненням мови зникає, гине і нація".*

Пом'якшення в мовній сфері сприяли появі низки нових україномовних видань. Протягом 1954-1955 рр. стали виходити нові журнали українською мовою — "Мистецтво", "Фізіологічний журнал", "Прикладна механіка", "Колгоспник України", "Прапор", "Український фізичний журнал". У 1957-1958 роках побачили світ "Український історичний журнал", "Радянське право", "Народна творчість та етнографія", "Економіка Радянської України", "Радянське літературознавство". Загалом, згідно з офіційною статистикою, в 1956-1958 рр.

кількість журналів, що виходили в Україні, збільшилася з 49 до 64 назв (47 — україномовні). Україномовні газети в 1956 р. становили майже 77%.

Плодом демократизації, на думку московського керівництва, мала стати освітня реформа, проведена в СРСР наприкінці 50-х рр. У листопаді 1958 р. ЦК КПРС опублікував тези про реформу освіти, в яких, зокрема, містилося положення про те, щоб батьки самі вибирали, якою мовою повинні вчитися їхні діти. Таке формулювання викликало хвилю протестів у багатьох республіках, зокрема і в Україні. Воно не знайшло підтримки навіть у керівництва республіки. Секретар ЦК Компартії України з питань культури й освіти С.Червоненко, член Президії ЦК КПУ і заступник Голови Ради Міністрів УРСР С.Гречуха та інші вважали, що українська мова має залишатися обов'язковою для вивчення у російськомовних школах України й республіка повинна мати більше прав у сфері освіти, контролю над нею.

Проти такої "демократизації" рішуче виступили представники творчої інтелігенції, які слушно вбачали в партійних тезах знаряддя національного нівелювання та знеосіблення. У листі М.Рильського і М.Бажана, опублікованому 22 грудня 1958 р. в газеті "Правда", наголошувалося: *"...єдино правильним розв'язанням питання про вивчення мов у середній школі є рішення (якщо говорити, зокрема, про школи Української РСР) про обов'язкове і рівноправне вивчення і української, і російської мову всіх школах УРСР".*

У грудні 1958 р. Верховна Рада СРСР прийняла новий шкільний закон, яким, по суті, ігнорувалися справедливі вимоги громадськості союзних республік. Через кілька років про цей закон як про інструмент русифікації українського шкільництва з болем і розпачем писав у листі до А.Малишка молодий вчитель із Горлівки В.Стус: *"На Донбасі (та й чи тільки) читати українську мову в російській школі — одне недоумство. Треба мати якісь моральні травми, щоб це робити. Одна усна заява батьків — і діти не будуть вивчати мови народу, який виростив цих* батьків. Хіба *це* не гопашний театр — з горілкою і *шароварами? Обов'язково — німецьку, французьку,* англійську *мови, крім рідної... Іноді видається, що діячі нашої культури роблять даремну справу. Вони співають, коли дерево, на якому вони сидять, ритмічно здригається од сокири... Як можна зрозуміти їх спокій? Як можна зрозуміти слабосилі зітхання, кволі піклування про долю хутора Надії, слабенькі нарікання, коли мусить бути гнів, і гнів, і гнів?*

У 1963 р. в Києві відбулася республіканська конференція з питань культури української мови, в роботі якої взяли участь понад 800 учителів, письменників, науковців. У центрі уваги учасників конференції

виявилися питання загального стану української мови в суспільстві. У багатьох виступах засуджувалася теорія двомовності націй, говорилося про необхідність розширення сфери вживання української мови, усунення штучних перешкод для її розвитку. Перед партійним і державним керівництвом було поставлено питання про поліпшення стану української мови. Зокрема, йшлося про те, щоб в усіх навчальних закладах навчання здійснювати українською мовою; нею ж вести виховну роботу в дошкільних установах, де є діти українського населення; запровадити українську мову в усіх установах і підприємствах, на транспорті й у торгівлі; забезпечити державною підтримкою першість українській мові у видавничій справі й кіновиробництві та ін. Проблеми збереження й розвитку рідної мови широко обговорювалися на сторінках періодичної преси.

Під тиском реальних обставин навіть перший секретар ЦК КПУ П.Шелест неодноразово висловлювався на захист української мови. За збереження та розвиток національної мови й культури відкрито висловилися учасники V з'їзду українських письменників, що відбувся в листопаді 1966 р. Роком раніше було здійснено певне поширення української мови у вищій освіті. На цей час у восьми університетах України студенти-українці становили 61%, викладачі-українці — 56%, однак лекції українською мовою читали тільки 34% викладачів. А в Харківському та Одеському університетах лише 10% лекційних курсів читалися українською мовою.

У 1965 р. міністр вищої і середньої освіти УРСР М.Даденков розіслав інструктивний лист про мову викладання у вищих навчальних закладах, в якому ставилося завдання поступово перевести навчання на українську мову. Передбачалося, зокрема, запровадити в інститутах та університетах, на курсах і в академгрупах чи потоках факультативне вивчення української мови. Від усіх викладачів, які добре знали українську мову, вимагалося читати лекції українською мовою, для інших мали бути організовані курси з вивчення української мови. Підручники, наукові записки та збірники повинні були видаватися здебільшого українською мовою. Для працівників мало бути запроваджене проведення кандидатського мінімуму з усіх спеціальностей українською мовою. Нею ж повинні були провадитися всі офіційні заходи, масово-політична й культурно-освітня робота. Десятим, останнім, пунктом було записано, що слід зміцнювати інтернаціональне виховання, поглиблювати вивчення російської мови.

Аналіз подальших подій свідчить, що жоден із пунктів інструкції М.Даденкова не був виконаний, крім останнього — поглибленого вивчення російської мови. У документі було записано: "Незалежно від мо-

Рис. 17. Є.Шабліовський. 1960-і рр.

ви викладання у вузі, забезпечувати абітурієнтам і студентам рівноправне користування українською та російською мовами на всіх видах занять". Прагнення "рівноправності мов" на практиці завжди призводило до безперечної переваги й посилення російської мови. Беззахисна українська мова відступала щораз далі під натиском "рівноправної" русифікаційної політики радянської держави.

Період хрущовської "відлиги" був характерний і певним відновленням історичної справедливості — поверненням в українську культуру імен незаслужено забутих або несправедливо репресованих. Особливу активність виявляв у цьому М.Рильський. Саме завдяки йому було посмертно реабілітовано поетів О.Олеся, М.Вороного. Він домігся перевидання творів видатних українських композиторів XVIII-XIX ст. М.Березовського, Д.Бортнянського, А.Веделя.

Значну роботу провели створені в 1956 р. комісії щодо впорядкування посмертної спадщини. Вони, зокрема, опрацювали твори В.Чумака, В.Еллана-Блакитного, а також репресованих "сталінщиною" письменників — Б.Бобинського, О.Досвітнього, Г.Косинки, М.Ірчана, М.Куліша, Д.Фальківського та багатьох інших.

Багатьох літераторів поновили в правах членів Спілки українських письменників. Серед них були Н.Забіла, Г.Епік, Б.Коваленко, В.Поліщук, Г.Овчаров, З.Тулуб, Г.Хоткевич, Е.Шехтман, Є.Шабліовський, О.Сорока, В.Гжицький. Того ж 1956 р. реабілітували

Б.Антоненко-Давидовича, А.Костенка, П.Кононенка, П.Колесника, А.Патруса-Карпатського, Ю.Шкрумеляка. Після довгих років репресій повернулися в 1957 р. до літератури М.Андрущенко, М.Годованець, М.Гаско, М.Доленго, О.Журлива, М.Марфієвич. У жовтні 1957 р. був поновлений у письменницькому товаристві репресований О.Ковінька, а в грудні — В.Мисик.

Реабілітація давала право на видання окремих творів письменників, визнаних найкращими. В кінці 50-х рр. вийшли друком твори В.Еллана-Блакитного, Г.Епіка, М.Ірчана, В.Чумака, І.Микитенка, роман "Людолови" З.Тулуб, роман 'Чорне озеро" В.Гжицького. М.Годованець опублікував свої "Байки", О.Журлива та М.Гаско — збірки "Поезії', А.Патрус-Карпатський — збірку "Що на світі найсвятіше", Ю.Шкрумеляк — збірку "Сопілка співає . У цей період були також надруковані однотомник О.Досвітнього "Вибрані твори", збірка "Вибране' О.Сороки, "Вибрані поезії" М.Вороного, окремі твори Д.Бузька, М.Куліша, О.Соколовського. Ряд творів письменників, які були репресовані за сталінського режиму, опубліковано в "Антології української поезії" та збірнику "Революційні поети Західної України". У газетах і журналах друкувалася велика кількість статей про реабілітованих. З'явилися літературознавчі праці про них. Реабілітовані діячі культури, які залишилися живими, поступово втягувалися в культурне життя народу, хоча не всі зберегли життєві сили й могли так само енергійно й послідовно відстоювати його інтереси, як раніше.

Відкат сталінізму дався взнаки в усіх сферах суспільно-культурного життя. У другій половині 50-х рр. створено такі наукові центри, як Академія будівництва і архітектури (1956 р.), Українська сільськогосподарська академія наук (1956 р.), стали діяти нові творчі спілки — Спілка журналістів України (1957 р.), Спілка працівників кінематографії України (1958 р.). Дещо полегшився доступ публіцистам, літераторам, історикам, мистецтвознавцям до архівних матеріалів. Із поліпшенням мовної ситуації вдалося перевидати "Словник української мови" Б.Грінченка, опублікувати низку документальних збірників. Із обов'язкового вжитку було вилучено "Короткий курс історії ВКП(б)".

У другій половині 50-х рр. більше уваги стали приділяти збереженню історико-культурної спадщини народів СРСР. Контроль за охороною, ремонтом та реставрацією пам яток архітектури замість Управління в справах архітектури при Раді Міністрів УРСР став здійснювати Державний комітет Ради Міністрів УРСР у справах будівництва (Держбуд УРСР). Внаслідок цього дещо поліпшилася координація керівництва справою охорони та збереження історико-архітектурних пам'яток і музейною справою з боку республіканських органів.

Суттєве значення для впорядкування державного обліку нерухомих пам'яток мала Постанова Ради Міністрів УРСР від 25 березня 1956 р. "Про затвердження списку пам'яток архітектури по Українській РСР". Під охорону держави було взято понад 2 тис. визначних архітектурних споруд українських, вірменських, польських, російських, татарських та інших митців. Урядова постанова не обмежувалася тільки затвердженням списку пам'яток, що був, по суті, першим державним реєстром пам'яток архітектури в республіці, а й вказувала на необхідність дотримання режиму експлуатації пам'яток архітектури, встановленого відповідними угодами та охоронними зобов'язаннями.

Лібералізація політичного й культурного життя в СРСР у другій половині 50-х рр. змусила й компартійну верхівку визнати деякі свої помилки. Так, 8 травня 1958 р. ЦК КПРС видав постанову, в якій визнавав неправильною та однобокою оцінку опери К.Данькевича "Богдан Хмельницький", що містилася в редакційній статті "Правды" в липні 1951 р. У постанові вказувалося, що прорахунки, які мали місце в лібрето опери та її музиці, не були "великими ідейними пороками" й не заслуговували на таке суворе засудження.

Того ж року ЦК КП України ухвалив Постанову "Про виправлення помилок в оцінці творчості деяких композиторів Української РСР". У ній зазначалася однобокість і бездоказовість критики на адресу великої групи українських композиторів. Водночас вияви новаторства в музичній творчості все ж не визнавалися. У постанові вказувалося на необхідність і надалі "боротися проти удаваного "новаторства", зараженого впливом реакційного буржуазного мистецтва". У пізніші часи такого самого тиску зазнавали й ті музиканти, які створювали та популяризували різну за своїм видами рок і поп-музику.

На рубежі 50-х-60-х рр. трохи відкрилася "залізна завіса", якою СРСР та його сателіти були відгороджені од зовнішнього світу. Крім нових віянь у сфері моди та музики, в Україні шляхом перекладів поширювалися твори відомих західних письменників— Антуана де Сент-Екзюпері, Ернеста Хемінгуея, Альбера Камю, Франца Кафки та ін. Дедалі частіше за кордон виїжджали з України туристські групи, творчі колективи й окремі виконавці. У цей час, зокрема, відбулися гастролі Державного українського народного хору у Федеративній Республіці Німеччини, Д.Гнатюка в Канаді, Державного ансамблю танцю УРСР у Франції, поїздка групи діячів української культури до США і Канади. Розширення контактів із зарубіжним світом, українцями за рубежем стимулювало українізаційні процеси в республіці.

ШІСТДЕСЯТНИКИ

Внаслідок лібералізації суспільного й культурного життя для радянського суспільства, як зазначалося, доступнішими стали гуманістичні цінності західної культури. Під їх впливом серед інтелігенції викристалізовувалося, набувало реальних обрисів критичне ставлення до дійсності, до обмеження творчості рамками "соціалістичного реалізму". Відроджувався інтерес до власної національної культури, народних звичаїв і обрядів, власної історії. Маючи в своєму активі високий інтелектуальний і культурний рівень, талант і смак, нове покоління української інтелігенції відчувало себе більш вільним і незалежним, ніж попередники, соціально зобов'язаним подолати провінційність національної культури, вивести її з-під опіки "старшого брата" й органічно влити в контекст світової культури. Природно виникло таке явище суспільно-культурного життя, як шістдесятництво — рух творчої молоді, що сповідувала нові думки, оригінальну тематику, відмінні від офіційних, і стала ядром духовної опозиції режиму в Україні.

Характеризуючи шістдесятників, один із його представників, В.Мороз, підкреслював: "... *то було молоде покоління, яке пішло в університети, яке могло уже подумати про щось інше, а не тільки про елементарні умови існування... Чорновіл, наприклад, був редактором комсомольської загальноукраїнської газети. Дзюба був одним з найважливіших критиків у Спілці письменників України. Стус був аспірантом в Інституті літератури в Києві. Одним словом, люди на найвищих щаблях... які в комуністичному істеблішменті могли далеко піти. Але це були найкращі люди в розумінні моральному... Вони відчували, що проповідувати те, в що не віриш, просто робити кар'єру, дивитись, як твій народ російщать, — це багно. Значить, у тих людей виникло природне бажання вирватись з багна".*

Важливим документом відродження 60-х рр. стала праця І.Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація". З позицій "розширеного трактування соціалістичного реалізму" автор розглядав проблему права націй на самовизначення, доводив, що В.Ленін вкладав у поняття "націоналізм поневоленої нації" позитивний зміст. Цю працю Б.Антоненко-Давидович назвав "референдумом покоління .

Провідною постаттю серед молодих поетів був В.Симоненко. Уродженець Полтавщини, він 1957 р. закінчив факультет журналістики Київського університету, виявивши великий потяг до високої громадянської поезії. У 1962 р. вийшла його збірка "Тиша і грім", у 1963 — віршована казка для дітей "Цар Плаксій і Лоскотон". У 1964-1965 рр., уже після смерті поета (14 грудня 1963 р.), були опубліковані збірки

Рис. 18. В.Симоненко. Початок 60-х рр.

поезій, книжки "ЗННО з троянд", "Земне тяжіння", "Подорож в країну навпаки". Його збірки вийшли також у Мюнхені (1965, 1973 рР.) під заголовком "Берег чекань". Провідна ідея творчості поета — безмежна любов до рідної землі:

Земле рідна! Мозок мій світліє,
І душа ніжнішою стає.
Як твої сподіванки і мрії
У життя вливаються моє.
Я живу тобою і для тебе,
Вийшов з тебе, в тебе перейду,
Під твоїм високочолим небом
Гартував я душу молоду.

Стрімко ввійшла в українську літературу в кінці 50-х рр. випускниця Московського літературного інституту Ліна Костенко. її перші збірки, написані в час хрущовської "відлиги" ("Проміння землі", "Вітрила", "Мандрівки серця"), засвідчили непересічний талант поетеси, її природну мудрість глибоко, філософськи осмислювати дійсність, генерувати нові, оригінальні думки, подаючи їх у чудовій поетичній формі.

Більш плідною й багатою в новій суспільно-культурній атмосфері була творчість композиторів як офіційного, традиційного, так і нетрадиційного напрямів у музиці. Українське музичне мистецтво збагатилося творами Б.Лятошинського, А.Кос-Анатольського, С.Людкевича, братів Г. і П.Майбородів, Ю.Мейтуса, Л.Ревуцького, А.Штогаренка

Рис. 19. Л.Ревуцький серед учнів однієї з музичних шкіл. 1960 р.

та ін. Новаторством була позначена авангардна музика композиторів-шістдесятників Л.Грабовського, В.Годзяцького, В.Сильвестрова, В.Загоруєва.

Нову хвилю в кінематографі представляли С.Параджанов, Ю.Іллєнко, Л.Осика. Непересічним талантом і майстерністю відзначалися переклади Г.Кочура, М.Лукаша. Нові імена та ідеї з'явилися в історії, археології, літературознавстві, мистецтвознавстві.

Скарбниця образотворчого мистецтва поповнилася творами М.Дерегуса, М.Божія, К.Трохименка, О.Шовкуненка, В.Бородая, народних майстрів К.Білокур, М.Приймаченко, Г.Василащук. Оригінальні форми й незвичний зміст принесла творчість художників О.Заливахи, А.Горської, В.Кушніра, В.Зарецького.

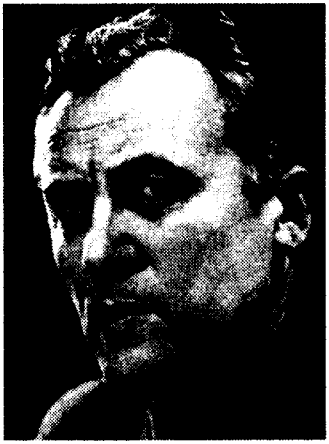

Рис. 20. В.Бородай

Рис. 21. А.Горська. 1960-і рр.

Рис. 22. Автопортрет. Худ. К.Білокур. 1950 р.

Рис. 23. Хліб. Худ. Т.Яблонська. 1949 р.

З рухом шістдесятників тісно пов'язано ім'я талановитої художниці, учениці Ф.Кричевського Т.Яблонської, яка ще в 50-і рр. здобула популярність і визнання своїми картинами "Хліб", 'Весна", "Над Дніпром", "Ранок" та ін. У 60-і рр. Т.Яблонська на противагу "соціалістичному реалізму", що тяжів фактично до натуралізму, демонструє

Рис. 24. Г.Юра на заняттях драматичної студії при Київському театрі ім.І.Франка. 1958 р.

нові рішення синтетичних образів, в яких яскраво вирізняється давня традиція українського народного живопису (картини "Травень", "Фольклорна сюїта" та ін.). Т.Яблонська разом із В.Зарецьким та іншими художниками-шістдесятниками стала основоположницею й фундатором фольклорного напряму в українському образотворчому мистецтві, що зберігся й розвивався, хоч і з труднощами, в наступні десятиріччя.

Пожвавлення в національно-культурному житті зумовило зростання в суспільстві інтересу до театрального мистецтва: протягом 1958-1965 рр. кількість глядачів у театрах республіки зросла з 14,3 млн. до 15,5 млн. за рік. Багатьох приваблювало мистецтво таких майстрів сцени, як В.Добровольський, Н.Ужвій, Ю.Лавров, Є.Пономаренко, М.Романов, К.Хохлов. Традиції Л.Курбаса творчо наслідували його учні — режисери Г.Юра, М.Крушельницький, Б.Тягно, В.Скляренко та ін.

З оригінальними ідеями та творчими знахідками влилися в потужний струмінь суспільно-культурного руху шістдесятників І.Драч, М.Осадчий, Є.Сверстюк, І.Світличний, М.Горинь, С.Караванський, В.Мороз, М.Лукаш, В.Стус, М.Холодний, І.Калинець, І.Стасів-Ка-

Рис. 25. М.Осадчий. 60-і рр.

Рис. 26. С.Караванський. 60-і рр.

Рис. 27.1 Драч, М.Вінграновський, Г.Сивокінь, Н.Світлична, М .Коцюбинська, І.Світличний. 60-і рр.

линець та багато інших відомих і менш відомих трудівників і творців української культури новітнього часу. Вони приваблювали й захоплювали нові й нові кола інтелігенції, чимраз глибше проникали в гущу народних мас. У Києві та Львові виникли клуби творчої молоді, що об єднували молодих інтелектуалів — письменників, критиків, поетів, художників, композиторів. Характерною особливістю їхньої діяльності був пошук оригінальних форм художнього самовираження нового покоління митців, культивування національних культурних традицій і здобутків.

Безперечно, все це не могло не налякати тих, хто був при владі. Адже їхні плани не передбачали корінних зрушень у національно-культурній політиці. Мова йшла лише про пом'якшення, зміщення акцентів, щоб відійти од крайніх, репресивних методів впливу. Для підвищення ефективності функціонування адміністративно-командної системи були змінені лише тактика, форми і методи реалізації стратегічних завдань. Тому будь-яких виходів за встановлені межі система дозволити не могла.

Після зустрічі М.Хрущова з творчою інтелігенцією, яка відбулася 8 березня 1963 р. та була позначена брутальним ставленням до творців мистецьких цінностей, розпочалася чергова ідеологічна кампанія проти

шістдесятників — літераторів, художників, вчених, учителів, студентів. Критика за "формалізм" і "космополітизм", "відхід від марксизму-ленінізму" доповнювалася адміністративними заходами: заборонами публікувати твори шістдесятників, провадити літературно-мистецькі вечори, закриттям клубів творчої молоді. Під таким тиском частина інтелігенції відійшла од активної громадської діяльності й поринула в сферу професійних інтересів, пом'якшивши своє ставлення до влади або в більш завуальованій формі висловлюючи свою опозиційність. Інша частина інтелігенції залишилася на своїх позиціях, що й призвело до її конфронтації з владою.

ЗА ФАСАДОМ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ

Зміни в суспільстві не мали глибинного характеру і не могли вплинути на його природу. Домінуючою тенденцією, хоча й прикрашеною атрибутами лібералізму, було посилення концентрації всієї влади в Москві, зміцнення централізму, асиміляції й русифікації народів СРСР.

Послідовно провадилася лінія на посилення уваги до російської мови, зміцнення її позицій у суспільстві. Центральний орган КПРС — журнал "Коммунист" — пропагував ідею про те, що *"на высших стадиях коммунистического общества неизбежно исчезновение национальных различий и слияние наций. Будущее слияние наций предполагает образование единого языка для всех народов"* (1958 р., № 11, стор. 17). Єдиною мовою мала стати, звичайно, російська. Тож для чого було думати та піклуватися про національні мови?

Виступаючи в жовтні 1958 р. на вчительському з'їзді в Києві, завідувач відділу освіти і науки ЦК КПРС М.Кузін наголошував, що вивчення української мови в школах із російською мовою викладання має бути лише на добровільній основі й що низькі оцінки в такому випадку з цього предмета не повинні бути перешкодою для переведення такого учня до наступного класу чи вступу до вищого навчального закладу... З'їзд виявив певний спротив пропаганді таких поглядів, однак не міг протистояти масовому тискові центра.

У квітні 1959 р. Верховна Рада УРСР ухвалила як аналог союзного Закон "Про зміцнення зв'язку школи з життям і поо подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР". У статті 9 1-го розділу відзначалося: *"Навчання в школах Української РСР здійснюється рідною мовою учнів. В школу з якою мовою навчання віддавати своїх дітей, вирішують батьки. Вивчення однієї з мов на-*

родів СРСР, якою не провадиться викладання в даній школі, здійснюється за бажанням батьків і учнів при наявності відповідних контингентів". Пропозиція батькам самим вибирати, якою мовою повинні вчитися їхні діти, в підсумку безперечно працювала на користь російської мови. Адже і соціальний статус, і престиж російської мови були вищими. Влада і культивувала, і підтримувала її, тож зрозуміло, якій мові батьки мали надавати перевагу, бажаючи добра своїм дітям.

Реалізація цього положення закону швидко давалася взнаки. Кількість шкіл із російською мовою навчання неухильно зростала. У 1958/59 навчальному році в УРСР було 25,4 тис. шкіл з українською мовою навчання із 3,5 млн. учнів, російськомовних шкіл — 4049, але в них навчалося 1,5 млн. учнів, хоча питома вага російського населення в Україні була значно нижчою. Проти 1955/56 навчального року кількість учнів у школах із російською мовою навчання збільшилася на 182 тис, а з українською — зменшилася на 2,5 тис.

Російськомовними були, головно, міські школи. У великих промислових центрах, передусім на сході та півдні України, такі школи переважали абсолютно кількісно й числом дітей, які в них навчалися. Скажімо, в м.Сталіно 98% учнів навчалися в школах із російською мовою викладання, в Харкові — 87%, в Одесі — 87%, Горлівці — 91,3%. У Кримській області було лише три школи з українською мовою навчання, які відвідувало трохи більше 600 учнів. Навіть у Києві, столиці Української РСР, у 1959/60 навчальному році дві третини учнів загальноосвітніх шкіл здобували освіту російською мовою. Протягом уже першого року дії шкільного закону кількість російськомовних шкіл у республіці зросла на 143 одиниці.

Таким чином, новий шкільний закон СРСР, зокрема його український варіант, попри всю свою зовнішню демократичність, продемонстрував зневажливе ставлення влади до мов народів СРСР, став засобом подальшої русифікації та національного знеосіблення неросійських народів. *"Стан шкільної освіти в містах України настільки скандальний, що відповідна статистика давно вже не публікується, а дані про кількість українських та неукраїнських шкіл ледве чи не відносяться до найбільших державних таємниць,* — писав згодом І.Дзюба у праці "Інтернаціоналізм чи русифікація?" — *Але і ті школи, які називаються українськими, по суті ними не є. Досить побувати в будь-якій "українській" школі в Києві, наприклад, щоб пересвідчитися в тому, що поза викладанням усе внутрішнє життя ведеться в них російською мовою і навіть самі вчителі по-українському "соромляться" говорити, не кажучи вже про учнів. Отже, здебільшого це — "показуха" і непотрібна театральність для цифри і "для іноземців". Але найгірше те,*

що українські школи — і це вже стосується і міських, і сільських шкіл — зовеш не виховують національну гідність і національне почуття, не дають елементарного усвідомлення своєї національної приналежності та зв'язаних з цим обов'язків, не забезпечують наймінімальнішого знання рідної історії та рідної культури. Бо в більшості з них панує все той самий дух вищості і "предпочтительности' російської культури та другорядності української як "довеска" до російської. Тож і не доводиться дивуватися з того, що випускники шкіл України в масі своїй — цілковиті невігласи щодо української культури".

Лібералізація торкнулася, як відзначалось, і видавничої справи. На кінець 50-х рр. зріс випуск книжок, брошур і журналів не тільки україномовних, а й російськомовних. Однак уже з 1959 р. випуск книжок і брошур українською мовою став зменшуватися, тоді як кількість російськомовних видань зростала. Так, у 1959 р. в УРСР було опубліковано 4048 назв книжок і брошур українською мовою, в 1960 — 3844, а в 1961 — 4041. Російськомовні видання становили відповідно 2628, 3893 і 4416 назв. Такі диспропорції у видавничій справі вели до сумних наслідків. Уже в 1963 р. в СРСР лише 4,3% назв книжок булиукраїномовними (при 17% українського населення в Союзі).

Пом'якшивши режим, влада нарощувала зусилля щодо нівелювання культур народів СРСР. Новий поштовх цим процесам дав XXII з'їзд КПРС, який затвердив третю програму партії. "Програма будівництва комунізму" передбачала зближення націй, посилення їх соціальної однорідності. Концепція радянського народу як нової історичної спільності людей, сформульована на з'їзді, програмувала подальший розвиток *"загальної для всіх радянських націй інтернаціональної культури".* Фактично єдино інтернаціональною, авангардистською визнавалася російська культура, символічно прикрашена одиничними вкрапленнями елементів національних культур народів СРСР.

Новий наступ московських "інтернаціоналістів не міг не викликати зворотної реакції. Духовна опозиція владі наростала, ширилося інакомислення, набуваючи політичних форм. Політизувався самвидав: нелегально поширювалися не тільки літературні твори, офіційно не визнані або заборонені, а й статті, виступи, тези на політичні теми. З рук у руки передавалися в середині 60-х рр. статті "Про сучасне і майбутнє України", "12 запитань для тих, хто вивчає суспільствознавство", анонімні тези "Стан і завдання українського визвольного руху" та ін. У самвидаві йшлося про підлегле становище України в СРСР, про злочини "сталінщини", стан української мови й культури, русифікацію, шляхи виходу України й СРСР із "соціалістичного тупика", можливості організації опозиції та визвольного руху.

Хрущовська "відлига", таким чином, трохи розкріпачила творчий потенціал українського народу, сприяла піднесенню гідності та самосвідомості українців, збереженню й примноженню духовних і моральних сил для подальшої боротьби. Її досягнення були значною мірою знівельовані наступом неосталінізму, що розпочався в середині 60-х рр.

Поворот до неосталінізму спричинив радикалізацію політичних настроїв частини шістдесятників і виникнення такого явища, як дисидентство.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ПОСИЛЕННЯ КОНСЕРВАТИВНИХ ТЕНДЕНЦІЙ

* 2 *

§1. Верхівковий переворот

ВШАНУВАННЯ ЮВІЛЯРА

У жовтні 1964 р. обірвалася політична біографія М.Хрущова, котрий першим посягнув на, здавалося б, непохитний авторитет диктатора. Тієї осені М.Хрущов став пенсіонеорм союзного значення, зайнявшись буденними сімейними справами. Ного запал і кипуча енергія, що сколихнули суспільство, вимагали простору й державних масштабів. Але доля вчинила по-іншому: йому довелося доживати віку на невеликій дачці, розташованій поблизу селища Петрово-Дальнє, що під Москвою.

А ще кілька місяців тому з усіх кінців країни, з усього світу до нього летіли вітальні телеграми: від робітників, колгоспників, інтелігенції, від партійних комітетів і громадських організацій, від прем'єрів і президентів. Борець проти культу творив власний культик — *"нашого дорогого Микити Сергійовича"*. За його "порадами" сільські трудівники відводили кращі землі республіки під посіви "цариці полів". Будівники Київської ГЕС "радилися" з М.Хрущовим про те, як краще організувати роботи на спорудженні ще одного ступеня Дніпровського каскаду гідроелектростанцій. За старою традицією, на зборах і засіданнях присутні обирали до почесної президії "Президію ЦК КПРС на чолі з невтомним борцем за мир і комунізм товаришем М.Хрущовим". А в народі росло здивування, дедалі частіше зринало запитання: невже все повторюється? Невже мав рацію поет, коли писав:

Того не знали до пуття
Ні літописець, ні міністр-ледащо,
Як воскресав дракон із небуття
І як він голуба ловив у пащу.
Не знали навіть слуги та раби,
Які стояли в охороні:
Драконами ставали голуби,
Як тільки опинялися на троні.

Рис. *28. Серед "цариці полів".*
ЄДолинюк ділиться досвідом вирощування кукурудзи з пензенськими колгоспниками. 1961 р.

У квітні 1964 р. першому секретареві ЦК КПРС М.Хрущову виповнилося сімдесят. У привітанні ювілярові, підписаному ЦК КПРС, Президією Верховної Ради СРСР і Радою Міністрів СРСР, мовилось: "У *роки минулого, справді великого десятиріччя в нашій країні були здійснені колосальні перетворення у промисловості і сільському господарстві, у керівництві економікою, які забезпечили високі темпи розвитку народного господарства. Партія і весь радянський народ знають, з якою енергією, з яким видатним організаторським талантом і знанням справи займаєтеся Ви, Микито Сергійовичу, назрілими питаннями господарського і культурного будівництва, розвитку науки і техніки, удосконаленням суспільних відносин, питаннями комуністичного виховання радянських людей".*

А в привітанні ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради УРСР та Ради Міністрів УРСР говорилося: *"Минуло славне десятиріччя з того часу, як Ви очолили Центральний Комітет КПРС, Уряд Радянської країни. Це були воістину роки великих дерзновенних звершень. Під мудрим керівництвом ленінського Центрального Комітету і Вашим особисто народи нашої Вітчизни, тісно згуртовані*

навколо КПРС, здобувають все нові і нові історичні перемоги в будівництві комунізму".

У зв'язку з ювілеєм у Кремлі відбулося вручення М.Хрущову урядової нагороди — ордена Леніна та медалі 'Золота зірка'. На фотографії, вміщеній на першій сторінці "Правды", зафіксовано урочистий момент: щасливий М.Хрущов, усміхнений Л.Брежнєв, з широкими усмішками — М.Підгорний, М.Суслов, О.Косигін, інші керівники. У своїй промові з нагоди вручення високої нагороди Л.Брежнєв говорив про славне життя ювіляра, про його величезні заслуги перед партією і народом. Після закінчення промови, відзначалося в газетному звіті, в залі вибухнула овація. "І ось на грудях Микити Сергійовича над трьома зірками Героя Соціалістичної Праці засяяла Золота зірка Героя Радянського Союзу. За старовинним російським звичаєм Л.І.Брежнєв обнімає і тричі цілує М.С.Хрущова .

Ця сцена, майстерно розіграна Л.Брежнєвим, повинна була продемонструвати монолітність керівництва й повну підтримку політики першої людини в ньому, стати зворушливим виявом любові й пошани до "видатного діяча Комуністичної партії і Радянської держави, міжнародного комуністичного і робітничого руху, мужнього борця проти імперіалізму, за мир, демократію, національну незалежність і соціалізм '. А за спиною ювіляра вже плелося павутиння змови: через якихось півроку його скинуть і про нього забудуть.

Існує кілька версій з приводу того, хто виступав натхненником тихого перевороту. Одні називають Л.Брежнєва, інші — М.Суслова, дехто — О.Шелепіна, котрі активно домагалися повалення невгамовного реформатора. Так чи інакше, але роль Л.Брежнєва в цій справі була далеко не останньою. Він народився в грудні 1906 р. в с.Кам'янське (тепер — м.Дніпродзержинськ). З 1921 р. працював робітником, навчався в Курському землевпорядно-меліоративному технікумі. З 1927 р. — землевпорядник у Білорусії, завідувач районного землевпорядного відділу на Курщині та Уралі. В 1935 р. закінчив металургійний інститут і став інженером на Дніпропетровському металургійному заводі. У 1936-1937 рр. очолював Дніпродзержинський металургійний технікум. У травні 1937 р. обраний заступником голови Дніпродзержинської міської ради. Через рік — завідувач відділу, а згодом — секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У. В роки війни був політпрацівником, у 1945-1946 рр. — начальником політуправління Прикарпатського військового округу. Влітку 1946 р. обраний першим секретарем Запорізького, а восени 1947 р. — Дніпропетровського обкомів партії. У 1950-1953 рр. — перший секретар ЦК КП Молдавії. Кілька місяців був заступником начальника Головного

Рис. 29. М.Підгорний. Київ, лютий 1962 р.

політуправління Радянської армії і ВМФ. На початку 1954 р. став другим, влітку 1955 р. — першим секретарем ЦК КП Казахстану. В лютому 1956 р. обраний секретарем ЦК КПРС, у червні 1957 р. — членом Президії ЦК КПРС. У 1960-1964 рр. — Голова Президії Верховної Ради СРСР.

Серед тих, хто готував змову, був також М.Підгорний, який реально претендував на посаду першого секретаря ЦК КПРС. Ми вже зазначали, що М.Хрущов високо оцінював ділові та особисті якості М.Підгорного, активно сприяючи його службовому просуванню. За свідченням французького журналіста М.Татю, своїми ймовірними наступниками М.Хрущов восени 1963 р. назвав Л.Брежнєва, М.Підгорного та О.Косигіна. Але він, зрозуміло, не чекав удару в спину, та ще й так скоро.

Отже, ще одна коротка довідка. М.Підгорний народився 1903 р. в м.Карлівка на Полтавщині. Юнаком розпочав трудову діяльність, брав участь у створенні місцевої комсомольської організації. З 1923 р. навчався в Києві, в 1930 вступив у ВКП(б). У 30-і рр. працював на підприємствах цукрової промисловості республіки. На початку 1939 р. став заступником наркома харчової промисловості УРСР, навесні 1940 — заступником наркома харчової промисловості СРСР. У 1942-1944 рр. очолював Московський технологічний інститут харчової промисловості. В 1944 р. повернувся в Україну, зайнявши посаду наркома, а згодом — представника Ради Міністрів УРСР при уряді СРСР.

У 1950 р. обраний першим секретарем Харківського обкому партії. З 1953 до 1957 р. — другий, а в 1957-1963 — перший секретар ЦК Компартії України. Влітку 1963 р. став секретарем ЦК КПРС, взявши активну участь в усуненні від влади М.Хрущова. Саме через М.Підгорного йшла "обробка" найвищих партійних функціонерів України напередодні жовтневого пленуму ЦК КПРС.

Відомо, наскільки критично сучасні дослідники оцінюють політичну діяльність Л.Брежнєва. Про нього пишуть як про сіру й невиразну особистість, що зовсім не відповідала ролі керівника великої держави. На відміну од М.Хрущова, він був надзвичайно обережним, консервативним, не допускав різких поворотів та глибоких змін. Г.Воронов прямо каже, що Л.Брежнєв — посередність. О.Бовін твердить, що Л.Брежнєва важко назвати великим політичним діячем. П.Шелест вважає, що об'єктивної необхідності замінювати Хрущова Брежнєвим не було: "Це моє тверде переконання, хоча і сам брав участь в тому, що сталося .

Не менш критичні оцінки звучать на адресу іншого партійного лідера, чия біографія тісно пов'язана з Україною, — М.Підгорного. Так, Ф.Бурлацький розглядає цього політика як простого підручного, слухняного виконавця волі патрона. М.Гефтер висловлюється ще категоричніше: "...це безмовна, але небезпечна нікчемність..." Історик В.Савельев пише про те, що М.Підгорний — із покоління керівників, яке було виховано в умовах командно-адміністративної системи; він із тих виконавців, що не звикли приймати самостійні рішення. Можливо, саме тому Л.Брежнєв і М.Підгорний спочатку влаштовували як реформаторів, так і неосталіністів. Але, ставши при владі, Л.Брежнєв виявив неабияку політичну спритність, позбувшись усіх можливих суперників.

ПОВАЛЕННЯ РЕФОРМАТОРА

Падіння М.Хрущова не було ні раптовим, ні випадковим. За свідченням Г.Воронова, який обіймав посаду першого заступника Голови Бюро ЦК КПРС по РРФСР, це звільнення готувалося приблизно рік. Про ретельну підготовку акції свідчать також інші її учасники, зокрема колишні Голова КДБ В.Семичастний та Голова Комісії Ради Міністрів СРСР із зовнішньополітичних питань В.Новиков. Тодішній перший секретар ЦК Компартії України П.Шелест згадував, що в двадцятих числах червня йому зателефонував М.Підгорний, добиваю-

чись невідкладної зустрічі. На початку липня П.Шелест зустрічався в Криму з Л.Брежнєвим і М.Підгорним, які скаржилися, що М.Хрущов з ними не рахується, що він став дратівливий, приймає необдумані рішення й т.ін.

П.Шелест мовчки погоджувався, хоча й здогадувався, що *"задумується якась ну не змова, а бодай політична прочуханка для Микити Сергійовича..."* Після від'їзду М.Хрущова до Криму, у відпустку, справа посунулася швидше, тим паче, що всю роботу щодо підготовки чергового пленуму ЦК й засідань Президії ЦК КПРС М.Хрущов тимчасово доручив М.Підгорному. За словами П.Шелеста, це була брудна політична гра: *"Повсюди брехня, облуда, мерзота... І все це — задля влади! Підлотно... І я почував себе негідником. Але відступати не можна. Пан чи пропав!.."*

Із спогадів сучасників відомо, що Л.Брежнєв і М.Підгорний зустрічалися з деякими членами уряду. Пізніше почалася "обробка" всіх без винятку членів ЦК КПРС. Так, П.Шелесту доручалося порозмовляти з цілою групою комуністів (36 осіб) від України. Переговори велися обережно, натяками, про усунення М.Хрущова від владу — жодного слова. У верхах з'ясовувалися можливості арешту чи навіть фізичного знищення "Першого", як твердить В.Семичастний. Про один із планів повалення М.Хрущова, який обговорювався на початку жовтня, розповів П.Шелест: *"Самі організатори не мали жодних чітких пропозицій. Тоді я запропонував усе це почати з України. Скликати Пленум ЦК КПУі, запросивши на нього Хрущова, в цій присутності висловити всі свої претензії на його адресу. Це може бути підставою для великої розмови про стиль керівництва на Президії та Пленумі ЦК КПРС. Брежнєв негайно відхилив цей задум. До нього пристав і Підгорний. Справді, вони мали цілком переконливі докази. По-перше, Хрущов міг не погодитися на свою участь і, водночас, вдатися до контрзаходів у Москві; по-друге, який сенс ризикувати партійною організацією республіки й моєю особистою долею, адже від нас багато в чому залежить успішне завершення "справи".*

Усе воно то так, та тут же таїться й одне "але"... Хіба це відповідає вдачі Брежнєва — турбуватися про інших? Що йому до мене особисто? Звісно, мій варіант міг би пройти, але сам Брежнєв опинився б коло розбитого корита. Ось чому, гадаю, і виступив *проти. Він же боровся за владу, задля задоволення свого честолюбства, а не на користь народу".*

А ось свідчення із спогадів С.Хрущова, сина опального реформатора. За його словами, на початку жовтня секретар ЦК Компартії України О.Іващенко дізналася про події, які відбувалися навколо

М.Хрущова. Вона зробила спробу попередити першого секретаря, додзвонитися до нього по "ВЧ". Але усунення М.Хрущова готувалося ретельно, тож його надійно блокували. Не дивно, що з'єднатися з ним їй не вдалося. Більше того, О.Іващенко не допустили на жовтневий пленум ЦК КПРС. На пленум не потрапив ще один член ЦК — З.Сердюк. 'Тэоялися, як би чогось не трапилось", — пише С.Хрущов. Невдовзі їх обох звільнили з посад і відправили на пенсію.

За домовленістю з членами Президії ЦК КПРС увечері 12 жовтня Л.Брежнєв зателефонував у Піцунду, де відпочивав М.Хрущов. Він настирливо просив його перервати відпустку й приїхати до Москви. Говорив про необхідність розгляду питань, пов'язаних із підготовкою листопадового пленуму ЦК КПРС із сільського господарства. Зазначимо, що Президія ЦК ухвалила рішення не провадити цей пленум, оскільки на ньому планувалося затвердити пропозиції М.Хрущова, сформульовані в його останній записці, щодо спеціалізації сільськогосподарського виробництва й відповідної перебудови управління галуззю.

13 жовтня М.Хрущов прибув до Москви разом із А.Мікояном, обраним Головою Президії Верховної Ради СРСР. Того ж дня розпочалося засідання Президії ЦК КПРС, на якому всі його учасники виступили з різкою критикою першого секретаря. Усі, за винятком А.Мікояна, котрий заявив, що діяльність М.Хрущова — це великий політичний капітал партії, який вона не повинна так легко витрачати. У засіданні взяли участь члени й кандидати в члени Президії ЦК (крім хворого Ф.Козлова), міністри СРСР А.Громико і Р.Малиновський та кілька секретарів обкомів партії — всього 22 особи. Оскільки М.Хрущов відкинув майже всі звинувачення, висунуті проти нього, засідання довелося продовжити зранку 14 жовтня. Після безсонної ночі він усе-таки здався й погодився *"добровільно"* піти у відставку.

М.Хрущов пережив особисту драму; його заключне слово не раз переривалося сльозами, в ньому бриніли розпука та безнадія: "... *Я в кості і більярд ніколи нг грав. Я завжди був на роботі. Я дякую вам за надану мені можливість піти у відставку. Життя мені більше не потрібно. Прошу вас, напишіть за мене заяву, і я її підпишу. Я готовий зробити все в ім'я інтересів партії. Я сорок шість років у партії перебуваю — зрозумійте мене! Я думав, що, може, знайдете можливим запровадити яку-небудь почесну посаду, але я вас не прошу про це. Де мені жити — вирішуйте самі! Я готовий, якщо потрібно, поїхати куди завгодно. Ще раз спасибі вам за критику, за спільну роботу протягом ряди років і за вашу готовність дати мені можливість піти у відставку'.*

На цьому засіданні було засуджено прояви культу особи, стиль і методи керівництва М.Хрущова, визнано неможливим залишити його на посадах, котрі він обіймав, і ухвалено рішення в майбутньому не поєднувати посад першого секретаря ЦК КПРС і Голови Ради Міністрів СРСР. Президія ЦК скасувала запланований на листопад пленум ЦК КПРС із сільського господарства й ухвалила негайно скликати позачерговий пленум ЦК КПРС, який уже готувався. Першим секретарем ЦК КПРС рекомендовано обрати Л.Брежнєва, а Головою Ради Міністрів СРСР — О.Косигіна.

Тоді ж, 14 жовтня, в Кремлі відбувся пленум ЦК КПРС. Головував А.Мікоян, засідання відкрив Л.Брежнєв. Він сказав, що в Президії ЦК КПРС склалося ненормальне становище, спричинене неправильними діями М.Хрущова. Про те, в чому вони полягали, досить докладно йшлося в доповіді, яку доручили виголосити М.Суслову. Слід сказати, що більшість зауважень, висловлених на адресу М.Хрущова, відповідала дійсності. Цілком слушно вказувалося на ряд поспішних, недостатньо продуманих рішень, на безперервні перебудови та організаційну чехарду, на те, що перший секретар став зловживати владою й приписувати собі всі успіхи в країні, постійно повчав своїх колег і не рахувався з членами Президії.

Гостро критикували рішення про поділ партійних органів на промислові й сільські, пропозиції щодо створення спеціалізованих управлінь у сільському господарстві, окремі прорахунки у зовнішній торгівлі, зовнішній політиці (Карибська криза, події навколо Суецького каналу, відносини з Китаєм). М.Суслов звинуватив М.Хрущова у помилках в аграрній політиці, зокрема в галузі тваринництва, необгрунтованому обмеженні особистих господарств колгоспників, у суб'єктивізмі та волюнтаризмі.

Водночас М.Суслов не сказав, що більшість названих рішень провадилася М.Хрущовим через Президію та пленуми ЦК КПРС, не зустрічаючи жодного опору, під схвальні оплески присутніх. Не сказав, що в тій же Президії, в ЦК КПРС, серед керівників різних рівнів залишалося чимало лицемірів і підлабузників, які сприяли появі нового культу. Не сказав, бо й сам був одним із них.

Після доповіді за рішенням пленуму дебати не провадилися. Очевидно, через побоювання, що серед більш як 300 членів і кандидатів у члени ЦК КПРС знайдуться рішучі прихильники реформатора. Сам М.Хрущов від виступу відмовився: після масованої та одностайної критики на Президії ЦК, після різких, відвертих і часом грубих звинувачень, які йому довелося вислухати, він вирішив, так би мовити, здатися без бою. Протягом пленуму від нього не почули жодного слова,

хоча вирішувалася доля не тільки політика, а й його політики, щоправда, це з'ясувалося дещо згодом.

Дуже швидко критика волюнтаризму й суб'єктивізму вилилася в практичне заперечення хрущовського реформаторства та будь-яких спроб оновлення суспільства. Пленум увільнив М.Хрущова від обов'язків першого секретаря ЦК КПРС, члена Президії ЦК і Голови Ради Міністрів СРСР із лицемірним формулюванням, що стало типовим для брежнєвської доби: "у *зв'язку з похилим віком і погіршенням стану здоров'я".* Було ухвалено рішення не допускати надалі поєднання в одній особі посад Першого секретаря ЦК КПРС і Голови Ради Міністрів СРСР. На посаду Голови Ради Міністрів СРСР пленум рекомендував О.Косигіна. Першим секретарем ЦК КПРС обрано Л.Брежнєва, який виступив з короткою промовою.

Характерно, що на пленумі акцент постійно зміщувався з керівної ролі партії на керівну роль партійних органів, а Л.Брежнєв настирливо підкреслював, що не дасть скривдити партійні кадри.

Відразу після пленуму, 15 жовтня 1964 р., в Києві відбулися збори партійного активу міста і області. На них ішла мова про необхідність подолання парадності, проявів волюнтаризму й суб'єктивізму, врахування об'єктивних законів розвитку суспільства, дотримання принципу колегіальності в керівництві. У виступі на зборах активу перший секретар ЦК Компартії України П.Шелест гостро критикував діяльність М.Хрущова, відзначивши, що "у Президії ЦК нашої партії склалася нестерпна, неможлива обстановка для нормальної, партійної, ленінської критики недоліків і міркувань". П.Шелест пояснював це тим, що за останні роки М.Хрущов "став зовсім невпізнанною людиною", що він був "не досить підготовлений з багатьох питань", приймав необгрунтовані рішення, не радився з членами Президії. Як наслідок — "авантюристичні речі', до яких П.Шелест відносив, зокрема, надмірну увагу загальносоюзного керівництва до нарощування врожаїв гороху в республіці. За словами першого секретаря ЦК Компартії України, він якось наважився висловити свої сумніви Микиті Сергійовичу, однак той відрубав: "Ви що сунете свого носа. Ви нічого не розумієте". Така розмова могла дорого коштувати П.Шелесту: "Я, раз уже на те пішло, я вам признаюсь, я й скис на цьому. Далі подивився, як би вибратися, розумієте, і чи зумію я взагалі вибратися після цього".

Наступного дня в пресі з'явилося коротке повідомлення про пленум ЦК КПРС, який "задовольнив прохання т. Хрущова М.С.", увільнивши його від усіх керівних обов'язків. Тоді ж опубліковано указ Президії Верховної Ради СРСР про призначення О.Косигіна Головою Ради Міністрів СРСР, ухвалений 15 жовтня 1964 р. і підписаний А.Мікоя-

ном та М.Георгадзе. Більш точні відомості про пленум ЦК КПРС і справжні причини відставки М.Хрущова подавалися широкій громадськості обережно, малими дозами.

НАСТУП КОНСЕРВАТОРІВ

На початку листопада центральні газети республіки передрукували редакційну статтю "Правды" під назвою "Великий прапор будівників комунізму". В ній, зокрема, писалося: "Слід *відзначити, що у нас ще існує уявлення про можливість розв'язувати складні економічні завдання шляхом адміністрування: досить, мовляв, перебудувати апарат, з'єднати два управління в одне, або, навпаки, поділити один трест на два, як справа піде на лад. Це глибоко порочний підхід... Важливо цілком усунути елементи суб'єктивізму в плануванні, навчитися добре використовувати економічні важелі і методи господарювання..."* У статті наголошувалося, що найважливішим принципом партійного життя є принцип колективності керівництва, якого повинні дотримуватися в усіх ланках КПРС від первинної організації до Центрального Комітету. Щоправда, реальні результати такого "колективного керівництва' нам сьогодні добре відомі.

Напередодні 47-х "роковин Жовтневої революції" в Києві відбулись урочисті збори представників партійних, державних, громадських організацій та частин Радянської армії. У доповіді, яку виголосив Голова Ради Міністрів УРСР І.Казанець, мовилося, що пленум ЦК КПРС, який відбувся 14 жовтня 1964 р., продемонстрував "монолітну єдність нашої партії, її непохитну вірність ленінським заповітам...' І далі: "Партія закликає всіх комуністів непримиренно боротися з проявами суб'єктивізму і самопливу в комуністичному будівництві..."

У двох інших передовицях "Правды", передрукованих того ж місяця українською пресою, містилися заклики до широкого розгортання критики і самокритики, боротьби проти бюрократизму й парадності, похвальби й показного галасу, проти метушні, поспішності, довільних рішень. Зазначимо, в обох статтях "Правды" майже дослівно повторювалося, що останній пленум LJK КПРС — "важлива віха на шляху здійснення рішень XX з'їзду [6]. Однак згодом стало очевидно, що нове керівництво наполегливо згортало, а не розвивало лінію XX з'їзду КПРС. Процес демократизації суспільства, розпочатий М.Хрущовим, досить швидко захлинувся в потоці консерватизму, що заполонив усі сфери життя з благословення Л.Брежнєва.

У листопаді 1964 р. було ухвалено рішення про об'єднання промислових і сільських обласних, крайових партійних організацій та радянських органів. Вони знову стали будуватися за територіально-виробничим принципом, оскільки поділ цих органів, здійснений наприкінці 1962 р., створив чимало труднощів і проблем. У грудні 1964 р. в 19 областях республіки відбулися обласні партійні конференції, на яких обрано єдині обласні комітети партії та ревізійні комісії. Проведено об'єднані сесії обласних промислових і сільських рад депутатів трудящих, створено єдині виконкоми обласних органів влади.

Відповідно до постанови пленуму ЦК Компартії України, який відбувся 19-20 листопада 1964 р., відновлено Дніпропетровський, Запорізький, Київський, Львівський, Миколаївський, Одеський, Полтавський і Харківський міськкоми партії, що були ліквідовані під час поділу партійних організацій на промислові й сільські. На початку січня 1965 р. ухвалено Указ Президії Верховної Ради УРСР "Про внесення змін в адміністративне районування Української РСР", згідно з яким проведено роз'єднання районів. У зв'язку з цим відбулися вибори до місцевих рад депутатів трудящих, створено райвиконкоми. За новим адміністративним поділом, в Україні налічувалося 394 сільські райони (замість 250 у минулому), на кожний із яких у середньому припадало 75 тис. чоловік, (замість 175 тис. у минулому).

Відповідно до постанови січневого (1965 р.) пленуму ЦК Компартії України в усіх районах республіки відбулися партійні конференції, на яких обрано райкоми партії. Проведено міські партконференції та створено нові міськкоми партії в Орджонікідзе Дніпропетровської, Добропіллі й Селидовому Донецької, Ірпені Київської, Брянці й Кіровську Луганської, Червонограді Львівської, Рені Одеської областей. У Сімферополі, Херсоні та Чернівцях відбулися районні конференції в дев'яти міських районах, де було відновлено районні комітети партії. У всіх райкомах і міськкомах партії працювало, зазвичай, по три секретарі, діяли відділи пропаганди і агітації, організаційний.

У 90 районах із великим обсягом промислового виробництва в райкомах партії створювали промислово-транспортні відділи, а в міськкомах партії, які здійснювали керівництво ще й сільським господарством, — сільськогосподарські. Фактично партійні органи посилили втручання в господарське життя, нерідко підміняли господарське керівництво, часто нав'язували їм свої настанови. Щоб зміцнити власні позиції, утвердитися при владі, щоб здобути підтримку партійного апарату, Л.Брежнєв розширював його можливості та права. Як справедливо зауважив західний історик українського походження І.Майстренко,

Л.Брежнєв став знаряддям цього апарату (на відміну од М.Хрущова, котрий намагався зміцнити особисту владу, придушуючи ініціативу апарату).

Відомо, що спроби М.Хрущова обмежити й послабити партійну бюрократію серйозних наслідків не дали. Проте окремі з них були досить відчутними для номенклатурних працівників. Слід згадати хоча б Статут КПРС, затверджений XXII з'їздом партії восени 1961 р. Згідно з ним (§25), на кожних чергових виборах склад ЦК КПРС і його Президії мав оновлюватися не менш як на чверть, ЦК Компартій союзних республік, крайкомів, обкомів — на третину, окружкомів, міськкомів, райкомів, а також парткомів або бюро первинних партійних організацій — наполовину. При цьому члени керівних партійних органів мусили обиратися не більш як на три, а секретарі первинних партійних організацій — не більш як на два скликання підряд. Для обрання на більш тривалий строк потрібно було не менше трьох чвертей голосів комуністів, що брали участь у голосуванні.

Однак такі жорсткі умови не могли задовольнити апаратних працівників: на XXIII з'їзді КПРС, що відбувся в 1966 р., вказаний параграф зі Статуту вилучили. В ухваленій з'їздом постанові до Статуту з'явилося коротке й начебто невинне доповнення про те, що "при виборах усіх *партійних органів — від первинних* організацій до Центрального *Комітету КПРС — дотримується принцип систематичного оновлення їх складу і наступності керівництва'.* Партійний апарат брав реванш за поразки і втрати, яких зазнав під час хрущовської **"ВІДЛИГИ".**

ПІСЛЯ усунення М.Хрущова дедалі рідше говорилося про XX з'їзд КПРС. Щораз менше залишалося ознак реформування й десталінізації суспільства. Країна поступово поринала в стан стагнації, глибокого формаційного застою. Суть жовтневого перевороту полягала в збереженні й консервації відносин, народжених у "культовий" період. Л.Брежнєв прийшов до влади як "проміжна" постать, що задовольняла і сталіністів, і прихильників демократизації. Він крок за кроком зміцнював свої позиції й позбувався ймовірних конкурентів. У 1966 р. для Л.Брежнєва відновлено посаду Генерального секретаря ЦК КПРС, у 1977 його було обрано Головою Президії Верховної Ради СРСР.

Почавши як "центрист", Л.Брежнєв згодом посилив консервативну спрямованість політики, особливо після подій 1968 р. в Чехословаччині. Недарма один із дослідників, З.Файнбург, писав про "сталінський термідор Л.Брежнєва": *"Провідним мотивом перевороту було не тільки встановлення нової особистої влади — на особисту владу серед головних дійових осіб двірцевого перевороту 14 жовтня 1964 р.*

в однаковій мірі претендували кілька осіб, жодна з яких за "гамбургським рахунком' не надавалась на політичного *лідера на рівні сучасного політичного життя, а прагнула тільки до реставрації колишніх політичних відносин".*

Звернемо увагу на одну обставину. Реформи М.Хрущова лише стерли гострі кути сталінської моделі соціалізму, але не зачепили її основ, не похитнули її конструкції. Зрушення, що сталися за часів "відлиги", відображали внутрішню еволюцію тоталітаризму, зміну його форми, а не якісний перехід від тоталітарної до демократичної системи. Ось чому положення про "сталінський термідор Л.Брежнєва" вимагає більш чіткого окреслення.

Внаслідок перевороту 1964 р. були закріплені суспільні відносини "культового" періоду, але позбавлені крайнощів авторитаризму. Після смерті тирана і хрущовських нововведень тоталітаризм в СРСР позбувся окремих 'класичних" сталінських ознак. "Термідор Л.Брежнєва" полягав насамперед у встановленні консервативного режиму, за якого будь-яке оновлення суспільства стало неможливим. Брежнєвсько-сусловське керівництво не відродило "класичного" сталінізму, воно припинило пошуки альтернативи, розпочаті М.Хрущовим, які в перспективі могли загрожувати структурам влади. Внаслідок цього сталінська модель соціалізму, дещо пом'якшена й лібералізована, без диктатури і масового кривавого терору, функціонувала ще понад два десятиліття.

§2. Господарська реформа

ПОШУКИ НОВИХ ПІДХОДІВ

Труднощі, які виникли в економіці країни на початку 60-х рр., примусили керівництво замислитися. То були гострі, непрості проблеми, що вимагали рішучих і невідкладних дій. Темпи розвитку промисловості й сільського господарства сповільнилися. Приріст національного

прибутку за 1958-1964 рр. скоротився вдвічі. Зріс розрив між попитом і його реальним товарним покриттям, особливо щодо окремих продуктів харчування. Розпочалося підвищення цін, причому не тільки офіційне, а й приховане, пов'язане зі зміною асортименту продукції. Одно слово, на початку 60-х рр. з'явилися елементи стагнації, явища передкризового характеру, що посилило соціальну напруженість у суспільстві.

Пошуки нового механізму господарювання, який забезпечував би високу ефективність виробництва, почалися ще за М.Хрущова. У ряді партійних і державних документів цього періоду йшлося про необхідність розвитку госпрозрахунку та використання товарно-грошових відносин. У вересні 1962 р. газета "Правда" опублікувала статтю професора Харківського інженерно-економічного інституту О.Ліберманa "План, прибуток і премія", яка відкрила широку й досить плідну дискусію з питань економічного планування та управління. Автор чітко визначив суть проблеми: знайти таку оцінку роботи підприємств, при якій вони були б життєво зацікавлені у високих планових завданнях, поліпшенні якості продукції, впровадженні нової техніки — коротко кажучи, у найбільшій ефективності виробництва. І висловив свої пропозиції: *На наш погляд, цього можна досягти, якщо до підприємства доводити план тільки з обсягу продукції в номенклатурі й строків поставок. До того ж, це слід робити з максимальним урахуванням прямих зв'язків між постачальниками і споживачами. Всі інші показники треба доводити тільки до раднаргоспів; розподіляти їх між підприємствами не потрібно, підприємства на основі одержаного обсягово-номенклатурного завдання повинні самі складати повністю викінчений план, зокрема за продуктивністю праці й чисельністю працюючих, заробітною платою, собівартістю продукції, нагромадженням капіталовкладень і новою технікою..."*

Професор О.Ліберман писав, що необхідно забезпечити моральну й матеріальну зацікавленість підприємств у повному використанні резервів і при складанні, і при виконанні планових завдань. На його думку, в кожній галузі потрібно розробити й затвердити на тривалий період планові нормативи рентабельності, встановити єдиний фонд для всіх видів матеріального заохочення, яке залежатиме від рентабельності підприємства (від прибутку у відсотках до виробничих фондів). Автор також вважав, що порядок утворення цін на нові вироби повинен встановлюватися з таким розрахунком, щоб більш ефективні вироби стали рентабельними і для виробників, і для споживачів, тобто, для народного господарства в цілому.

Таким чином, О.Ліберман пропонував посилити господарську самостійність підприємств, звільнити централізоване планування від дріб'яз-

кової опіки над фабриками і заводами. Висунута ним система базувалася на принципі: те, що вигідно суспільству, повинно бути вигідно і кожному підприємству. Очевидно, що методи керівництва, які склалися в 30-і рр., вже не відповідали назрілим потребам розвитку країни. Широка дискусія, яка розгорнулася навколо пропозицій О.Лібермана, істотно позначилася на підготовці господарської реформи 1965 р. А сама реформа на Заході одержала назву "ліберманізації **радянської** економіки".

Одне з чільних місць у дискусії посіло питання про непридатність валової продукції для оцінки роботи підприємств. Цей плановий показник, писав академік В.Немчинов, погано відображає результати господарської діяльності, оскільки включає вартість одержаних з боку сировини, палива, матеріалів. Під час планування, заснованого на даному показникові, вигідно використовувати більш дорогі послуги й матеріали, що дозволяє перевиконувати планові завдання. У підсумку валова продукція зростає за рахунок проміжного продукту, тоді як суспільство зацікавлене в зростанні остаточного.

На сторінках газет і журналів, у брошурах і монографіях майже одностайно критикувався "вал" — основний директивний показник планування, що став джерелом марнотратства та бар'єром на шляху технічного прогресу, підвищення якості продукції і т.ін. Учені й практики вказували, що при існуючій системі планування підприємства об'єктивно зацікавлені в приховуванні своїх резервів, оскільки матеріальна винагорода залежала, головно, від перевиконання планових показників. Підкреслювалося, що визначення завдань "від *досягнутого"* фактично ставило в гірші умови ті фабрики й заводи, які працювали в плановому періоді з найкращими результатами. Адже саме їм у першу чергу підвищували завдання, причому по кілька разів протягом року (парадокси економіки: часто плани остаточно затверджувалися тоді, коли вже складався звіт).

У перебігу дискусії зазначалося, що оцінка діяльності підприємств базувалася на великій кількості нормативів: у планах визначалися фонд зарплати, канцелярські видатки, запаси сировини на складах і норми витрати матеріалів на ремонт обладнання, чисельність працівників і багато-багато іншого. На ряді підприємств штати адміністративно-управлінського персоналу щороку скорочувалися приблизно на п'ять відсотків і незмінно, в тій чи іншій формі, відновлювалися протягом року, оскільки паперовий потік через надто ускладнену звітність не зменшувався. Не дивно, що кількість людей, які опрацьовували різні директиви, інструкції тощо, практично не скорочувалася.

Учені робили висновок, що настала пора відкинути застарілі методи керівництва господарством, засновані на директивних нормативах, і

перейти до більш дешевого та ефективного економічного регулювання діяльності підприємств. Воно мало б спиратися на систему заохочень, податків, штрафів, гнучку систему цін, стимулювати цілеспрямований розвиток економіки, забезпечувати єдність інтересів виробника і споживача. Зрозуміло, що на той час подібні пропозиції були досить обмеженими й передбачали тільки часткове звуження, згортання, а не цілковиту ліквідацію адресного директивного планування, вони не торкалися фундаментальних засад соціально-економічного розвитку суспільства.

Але й ці обережні заклики до зміни методів економічного керівництва нерідко розцінювалися як *"посягання на основи"*. Деякі учасники дискусії твердили, що категорії "прибуток" і "рентабельність' запозичені з капіталістичного господарства, а тому їх не можна використовувати в соціалістичному суспільстві. Були також серйозніші застереження, наприклад, що прибуток часто не виражає справжньої ефективності виробництва, що існує надмірна строкатість у рентабельності в рамках одних і тих же виробів на різних підприємствах (тут позначалися як об'єктивні умови, в яких перебували підприємства, так і суб'єктивні особливості, зокрема, рівень технологічної досконалості, якість керівництва та ін.).

Центральними в дискусії стали два питання: чим замінити "вал" та який показник найповніше відображає ефективність фінансово-господарської діяльності підприємств. По суті, головні зусилля зосереджувалися на пошуках вичерпного, синтетичного, універсального показника, — пошуках, що, за словами економіста Д.Валового, нагадували пошуки середньовічного філософського каменя. Окремі вчені пропонували запровадити нові показники для характеристики виробництва, наприклад, нормативну вартість оброблення, коефіцієнт використання виробничої потужності, кількість одержаної продукції з карбованця основних чи з карбованця усіх виробничих фондів тощо. Однак більшість спеціалістів вважала, що ефективність виробництва найповніше відбивається показником прибутку, рентабельністю.

У полі зору вчених було чимало інших проблем, які вимагали наукового осмислення, практичного вирішення, власне, — нових поглядів, підходів, сміливих рішень, здатних стримати наростання негативних тенденцій. З кінця 1956 р. на сторінках газет і журналів точилася дискусія про шляхи вдосконалення ціноутворення, розпочата академіком С.Струміліним. Обговорення підтвердило, що тогочасна система цін мала значні недоліки й не відповідала потребам економічного розвитку. Учасники дискусії відзначали низький рівень заготівельних цін на продукцію сільського господарства, різкі відхилення цін від вартості на

цілий ряд товарів, розходження між цінами на засоби виробництва та предмети споживання тощо.

Стало цілком очевидно, що процес удосконалення планування та управління господарством вимагає перебудови практики ціноутворення. Так, академік В.Немчинов пропонував відмовитись од централізованого складання детальних прейскурантів цін. Він висловив думку, що тверді ціни, які рідко змінюються, варто встановити лише на обмежене число товарів, котрі мають особливо важливе значення (від яких істотно залежить матеріально-культурний рівень життя населення, а також рівень виробничих витрат). Інші товари слід віднести до групи, в рамках якої затверджувати так звані контрольовані ціни (вони повинні розроблятися господарськими об'єднаннями й відомствами, а затверджуватися ВРНГ СРСР або союзним чи республіканськими урядами). На товари несерійного виробництва ціни можуть встановлюватися самими підприємствами за затвердженою методикою.

Наприкінці 1964 р. в Києві відбулося розширене засідання вченої ради Інституту економіки АН УРСР, присвячене питанням удосконалення планування та матеріального стимулювання. Для участі в засіданні прибули вчені й представники раднаргоспів, виробничих об'єднань та підприємств України, Москви, Ленінграда, Риги, Мінська та Кишинева. На обговорення вченої ради виносилися доповіді про деякі шляхи вдосконалення планування й матеріального стимулювання виробництва (З.Сотченко) та про економічні важелі підвищення ефективності виробництва (О.Ліберман).

У доповідях ішлося про необхідність упровадження тривалих і безпосередніх зв'язків між виробниками та споживачами, без зайвого обміну величезною масою заявок і розпоряджень через Держплан; про перегляд практики планування, системи стимулювання й норм матеріальних санкцій (пропонувалося, для прикладу, щоб пеня і неустойки сплачувалися із заохочувального фонду, а не за рахунок собівартості продукції); про те, щоб підприємства цілком самостійно розробляли свої техпромфінплани, користуючись усією системою необхідних показників, серед яких лише два є обов'язковими: виконання договорів поставки та рентабельність роботи. Нарешті, важливе значення надавалося поліпшенню матеріального стимулювання, яке мало б залежати від остаточних результатів діяльності колективу.

Уже в 1964 р. були проведені відповідні економічні експерименти. Деякі об'єднання швейної промисловості України перейшли на роботу за прямими зв'язками з крамницями. Вони самі складали плани роботи; оцінка їхньої діяльності залежала від виконання завдань щодо реалізації продукції та рентабельності. Перші наслідки експерименту все-

ляли оптимізм: досвід швейних об'єднань планувалося перенести спершу на інші галузі легкої індустрії, а потім — на взаємно пов'язані між собою галузі виробництва засобів виробництва.

Для деталізації окремих питань, перевірки положень, викладених на вказаному засіданні вченої ради, Інститут економіки АН УРСР організував економічний експеримент на підприємствах машинобудівної, вугільної, приладобудівної та легкої галузей промисловості Львівського раднаргоспу. А в 1965 р. пройшла випробування нова система преміювання інженерно-технічних працівників (на 85 підприємствах СРСР) та вдосконалена система преміювання робітників (на 90 підприємствах СРСР, зокрема на кількох фабриках і заводах України). Словом, на час усунення від влади М.Хрущова та приходу нового керівництва, очоленого Л.Брежнєвим, для багатьох учених і спеціалістів стала очевидною необхідність переходу від адміністративних до економічних методів управління господарством, особливо після проведення економічних експериментів.

СТИМУЛЮВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА

На початку листопада 1964 р. Президія Верховної Ради УРСР визнала такими, що втратили чинність, державні документи, які обмежували розвиток особистих підсобних господарств. Скасовувалися укази, ухвалені в 1959-1963 рр., про заборону утримання худоби в особистій власності громадян, які проживають у містах і робітничих селищах; про норми утримання худоби в особистій власності громадян, які не є членами колгоспів; про грошовий податок з громадян — власників худоби, які не займаються суспільно-корисною працею, та з громадян, що утримують худобу для особистого збагачення.

Указ Президії Верховної Ради УРСР від 4 листопада 1964 р. "Про норми утримання худоби в особистій власності громадян, які не є членами колгоспів" встановлював, що громадяни можуть мати на одну сім'ю не більше однієї корови, однієї голови молодняка великої рогатої худоби, не рахуючи молодняка молочного віку, однієї свиноматки з приплодом або двох свиней для відгодівлі, до п'яти голів овець і кіз разом, до двадцяти вуликів бджіл, а також кролів і птицю. Щоправда, для громадян, які проживали в поліській зоні, в гірських і пригірських районах Закарпатської, Івано-Франківської, Чернівецької та Львівської областей, встановлювалися трохи вищі норми утримання худоби. Однак, скасовуючи хрущовські заборони, "колективне керівництво" в

принципі не відмовилось од обмеження особистих селянських господарств. Адже ідеологічні догми, що диктували "висість" державної форми власності, залишалися незмінними.

У березні 1965 р. відбувся пленум ЦК КПРС, який визначив заходи щодо розвитку сільського господарства. Серед головних причин, які зумовили відставання аграрного сектора, пленум назвав ігнорування економічних законів, порушення принципу єдності суспільних і особистих інтересів, недостатню матеріальну зацікавленість колгоспів, радгоспів і окремих працівників, прояви суб'єктивізму та волюнтаризму в керівництві сільським господарством, особливо в плануванні, ціноутворенні, фінансуванні та кредитуванні. За шість років семирічки валові надої молока в Україні майже не зросли, середньорічне виробництво зерна проти 1958 р. навіть зменшилося. Збитковим залишалося тваринництво, незважаючи на підвищення в 1962 р. закупівельних цін на худобу, свиней, овець, птицю, а також масло і вершки.

Зауважимо, що ціни на дану продукцію ледь-ледь покривали матеріальні та грошові витрати, а оплата праці колгоспників, зайнятих у тваринництві, здійснювалася за рахунок інших прибутків, нерідко істотно зменшуючись. Природно, що жодні гасла, заклики чи програми змінити становище не могли: яка рація збільшувати виробництво м'яса, масла та молока, якщо це тільки примножувало збитки? Постанови про "піднесення" і "прискорення" розвитку сільського господарства ухвалювалися майже щороку, але виробництво вперто тупцювало на місці: кожне таке рішення, образно кажучи, зависало в повітрі, оскільки не підкріплювалося відповідними економічними заходами.

Черговий Пленум ЦК КПРС дещо змінив практику заготівель і закупівлі продукції сільського господарства. Досі план закупівлі доводився колгоспам і радгоспам тільки на один рік, нерідко з великим запізненням; зазвичай він не раз змінювався, причому додаткові завдання інколи перевищували планові. Тепер встановлювався твердий план закупівлі зерна на шість років для всіх колгоспів і радгоспів, районів і областей, для всіх республік. План продажу зерна державі, затверджений на 1965 р., зменшувався з 4 млрд. до 3,4 млрд. пудів (це завдання визначалося на всі роки восьмої п'ятирічки). Дещо меншим, як порівняти з минулими роками, став план продажу зерна державі Україною (617 млн. пудів на рік). Водночас було підвищено основні закупівельні ціни на пшеницю, жито, гречку та інші зернові культури.

У цілому виробництво зернових у республіці було рентабельним, проте рівень рентабельності істотно коливався. Так, у 96,0% колгоспів України виробництво зернових велося незбитково, але рівень рентабельності коливався від 0 до 330,0%. Колгоспів, що мали рентабель-

Рис. ЗО. Відомий український селекціонер В.Ремесло. 60-і рр.

ність менше 55,0% (мінімально необхідний рівень рентабельності), разом із збитковими налічувалося 1480 або понад 15,0% усіх господарств. Крім того, рівень оплати праці в колгоспах залишався невисоким, тому підвищення заготівельних цін на зернові культури можна вважати економічно виправданим.

Віднині колгоспам України (крім районів Полісся) збільшувалися закупівельні ціни на пшеницю й жито до 76 крб. за тонну або на 15,0%, на гречку — з 200 до 300 крб. або в 1,5 раза, на просо кращих сортів — з 67 до 110 крб. або на 64,2%, на рис — з 220 до 300 крб. або на 36,4%. У поліських районах республіки закупівельні й здавальні ціни на пшеницю та жито було підвищено до 130, на ячмінь фуражний — до 90, на овес — до 75 крб. за тонну.

Скасовувався порядок щорічних змін у цінах залежно від урожайності, встановлювалася додаткова оплата працівникам, які вирощували рис, гречку, просо. Здавальні ціни на соняшник для радгоспів також підвищилися — їх було затверджено на рівні закупівельних цін для колгоспів. Введено ряд додаткових матеріальних стимулів для збільшення виробництва і продажу державі цієї культури. Оскільки обсяг планових заготівель не задовольняв повністю потреби країни, намічалося організувати вільну закупівлю продукції за сталими цінами.

На пшеницю й жито, що продавалися понад план, встановлювалась надбавка — 50,0% основної закупівельної ціни. Таким чином, очікувалося, що колгоспи значно розширять зернове виробництво й відпаде потреба експортувати хліб із-за океану. Проте практика показала, що причини відставання аграрного сектора економіки коріняться значно глибше і без розвитку різних форм власності й господарювання, без розкріпачення ініціативи та підприємливості селянства позитивні зрушення в сільському господарстві неможливі.

З травня 1965 р. було введено надбавки до діючих закупівельних і здавальних цін на худобу. В середньому за 1959-1963 рр. колгоспи України виручили від реалізації державі великої рогатої худоби на 22,5% менше фактичних затрат на виробництво (таких же збитків зазнали колгоспи на відгодівлі свиней). Після підвищення закупівельних цін на худобу і птицю в 1962 р. ситуація дещо поліпшилась, але докорінно не змінилася: кількість господарств, які мали збитки від продажу державі великої рогатої худоби, зменшилася з 69,4 до 41,3%, од відгодівлі свиней — з 73,6 до 56,0%.

Трохи раніше, в січні 1965 р., було підвищено закупівельні ціни на молоко, оскільки більше половини колгоспів України мали збиткові молочні ферми. Вжиті заходи дали певний поштовх розвиткові сільського господарства, щоправда, нетривалий і обмежений: характер виробничих відносин абсолютно не змінився.

Нові ціни, твердий план здачі продукції, надбавки за понадплановий продаж на деякий час стимулювали розширення виробництва. Помітно зросли капітальні вкладення, обсяги зрошення та меліорації земель, особливо протягом восьмої п'ятирічки. При цьому успіх справи, на думку керівництва, залежав насамперед від діяльності партійних організацій, міністерств і відомств, од вимогливості й відповідальності апаратних працівників. Так, перший секретар ЦК Компартії України П.Шелест говорив: *"Кожне міністерство, відомство, партійні і радянські органи повинні працювати чітко, оперативно, тоді рішення партії та уряду виконуватимуться успішно".* Та вже через кілька років виявилося, що "дальшого неухильного піднесення" сільського господарства не відбулося й що ухвалені з цього приводу рішення виконувалися незадовільно.

У листопаді 1968 р., виступаючи на пленумі ЦК Компартії України, П.Шелест констатував, що "сільське *господарство ще не досягло рівня, передбаченого Директивами* XX/// *з'їзду КПРС на п'ятирічку" і що це "певною мірою стосується й сільського господарства нашої республіки".* Інакше кажучи, незважаючи на численні обіцянки й запевнення, "перелому" в аграрній політиці не сталося. Та й не могло стати-

ся, оскільки брежнєвське керівництво робило все для того, щоб зміцнити командно-директивну систему, посилити адміністративний контроль над виробництвом (під акомпанемент загальних розмов про ініціативу, самостійність, госпрозрахунок і т.ін.).

РЕФОРМА В ПРОМИСЛОВОСТІ

У вересні 1965 р. відбувся пленум ЦК КПРС, який визначив програму реформ у промисловості. На ньому лунала різка критика прорахунків, допущених М.Хрущовим у керівництві народним господарством. Зокрема, йшлося про порушення необхідних пропорцій між різними галузями виробництва, незадовільне використання основних фондів і виробничих потужностей. Про те, що планові завдання, які доводилися до підприємств, орієнтували їх переважно на виконання кількісних показників. Мовилося також про низьку матеріальну зацікавленість підприємств, неефективність системи стимулювання колективів. На пленумі зазначалося, що в плануванні домінували адміністративні методи на шкоду економічним, недостатньо використовувалися такі економічні важелі, як кредит, прибуток, фінанси. Було вирішено ліквідувати раднаргоспи й відновити галузеву систему управління промисловістю (через союзні та союзно-республіканські міністерства).

На початку жовтня 1965 р. шоста сесія Верховної Ради СРСР шостого скликання ухвалила Закон "Про зміну системи органів управління промисловістю і перетворення деяких інших органів державного управління". За цим законом, було створено 9 нових загальносоюзних та 11 союзно-республіканських міністерств СРСР. На кінець 1965 р. в країні налічувалося 18 загальносоюзних і 13 союзно-республіканських промислових міністерств, фактично — галузевих монополій.

У жовтні відбулися пленум ЦК Компартії України та засідання сьомої сесії Верховної Ради УРСР шостого скликання, на яких було розглянуто питання економічної реформи. До речі, на сесії затверджено указ Президії Верховної Ради УРСР від 15 жовтня 1965 р. про призначення В.Щербицького Головою Ради Міністрів УРСР. При цьому П.Шелест сказав, звертаючись до депутатів, що трудящі республіки *"знають тов. Щербицького Володимира Васильовича як відданого нашому народові, інтересам нашої держави..."* Справді, життя незабаром підтвердило, що іншого такого ж "відданого" годі було знайти —

відданого центрові, особисто Л.Брежнєву, консервативним настроям і традиціям, політиці денаціоналізації України.

Отже, сесія розглянула питання перебудови управління промисловістю республіки, ухваливши Закон "Про зміну системи органів управління промисловістю і перетворення деяких інших органів управління Української РСР". Згідно з ним, утворювалося 9 союзно-республіканських міністерств, а також республіканське Міністерство місцевої промисловості УРСР. У відповідні союзно-республіканські міністерства було перетворено Державний виробничий геологічний комітет УРСР і Державний виробничий комітет по зрошуваному землеробству і водному господарству УРСР. Ліквідовувалися Українська рада народного господарства та раднаргоспи економічних районів.

Крім того, Державну планову комісію УРСР було перетворено в союзно-республіканський Державний плановий комітет Ради Міністрів УРСР, тобто, Держплан УРСР. На нього покладалося розроблення проектів планів розвитку народного господарства республіки з усіх галузей промисловості союзно-республіканського та республіканського підпорядкування, а також пропозицій щодо проектів планів виробництва продукції (крім оборонної) на підприємствах загальносоюзних міністерств, розташованих на території республіки. Державний комітет у справах будівництва УРСР був перетворений у союзно-республіканський Державний комітет Ради Міністрів УРСР у справах будівництва (Держбуд УРСР).

Для керівництва матеріально-технічним постачанням утворилося союзно-республіканське Головне управління Ради Міністрів УРСР з матеріально-технічного постачання. Усього ж після проведеної перебудови управління в Україні налічувалося 22 союзно-республіканські міністерства і 7 республіканських: автомобільного транспорту і шосейних шляхів; будівництва; комунального господарства; місцевої промисловості; освіти; охорони громадського порядку; соціального забезпечення. Реальні можливості республіки щодо керівництва народним господарством поступово зменшувались. А нові союзні галузеві спрути не хотіли рахуватися з "місцевою ініціативою", дбаючи лише про відомчі інтереси.

Одним із з головних напрямків реформи стало вдосконалення планування. Воно означало, насамперед, підвищення наукового рівня роботи планових органів, забезпечення сталості планових завдань, перехід до складання п'ятирічних планів розвитку народного господарства (із розбивкою найважливіших завдань по роках). Передбачалося розширення господарської самостійності підприємств, зокрема, шляхом скорочення кількості планових показників, що доводилися до фабрик

і заводів, та запровадження повного госпрозрахунку, який раніше мав формальний характер і застосовувався тільки у відносинах між підприємствами. Дискусія, проведена на початку 60-х рр., показала непридатність "валу — обсягу валової продукції — як головного планового показника. Тому тепер в основу оцінки господарської діяльності підприємств клалися насамперед показники обсягу реалізованої продукції, одержаного прибутку й виконання завдань щодо поставок найважливіших видів продукції. Крім того, доводилися завдання з фонду зарплати, впровадження нової техніки, обсягу централізованих капіталовкладень, введення в дію виробничих потужностей і основних фондів та ін. — усього з 8 показників. Решту завдань (у ті часи — немале зрушення!) підприємствам дозволялося визначати самостійно, зокрема, продуктивність праці, середню зарплату, собівартість продукції, структуру управління підприємством тощо.

Другим важливим напрямом реформи вважалося посилення стимулювання виробництва. Відомо, що керівні органи прагнули всіляко економити на оплаті праці, на споживанні. Домінувала думка, що заробітна плата й матеріальне заохочення мають винятково споживацький характер і не впливають істотно на процес виробництва. Серед економістів побутувала теорія так званого залишкового фонду, згідно з якою на оплату праці повинно спрямовуватися тільки те, що залишалося після задоволення всіх інших потреб виробництва. Так, окремі спеціалісти твердили, що вся додаткова частина сукупного суспільного продукту, одержана внаслідок понадпланового зростання продуктивності праці, повинна витрачатися лише на потреби нагромадження.

Звичайно, це не означало, що уряд повністю ігнорував дане питання (згадаймо хоча б упорядкування заробітної плати, здійснене в 1956-1961 рр.). До реформи 1965 р. виплачувалися премії, одноразові винагороди, але на це використовувалася незначна частина прибутку. Так, із загальної суми прибутку, створеного в 1961 р., в розпорядженні підприємств залишилося 33,8%, а до заохочувальних фондів було відраховано тільки 5,1%.

Замість фонду підприємства утворювалися три самостійні фонди: розвитку виробництва, матеріального заохочення й соціально-культурних заходів та житлового будівництва. Перший із них утворювався з відрахувань од прибутку, частки амортизаційних відрахувань і виручки від реалізації вибулого та зайвого майна, що належало до основного фонду. Кошти цього фонду використовувалися для фінансування капітальних вкладень на поповнення основних фондів, запровадження нової техніки, механізації та автоматизації й т.ін. Другий фонд утворювався з прибутку та коштів фонду заробітної плати, ставши джерелом

преміювання працівників, одноразового заохочення, матеріальної допомоги тощо. Третій фонд також створювався з відрахувань від прибутків і використовувався на будівництво й капітальний ремонт житлових будинків, культурно-побутових установ, для поліпшення обслуговування працівників підприємства. Директори підприємств одержали право за погодженням із профспілковою організацією перерозподіляти кошти між фондом матеріального заохочення й фондом соціально-культурних заходів та житлового будівництва (в межах 20,0% цих коштів). Важливе значення надавалося кредитуванню, фінансуванню підприємств, що також розглядалося як інструмент економічного стимулювання виробництва.

Такими були основні риси реформи, яка, на жаль, не мала комплексного характеру. Вона практично обмежилася промисловістю, не торкнувшись інших галузей господарства. Вона не змінила ні структурної, ні інвестиційної політики, не зачепила роботи центрального апарату. Вона прагнула поєднати непоєднуване: розширити самостійність підприємств і відновити всевладність галузевих монополій. Водночас вона вселяла надію — на якісь зміни, поступ, оновлення суспільства...

У березні 1970 р. в листі до ЦК КПРС А.Сахаров, В.Турчин і Р.Медведєв писали, що реформа 1965 р. — корисне й важливе починання, покликане вирішити кардинальні питання нашого економічного життя. У 1966 р. на нові умови роботи перейшло 100 підприємств республіки (1,5% загальної кількості), які давали 8,0% виробництва та 18,0% прибутків. У 1970 р. число таких фабрик і заводів зросло до 8,2 тис. (83,0%); на них припадало 92,0% обсягу продукції та 90,0% одержаних прибутків. Багато вчених вважають, що восьма п'ятирічка, п'ятирічка реформи, стала особливо успішною, відзначалася прискоренням темпів і стрімким підвищенням ефективності виробництва. За офіційною статистикою, протягом 1966-1970 рр. випуск промислової продукції збільшився в Україні на 50,0%, причому дві третини приросту було одержано за рахунок підвищення продуктивності праці.

Проте деякі економісти стверджують, що реформа не дала відчутного результату. За альтернативною оцінкою, зробленою К.Вальтухом і В.Лавровським, підсумки восьмої п'ятирічки значно скромніші. На думку В.Селюніна і Г.Ханіна, за даний період економічні показники навіть погіршилися: в цілому по країні національний прибуток збільшився на 22,0% проти 24,0% за попереднє п'ятиріччя, продуктивність праці — на 17,0% проти 19,0% й т.ін. Гірше стали використовуватись основні виробничі фонди, зросла матеріаломісткість продукції, причому швидко знижувалися показники в машинобудуванні,

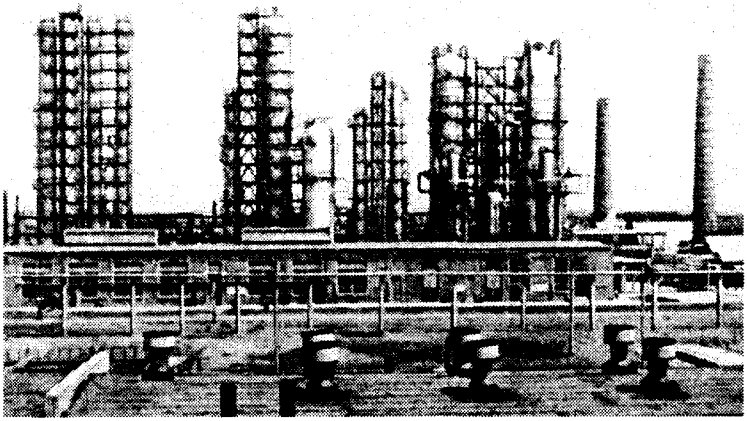

Рис. 31. Загальний вигляд атмосферновакуумної трубчатки Кременчуцького нафтопереробного заводу. 1966 р.

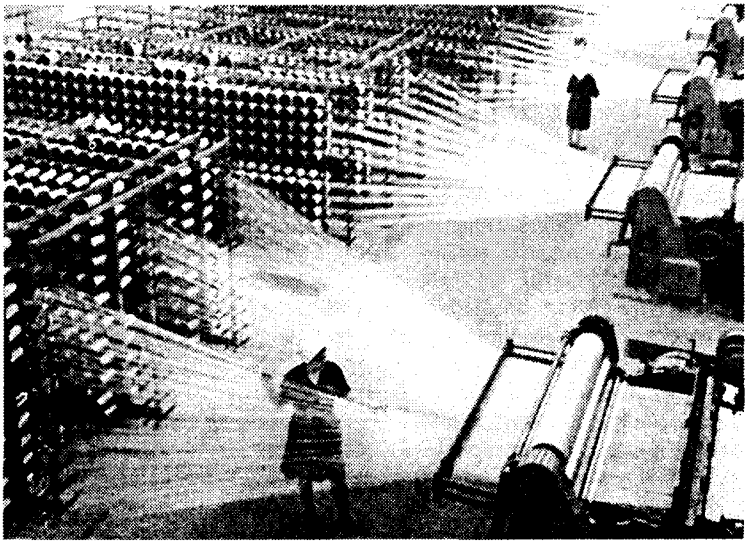

Рис. 32. Ткацький цех амідного волокна Чернігівського комбінату штучного волокна. 1970 р.

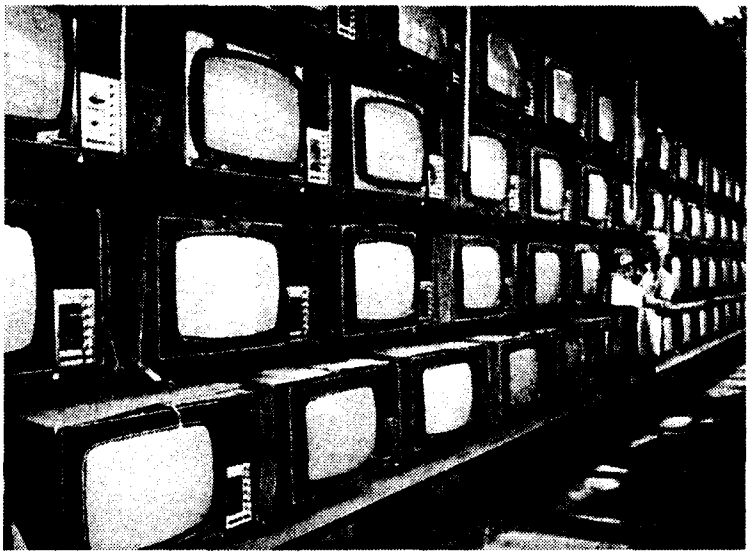

Рис. 33. Телевізори львівського науково-виробничого об'єднання "Електрон". 1976 р.

тобто, ключовій галузі промисловості. В.Селюнін і Г.Ханін твердять, що високі звітні цифри досягалися насамперед завдяки необлікованому (прихованому) підвищенню оптових цін: підприємства могли одержувати прибуток як за рахунок собівартості, так і шляхом підвищення цін. У підсумку реформа швидше розладнала старий господарський механізм, ніж створила новий. Справді, реформа не створила нового господарського механізму, хоча й визначила раціональну економічну перспективу. Очевидно й інше: протягом 60-х рр. темпи розвитку промисловості України залишалися достатньо високими, хоча не обходилося й без приписок.

Широкі права, одержані підприємствами та закріплені в Положенні про соціалістичне державне виробниче підприємство, поступово обмежувалися. Ці права з часом дедалі більше узурпувалися міністерствами й відомствами, нарешті, переваги нової системи господарювання були зведені на нівець. Розпочалося повернення до жорсткого директивного планування: спочатку — продуктивності праці, згодом — собівартості продукції, а далі — інших показників, не включених до обов'язкової номенклатури.

Зберігся такий фундамент адміністративного управління, як централізоване матеріально-технічне постачання, хоча на пленумі ЦК КПРС у вересні 1965 р. порушувалося питання про перехід до оптової торгівлі засобами виробництва. Не вдалося забезпечити стабільності планових завдань, корективи до них вносилися дедалі частіше (зокрема, цифри в планах зменшувалися, щоб їх "успішно" виконати). На зміну "валу" прийшов новий вартісний показник — обсяг реалізованої продукції, який мав деякі переваги, але в принципі не дуже відрізнявся од свого попередника. Реалізація — це, по суті, другий бік "валу", оскільки обсяг реалізованої продукції зростав насамперед внаслідок збільшення валової продукції. Таким чином, було збережено затратний механізм, який гальмував розвиток економіки й, зокрема, поліпшення якості продукції, впровадження технічних новинок, підвищення ефективності виробництва.

А який вигляд мало на практиці економічне стимулювання? Реформа передбачала, що розмір відрахувань од прибутку, які надходили у фонд матеріального заохочення, повинен визначатися за стабільними нормативами. Ці відрахування залежали від зростання обсягу реалізації продукції або прибутку та від рівня рентабельності підприємства. Однак такі сталі та єдині у всіх галузях нормативи залишилися порожнім звуком: вони переглядалися фактично кожного року та встановлювалися індивідуально, залежно від досягнутих результатів. Нова система стимулювання передбачала, що вказані відрахування (у відсотках до фонду заробітної плати) повинні встановлюватися за кожний відсоток збільшення обсягу реалізованої продукції та рентабельності. Але чим краще працювало підприємство, тим гірші умови чекали на нього наступного року, оскільки міністерство й планово-фінансові органи визначали більш жорсткі нормативи утворення фондів стимулювання.

Не повною мірою діяли й стимули, спрямовані на випуск нової продукції та поліпшення якості виробів (відрахування у фонд матеріального заохочення частини прибутку, одержаного від реалізації нових товарів і за рахунок надбавок до цін за підвищення якості). В умовах, коли відбулося згортання економічних і посилення адміністративних форм і методів управління, зменшилося стимулююче значення премій, які стали, по суті, додатком до заробітної плати.

Отже, реформа була приречена — через внутрішню суперечливість і непослідовність. її здійснення покладалося на Міжвідомчу комісію, організовану при Держплані СРСР. До комісії входили керівники багатьох міністерств і відомств, які не хотіли поступатися своїми інтересами. Не слід забувати ще одну обставину: тоді як О.Косигін висту-

Рис. 34. Л.Брежнев ставить свій підпис: кінець "празької весни". 1968 р.

пав за розвиток нових форм і методів керівництва, Л.Брежнєв ставився до реформи з підкресленою байдужістю. Партійні інстанції та господарська бюрократія працювали по-старому, диктуючи, наказуючи, вимагаючи... Після відомих подій у Чехословаччині стримане ставлення до реформи змінилося на її рішуче заперечення. "Празька весна" серйозно налякала радянське керівництво, яке заходилося посилювати централізоване директивне планування й силове управління.

У резолюції XXIV з'їзду КПРС читаємо: "Досвід чехословацьких подій *знову нагадав про необхідність підвищувати пильність щодо підступів імперіалізму та його агентури в країнах соціалістичної співдружності, про значення послідовної боротьби проти правого опортунізму, який під виглядом "поліпшення" соціалізму намагається вихолостити революційну суть марксизму-ленінізму і розчищає шлях для проникнення буржуазної ідеології".* Партійно-державна верхівка посіла ще більш консервативну позицію, перекресливши будь-які спроби реформування суспільства та "поліпшення" соціалізму сталінського зразка.

У газетах і журналах України з'явилися статті, спрямовані проти економічних концепцій "ревізіоністів", де гостро критикувалися положення про колективну власність, оренду підприємств, їхню автономію та безпосередні зв'язки з іноземними фірмами, а також твердження "опортуністів" про множинність моделей соціалізму й специфічні національні варіанти соціалістичного будівництва. У багатьох публікаціях підкреслювалося: події в Чехословаччині показали небезпечність ринкового регулювання та зміни діючого механізму директивного планування, централізованого управління господарством. Так, у статті І.Ветчинова, надрукованій у журналі "Комуніст України", різко критикувалися погляди прихильників "ринкового соціалізму". Автор писав: *"Це означає розуміння соціалізму не як безпосереднього суспільного виробництва, а як системи товарного господарства. Але соціалізм не є різновидністю товарного виробництва".* Реформа 1965 р. засвідчила: еко-но-мічне реформування неможливе без політичного, без демократизації органів влади та управління, без реального державного суверенітету республік. А перевага, як знаємо, віддавалася політичним інтересам монопартійної системи, потреби ж республік жорстко регулював всесильний центр.

§3. Наростання кризових явищ в економіці

НА ПОХИЛІЙ ПЛОЩИНІ

Ми бачили, що реформа в економіці, розпочата в 1965 р., не була доведена до кінця. Вона не дала вагомого результату, розбившись об стіну бюрократизму. Міністерства й відомства досить швидко звели нанівець госпрозрахунок, ліквідували самостійність підприємств. Система директивного планування та командного управління господарством збереглась, а в окремих елементах навіть посилилась. У 1970-1985 рр. негативні тенденції в економіці республіки наростали, хоча говорити

Рис. 35. Твору "застою"...
Л.Брежнєв і В.Щербицький серед піонерів

про "застій" у буквальному розумінні цього слова, мабуть, неправомірно. Тим більше, якщо вести мову про базові й сировинні галузі, де тривало стрімке нарощування виробництва. Тільки за 70-І-80-І рр. з надр було видобуто приблизно стільки ж палива, скільки за всю попередню історію країни; недарма В.Селюнін назвав економіку СРСР 'самоїдською". Водночас очевидно, що в господарському й політичному житті, в соціальному й духовному розвитку республіки залишалося чимало елементів і традицій "культового" періоду, надійно законсервованих брежнєвським керівництвом.

На початку 80-х рр. Україна давала більш як половину загальносоюзного виробництва залізної руди, понад третину чавуну, сталі, прокату, більш ніж чверть видобутку вугілля. У республіці випускалося 97,0% очисних вугільних комбайнів, 52,3% вантажних магістральних вагонів, 33,2% турбін, 32,1% хімічного обладнання, 24,7% тракторів, 23,3% екскаваторів тощо. З іншого боку, Україна не могла покрити своїх потреб у рудах кольорових металів, у нафті, бокситах, азбесті, фосфоритах, багатьох видах машин і т.ін., вплітаючись у внутрішню структуру союзного ринку, кооперуючись з іншими регіонами. В умовах унітарної держави питання про економічну незалежність союзних республік у радянській науковій літературі не обговорювалось, а еквівалентність міжреспубліканських господарських взаємовідносин, що виражала таку незалежність, практично ігнорувалася. Зазначимо, що інтенсивність міжреспубліканських зв'язків України, Росії і Казахстану була значно нижчою, ніж інших союзних республік. Спостерігалася закономірність: чим менша республіка, тим тісніше вона пов'язана з іншими регіонами країни.

У досліджуваний період розвиток економіки УРСР, як і раніше, мав індустріальне спрямування. З 1970 до 1985 р. виробництво електроенергії збільшилося з 137,6 до 272,0 млрд. кВттод., прокату чорних металів — з 32,7 до 37,7 млн. тонн., залізної руди — з 111,2 до 120 млн. тонн. Частка групи "А' в загальному обсязі валової продукції промисловості України становила в 1970 р. 71,0%, в 1985 — 72,0 %, групи "Б" — відповідно 29,0 і 28,0%. За 1965-1980 рр. зросла питома вага найважливіших галузей індустрії в загальному обсязі продукції промисловості — машинобудування і металообробки (з 16,7 до 29,8%), електроенергетики та хімічної промисловості (з 3,9 до 6,5%).

Словом, тривало нарощування виробництва засобів виробництва, розпочате в 20-і рр., не сповільнювався безпрецедентний процес надмірної індустріалізації суспільства. Країна вийшла на перше місце в світі з видобутку палива, виробництва металу, тракторів, комбайнів, за кількістю верстатного парку і т.ін. Але подібне зростання виробництва,

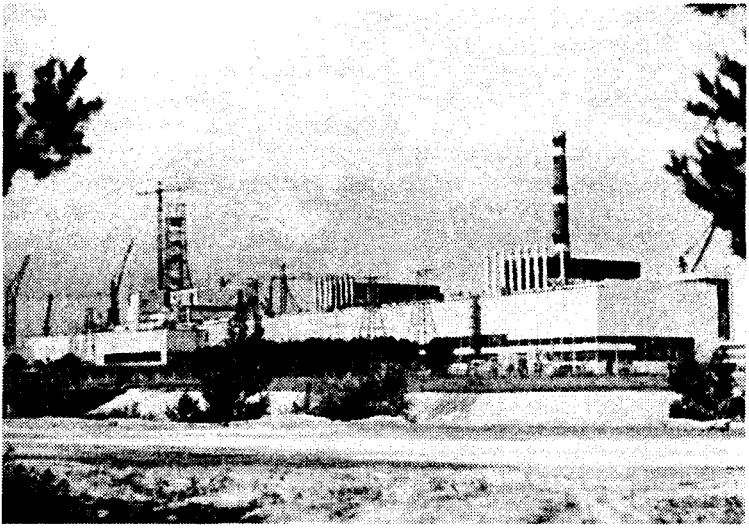

Рис. 36. Одна з "ударних" новобудов 70-х років — Чорнобильська атомна електростанція. 1980 р.

поглинаючи величезні матеріальні й трудові ресурси, не давало адекватного господарського результату. Склалася парадоксальна ситуація, коли навіть більш швидке зростання національного прибутку неістотно впливало на рівень життя населення, оскільки економіка працювала сама на себе, а не на людину. Розширення виробництва досягалося передусім за рахунок більших затрат праці, залучення додаткових ресурсів. Економіка розвивалася екстенсивним шляхом, будувалося чимало підприємств, до виробництва залучалися все нові й нові робочі руки. Якісним факторам, які сприяли б переходові до інтенсивного типу економічного зростання, приділялася недостатня увага (мова йде про модернізацію обладнання, поліпшення технічного оснащення фабрик і заводів, раціональне використання сировини, палива, робочої сили й т.ін.). При великій кількості "довгобудів' доводилося використовувати морально й фізично застарілі підприємства, що негативно позначалося на ефективності виробництва. Протягом 70-х-80-х рр. вилучення застарілих промислово-виробничих основних фондів постійно скорочувалось: у 1971-1975 рр. ці застарілі фонди становили 11,5%, в 1976-1980 — 8,8%, в 1981-1985 — 8,2% загальної вартості фондів. Середній строк експлуатації обладнання в провідних галузях промисловості збільшувався,

сягнувши 28 років. Так, на Львівському автобусному заводі частка обладнання, що відповідало сучасному рівню, не перевищувала й 10,0%. У середині 80-х рр. 43,5% основних виробничих фондів промисловості Львівщини вимагали заміни. Як бачимо, оновлення основних фондів промисловості сповільнювалось, а це, в свою чергу, стримувало підвищення продуктивності праці, поліпшення якості продукції тощо.

На початку 80-х рр. було поставлено завдання переорієнтувати інвестиції на технічне переозброєння, реконструкцію діючих підприємств при обмеженому будівництві нових і розширенні діючих енергомістких, а також водомістких виробництв. Частка капіталовкладень, яка спрямовувалася на технічне переозброєння, на реконструкцію і розширення діючих фабрик і заводів, збільшилася. За 1971-1985 рр. дещо зросла кількість комплексно-механізованих і автоматизованих підприємств — з 1,0 до 1,2 тис, механізованих потокових ліній — з 16,6 до 30,5 тис, автоматичних ліній — з 1,6 до 5,4 тис. Основна частина механізованих потокових ліній (понад 81,05%) зосереджувалась у машинобудуванні й металообробці, в харчовій і легкій промисловості, у промисловості будівельних матеріалів. Більшість автоматичних ліній (майже 72,0%) припадала на машинобудування, металообробку та харчову промисловість, інші галузі істотно відставали од сучасного технічного рівня й назрілих вимог виробництва. Протягом 70-х-80-х рр. помітно знизилася фондовіддача, тобто, вироблений національний прибуток на один карбованець основних фондів — особливо в дев'ятій і десятій п'ятирічках.

Помітно зросла й матеріаломісткість виробництва. Окремі заходи та кампанії, навіть масові громадські огляди не могли стримати цю негативну тенденцію, як і зростаюче поглинання ресурсів. Лише в одинадцятій п'ятирічці в Україні вдалося на 3,0% зменшити матеріаломісткість продукції й зекономити 1,9 млн. тонн цементу, 2 млн. тонн прокату чорних металів, 3,9 млн. куб. м лісоматеріалів, 10,4 млрд. кВт'Год. електроенергії й т.ін. — усього на суму 3,8 млрд. крб.

І все ж діючий механізм господарювання не забезпечував раціонального та ощадливого використання палива, сировини, матеріалів. Для значної частини ресурсів норм витрачання взагалі не існувало: у 1985 р. загальна вартість ненормованих ресурсів становила 75,0% матеріальних витрат на виробництво продукції. У багатьох випадках норми витрачання матеріалів завищувалися, наприклад, на Лисичанському заводі "Будмашина" Ворошиловградської області норма витрачання сталевих труб на виробництво транспортної лінії становила 99,1 кг, тоді як фактичні витрати не перевищували 59,3 кг. Перевірка витрачання основних і допоміжних матеріалів, закладених у кошторис

на одеських підприємствах, виявила завищення проти фактичних потреб майже на 15,0%, а заявки на постачання тих самих виробів свідчили про завищення аж на 40,0%.

Рік у рік знижувалася рентабельність підприємств. У1970 р. відношення прибутку до вартості основних виробничих фондів і матеріальних оборотних засобів у промисловості УРСР становило 21,8%, у 1980 — 11,4%, а в 1985 — 11,1%. Ще нижчою була рентабельність у важкій промисловості республіки, становлячи в ці роки відповідно 18,1; 8,8 та 8,7%, зокрема в паливній промисловості — відповідно 13,0; 6,7; 4,6%. Знизився й рівень рентабельності транспорту, насамперед залізничного. Погіршилась якість продукції, що нею нехтували в гонитві за горезвісним "валом". Значна частина продукції низької якості (15,0-20,0%) вироблялася в електротехнічній, автомобільній підгалузях машинобудування, в галузях, що випускали обладнання для харчової та легкої промисловості. Чимало неатестованої продукції вироблялося на підприємствах Мінхіммашу, Мінсільгосппрому, Мінавтопрому, Мінприладу, розміщених на території України. Щоправда, з 1976 до 1980 р. частка продукції зі знаком якості в загальному обсязі продукції промисловості УРСР збільшилася з 5,8 до 15,1%. З кінця 70-х рр. у планах міністерств, об'єднань та підприємств встановлювалися завдання щодо зростання випуску продукції вищої категорії якості — для стимулювання діяльності трудових колективів. Проте результат був незначний: питома вага продукції вищої категорії якості в загальному обсязі промислового виробництва в 1986 р. сягнула тільки 15,9%.

За 1966-1985 рр. зменшилися середньорічні темпи приросту основних показників економічного розвитку республіки. Так, валовий суспільний продукт зростав за роки восьмої п'ятирічки на 6,7%, дев'ятої — на 5,6%, десятої — на 3,4%, одинадцятої — на 3,5%. Темпи приросту національного прибутку становили відповідно 6,7; 4,6; 3,4; 3,7%; продукції промисловості — 8,4; 7,2; 3,9; 3,5%; капітальних вкладень — 6,8; 6,4; 2,1; 3,1%; продуктивності праці — 6,1; 4,1; 3,0; 3,8%. Значно знизився приріст валової продукції сільського господарства, становлячи в середньому за рік у 1966-1970 р. 3,2%, в 1971-1975 - 3,0%, в 1976-1980 - 1,6%, в 1981-1985 - 0,5%. Така ж тенденція простежувалася в розвитку соціальної сфери, яка протягом тривалого часу вважалася другорядною й фінансувалася за так званим залишковим принципом. Темпи приросту прибутків на душу населення становили у восьмій п'ятирічці — 5,8%, дев'ятій — 3,8%, десятій — 3,2%, одинадцятій — 2,7%; роздрібного товарообороту державної та кооперативної торгівлі — відповідно 8,2; 6,1; 4,1;

3,3%; обсягу реалізації побутових послуг населенню — 16,1; 8,9; 7,4; 5,7% в середньому на рік. Таким чином, у 70-х-80-х рр. економіка України перебувала, так би мовити, на похилій площині, сповзаючи дедалі нижче й нижче, до передкризового стану.

СТАНОВИЩЕ В ПРОМИСЛОВОСТІ

Не можна сказати, що ці негативні тенденції залишалися непоміченими, — їх прагнули стримати чи загальмувати. Варто згадати постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР "Про деякі заходи по дальшому вдосконаленню управління промисловістю" від 2 березня 1973 р., "Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи" від 12 липня 1979 р. Досвід реалізації названих документів показав, що нерідко важлива перебудова через серію "уточнюючих" методик, інструкцій і т.ін. зводилася до дрібниць, до поверхових і другорядних перетворень.

За рішенням листопадового (1982 р.) пленуму ЦК КПРС з 1 січня 1984 р. спочатку в п'яти галузях промисловості, а з і січня 1985 — ще в двадцяти міністерствах і відомствах провадився економічний експеримент. Його основні положення закріплювались у Постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР "Про додаткові заходи по розширенню прав виробничих об'єднань (підприємств) промисловості в плануванні і господарській діяльності і по посиленню їх відповідальності за результати роботи" від 14 липня 1983 р. Учасники експерименту одержали трохи більшу самостійність, зокрема, право залишати в колективі кошти, одержані внаслідок економії фонду зарплати, підвищувати оклади інженерно-технічним працівникам і службовцям до 50,0% і т.ін. Однак експеримент провадився в досить вузькій галузі, умови його часто порушувались, а тому підприємства не могли користуватися наданими їм правами у сфері оплати праці, матеріального стимулювання.

У 1983 р. було ухвалено закон про трудові колективи, який мав надати додаткового імпульсу розвиткові економіки, підвищити зацікавленість трудящих у результатах їхньої праці. Але цей закон не підкріплювався реальним розширенням самостійності підприємств. Колектив фактично був безправний — усе найголовніше вирішувалося нагорі. Абсолютна більшість його повноважень носила дорадчий характер, що обмежувало можливості трудящих в управлінні виробництвом

("вирішальні права" стосувалися затвердження правил внутрішнього розпорядку, умов колективного договору, соціалістичного змагання, кандидатур для направлення на навчання). Закон не передбачав створення спеціального постійно діючого органу трудового колективу, хоча відповідні пропозиції висувалися. Закон майже нічого не змінив у справі виборності господарських керівників: згідно зі статтею 13 елементи виборності збереглися в старому вигляді (участь колективів у призначенні керівних працівників через громадські організації відповідно до чинного законодавства); крок уперед було зроблено тільки в статті 18 — про порядок призначення бригадирів (колектив бригади дає згоду адміністрації на призначення бригадира, а також має право вимагати його звільнення від цих обов'язків, якщо він не виправдав довіри колективу).

У нормативних актах, які визначали умови економічного експерименту, вказувалося, що підприємства та виробничі об'єднання наділялися правом самостійно вирішувати питання використання фондів економічного стимулювання. Водночас колективам вказувалися конкретні напрями, на які дозволялося витрачати кошти з відповідних фондів. Так, "повна самостійність" у використанні коштів фонду розвитку виробництва на практиці виявлялася далеко не такою повною: їх можна було використати лише на певні цілі (технічне переозброєння, вдосконалення основних фондів, капітальний ремонт і деякі інші). Більше того, відповідні переліки були навіть обмеженішими, аніж ті, що раніше передбачались інструкцією Міністерства фінансів СРСР, Держплану СРСР, Держбанку СРСР та Будбанку СРСР "Про порядок утворення і використання коштів фонду розвитку виробництва" від 4 квітня 1980 р.

Таке ж обмеження прав, що їх мали виробничі об'єднання та підприємства до експерименту, відбулося й стосовно іншого фонду — соціально-культурних заходів та житлового будівництва. Інакше кажучи, в окремих випадках проведення економічного експерименту звелося до ще більш детальної регламентації діяльності основних виробничих осередків промисловості. Лише окремі підприємства зуміли добитися істотного розширення господарської самостійності, зокрема Сумське машинобудівне об'єднання імені М.Фрунзе, на якому встановлювалися стабільні економічні нормативи на основі самоокупності та самофінансування.

У 1984-1985 рр. економічний експеримент охоплював розташовані на території республіки виробничі об'єднання одинадцяти міністерств. На нові умови господарювання перейшли підприємства Мінлегпрому, Мінмісцевпрому, галузей харчової промисловості, Мінпобуту,

Мінзв'язку, ряду союзних міністерств, зокрема машинобудування і хімічної промисловості. У перебігу експерименту показники господарської діяльності багатьох виробничих об'єднань поліпшилися, зокрема, Мінверстатопрому, Мінмісцевпрому УРСР та ін. Улітку 1985 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР ухвалили постанову, спрямовану на розширення та поглиблення економічного експерименту. Згідно з нею, в 1986 р. на нові умови господарювання переведено близько 30,0% об'єднань і підприємств промисловості, які реалізовували більш як половину загального обсягу промислової продукції республіки. Крім того, на нові умови господарювання переводилися підприємства зв'язку, транспорту та інших галузей народного господарства України. Але й цього разу права виробничих об'єднань (підприємств) і трудових колективів залишалися обмеженими.

У 70-І-80-І рр. значно загострилася проблема трудових ресурсів. Уповільнилися темпи приросту контингенту робітників і службовців. Якщо за 1970-1975 рр. їх кількість у республіці збільшилася на 2,2 млн. чоловік, за 1975-1980 — на 1,7 млн., то за 1980-1984 — всього на 0,5 млн. Проте давня тенденція до зростання числа робочих місць збереглася: за чотири роки одинадцятої п'ятирічки в промисловості УРСР воно збільшилося на 3,4%, а кількість робітників — на 1,5%. Особливо значний розрив між цими показниками спостерігався на підприємствах машинобудівних міністерств, а також у міністерствах чорної металургії та будівельних матеріалів УРСР. Нерідко число робочих місць зростало навіть при скороченні кількості робітників. Наприклад, на підприємствах Мінбудматеріалів УРСР при скороченні кількості робітників на 0,5 тис. чоловік число робочих місць збільшилося на 1,8 тис.

Таке недостатньо обґрунтоване зростання числа робочих місць призводило до штучного дефіциту робочої сили, а отже — до незбалансованості. Ось чому в першій половині 80-х рр. у всіх галузях народного господарства України провадилась атестація робочих місць, яка стала продовженням ініціативи запорожців "Ручну працю — на плечі машини". Тепер завдання полягало не тільки в скороченні кількості працівників, зайнятих ручною працею, а й у ліквідації робочих місць, які застаріли й перестали відповідати сучасним вимогам. Атестацію та раціоналізацію робочих місць було започатковано на Дніпропетровському комбайновому заводі імені К.Ворошилова.

Посилилася роль союзних відомств; голосно задекларована суверенність республік зводилася нанівець: усім керував центр. У статті 73 Конституції СРСР, ухваленої в 1977 р., наводиться докладний перелік повноважень Союзу РСР. У статті 76 читаємо, що поза цими межами

союзнареспубліка самостійно здійснює державну владу на своїй території. Проте навіть із формального погляду стаття 76 знецінювалася тим, що п.12 статті 73 відносив до відання Союзу РСР, крім перелічених, ще й "інші *питання загальносоюзного значення"*.

Союзні міністерства й відомства, зміцнюючи свої позиції, ігнорували потреби та інтереси республіки, нехтували питаннями соціального розвитку, охорони навколишнього середовища й т.ін. Апарат управління зростав у країні щороку на 300-500 тис. чоловік, становлячи в кінці 80-х рр. майже 18 млн. чоловік. Лише за 1975-1985 рр. кількість союзно-республіканських і союзних міністерств, відомств і державних комітетів в УРСР збільшилася приблизно на 20,0%. Усе це призводило до непомірного розбухання управлінського апарату, вузькопрофільності міністерств і виконання ними функцій оперативного керівництва об'єднаннями та підприємствами. При цьому зростала кількість інструкцій, регламентів та інших актів, які були недостатньо впорядкованими, а тому малоефективними. Як наслідок — загострилися суперечності між відомчими та місцевими, регіональними, суспільними інтересами, а в підсумку — посилилося прагнення республік до справжньої економічної самостійності, до справжнього державного суверенітету.

АГРАРНА ПОЛІТИКА І СОЦІАЛЬНА СФЕРА

Гострі проблеми постали перед сільським господарством. На розвиток цього сектора економіки виділялися значні капітальні вкладення. За роки дев'ятої п'ятирічки вони становили 24,6 млрд. крб., десятої — 29,2 млрд., одинадцятої — 31,1 млрд. їх частка в загальному обсязі капітальних вкладень у народне господарство УРСР становила в 1971-1975 рр. - 28,0%, 1976-1980 - 28,0%, 1981-1985 - 27,0%. За роки одинадцятої п'ятирічки споживання електроенергії в галузі зросло проти 1966^-1970 рр. у 3,6 раза, постачання мінеральних добрив — у 2,6 раза.

Кількість тракторів (у фізичних одиницях) підвищилась у 1,4 раза; вантажних автомобілів — у 1,5 раза. Загальна площа меліорованих земель збільшилася з 1,9 млн. гектарів до 4,7 млн. гектарів, а їхня питома вага в сільськогосподарських угіддях — з 4,5 до 11,3%. Проте належної віддачі од затрачених капітальних вкладень і матеріальних ресурсів не одержано, показник фондовіддачі в 1981-1985 рр. зменшився проти 1966-1970 майже на 60,0%. Темпи технічного переозброєння

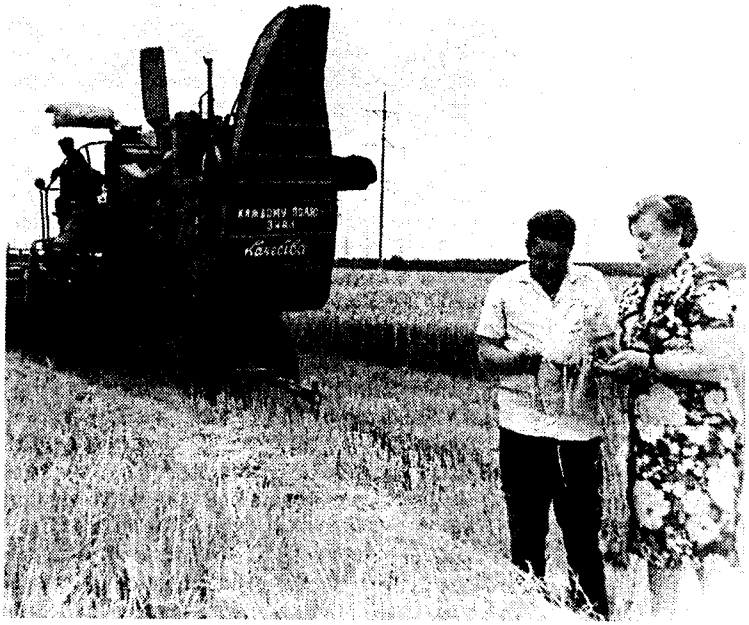

Рис. 37. Збирання врожаю в колгоспі "Широкий" Донецької області. 1976 р.

сільського господарства й нарощування основних фондів помітно випереджали темпи приросту виробництва продуктів землеробства й тваринництва. У першій половині 80-х рр. сільськогосподарське виробництво збільшувалось у республіці в середньому на 0,47% щорічно.

Заради справедливості відзначимо, що Україна в цілому задовольняла власні потреби в продовольчій продукції. У республіці вироблялося 60,0% союзного обсягу цукру, 44,0% — соняшника, 36,0% — плодів і ягід, 30,0% — овочів, понад 27,0% — плодоовочевих консервів, значна частина зерна. Тут вироблялося 23,0% союзного обсягу м'яса (в забійній вазі), зокрема, 25,0% свинини, 24,0% яловичини й телятини, близько 24,0% птиці; 26,0% тваринного масла, майже 20,0% сиру та бринзи тощо. Частка ввезення продовольчої продукції залишалася незначною, не перевищуваючи й 2,0%. Та це була найслабша ланка господарського організму, найбільш занедбана ділянка економічного життя. Збільшення капітальних вкладень становища не змінили, колгоспно-радгоспне виробництво постійно пробуксовувало. Ні дотації колгоспам і радгоспам, ні певні пільги для села, наприклад, знижений розмір плати за фонди для радгоспів, пільгові тарифи споживання електроенергії тощо, не могли покрити давніх боргів. Водночас відбувалося подорожчання техніки, запасних частин, нафтопродуктів, будівельних матеріалів. За роки восьмої та дев'ятої п'ятирічок середні відпускні ціни на основні види засобів виробництва, що постачалися сільському господарству, зросли на 35,0%, а з окремих видів продукції — в 1,5 раза.

На початку 80-х рр. було проведено чергову зміну системи управління сільським господарством. У 1982 р. в районах та областях республіки утворилися агропромислові об'єднання, покликані подолати відомчі бар'єри. Ще через кілька років, восени 1985, в агропромисловий комплекс країни ввійшли системи Міністерства хлібопродуктів СРСР, Міністерства рибного господарства СРСР, Міністерства меліорації і водного господарства СРСР, Державного Комітету СРСР по лісовому господарству, а також Центросоюзу (зі збереженням прав і функцій, передбачених його Статутом). Діяльність підприємств та організацій названих міністерств і відомств планувалася й фінансувалася як єдине ціле з системою Держагропрому СРСР, хоча в них залишалася колишня відомча приналежність.

Інші міністерства, що випускали засоби виробництва, постачали ресурси для АПК, координували свою роботу із системою Держагропрому СРСР. Але ці заходи адміністративного характеру не могли забезпечити належної інтеграції сільського господарства з переробною

промисловістю, подолати хронічне відставання колгоспно-радгоспного виробництва.

По суті, нічого не змінилося. Керівництво аграрним сектором економіки, як і раніше, відзначалося жорсткою регламентацією, некомпетентністю. Партійні органи та апарат агропрому диктували селянам майже все: що і де сіяти, як і коли збирати. Вони сковували та обмежували самостійність громадських господарств, не давали можливостей для розвитку особистої, приватної ініціативи. У цьому зв'язку показовим був виступ на XXVII з'їзді КПРС голови колгоспу імені С.Кірова Херсонської області Д.Моторного, котрий сказав: *"Проблем на селі немало, і в їх розв язанні багато що повинно дати удосконалення управління агропромисловим комплексом. Це дуже хороша справа. Але важливо, щоб із зміною вивісок повсюдно сталася зміна стилю і методів роботи, щоб не переносилися в нові умови минулі помилки, щоб РАПО не було конторою, що плодить папери..."* Такої зміни стилю і методів праці не відбулося, та й не могло відбутися: система директивного управління господарством органічно не сприймала самостійності, ініціативи виробників, низових ланок економічного механізму.

Негативні тенденції стрімко наростали. Темпи приросту продукції сільського господарства зменшувалися, що примусило розробити спеціальну Продовольчу програму. Ухвалена навесні 1982 р., широко розрекламована, вона практично залишилася невиконаною. Наведемо лише кілька прикладів, які свідчать про це. На одинадцяту п'ятирічку перед сільським господарством України ставилося завдання довести середньорічне валове виробництво зерна до 51-52 млн. тонн, збирання цукрового буряка — до 57 млн. тонн, при цьому врожайність зернових мала становити 35-40 центнерів з гектара, цукрових буряків — до 320 центнерів з гектара.

Протягом 1981-1985 рр. фактичний збір зерна в республіці становив щорічно 39,3 млн. тонн, цукрового буряка — 53,9 млн. тонн, врожайність зернових — 24,3 центнерів з гектара, цукрових буряків — 259 центнерів з гектара. Не виконувалися завдання з розвитку тваринництва: щорічне виробництво м'яса (в забійній вазі) планувалося довести до 3,9 -4,1 млн. тонн, фактично вироблялося 3,7 млн. тонн; щорічне виробництво молока передбачалося збільшити до 22,5-23,0 млн. тонн, насправді вироблено 21,8 млн. тонн. Життя показало, що жодні програми, які ґрунтуються на старих формах господарювання, віджилих методах управління, не здатні вивести економіку країни з глухого "застійного" кута.

Певні зміни сталися в соціальному розвитку села. Протягом 1965-1985 рр. оплата праці колгоспників зростала більш швидкими темпами,

Рис. 38. Покинуті села. 80-і рр.

ніж робітників і службовців. За досліджуваний період середньомісячна оплата праці в колгоспах УРСР збільшилася в 2,7 раза (до 134 крб.), у радгоспах — у 2,3 раза (до 163 крб.). Розрив у оплаті праці сільськогосподарських і промислових працівників, таким чином, скоротився до 20,0-46,0%. У розрахунку на одного члена сім'ї реальні прибутки колгоспників перевищили реальні прибутки робітників і службовців УРСР. У цілому ж важка фізична праця, сезонний характер виробництва, брак належних побутових умов і т.ін. призвели до значного відпливу населення із сільської місцевості. Концепція так званих "неперспективних" сіл, підхоплена офіційними особами, підкріплена практичними заходами, прирекла на вимирання чимало українських сіл. Обстеження, проведені ЦСУ УРСР та Інститутом економіки АН УРСР, показали, що за 1970-1984 рр. кількість сіл в Україні скоротилася більш як на 7 тис. Відплив молоді став причиною того, що частка пенсіонерів серед сільського населення збільшилася.

З кінця 60-х рр. посилилася тенденція до зближення рівнів оплати праці робітників та інженерно-технічного персоналу. На середину 80-х рр. різниця становила всього 10,0%, а в окремих галузях промисловості інженери в середньому одержували навіть менше, ніж робітники. Зменшилася різниця в оплаті праці високо- та малокваліфікованих робітників, що стримувало професійне зростання робітничого класу. Слід вказати, що посилення зрівнялівки негативно позначилося на результатах трудової діяльності, матеріальній зацікавленості працівників.

У цей період зросла середньомісячна зарплата робітників, службовців та оплата колгоспників у громадському господарстві. З 1 січня 1983 р. було трохи збільшено розмір надбавки до пенсії за віком, за безперервний стаж роботи на одному підприємстві, в установі чи організації. Проте значна частина пенсіонерів із числа робітників, службовців і, особливо, колгоспників одержувала мізерну пенсію, якої ледве вистачало для скромного існування. У важкому становищі перебували сім'ї, що втратили годувальника, одинокі матері та інваліди, котрі потребували більш відчутної підтримки з боку держави. За офіційною оцінкою, понад 40 млн. громадян СРСР одержували менше від прожиткового мінімуму, тобто, фактично перебували за межею бідності.

Свого часу И.Сталін висунув положення про те, що зростання споживання (купівельної спроможності) трудящих постійно випереджує зростання виробництва, штовхаючи його вперед. Ця теза мала теоретично "обґрунтувати" хронічне відставання виробництва предметів споживання та виправдати товарний голод, черги й т.ін. Така "перевага" соціалізму над капіталізмом, незважаючи на подальшу критику культу

Рис. 39. Мільйонна машина запорізького автомобільного заводу "Комунар". 1975 р.

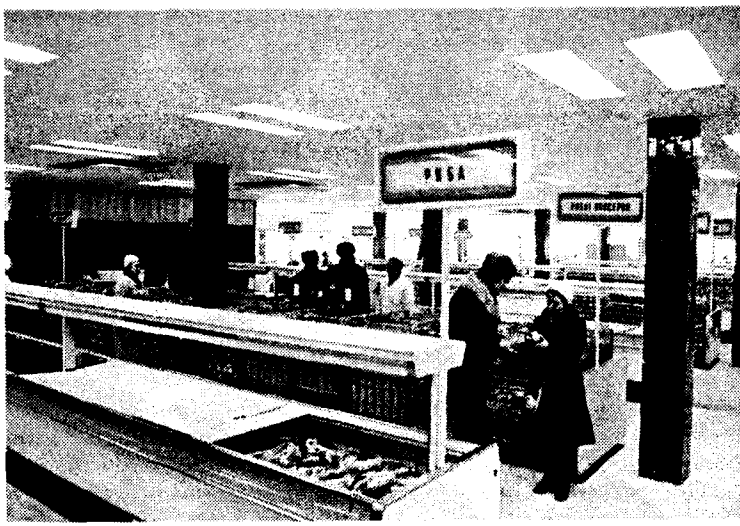

Рис. 40. В одній із торговельних зал київського універсаму "Олімпійський". 1981 р.

особи, глибоко вкорінилася в радянську дійсність і дається взнаки ще й донині. Загострилася житлова проблема: кожна п'ята міська сім'я перебувала в черзі на поліпшення житлових умов. Протягом 1971-1975 рр. було введено в дію 97,7 млн. кв. м житла, 1976-1980 — 90,8 млн., 1981-1985 — 92,2 млн. За роки восьмої п'ятирічки в Україні збудовано 1 млн. 987 тис. квартир, дев'ятої — 1 млн. 912 тис, десятої — 1 млн. 718 тис, одинадцятої — 1 млн. 688 тис. Кількість осіб, які поліпшили свої житлові умови, також зменшувалась: у 1966-1970 рр. — 8,9 млн. чоловік, 1971-1975 — 8,6 млн.. 1976-1980 - 7,8 млн., 1981-1985 — 7,7 млн. На низькому рівні перебували система охорони здоров'я, побутове обслуговування населення, зменшились асигнування на розвиток освіти, науки й культури.

Криза в економіці — один із проявів тієї моделі соціалізму, яка базувалася на радянському тоталітаризмі, на всевладді партійно-державних структур. Ця криза показала, що старі методи й принципи господарювання неспроможні забезпечити прогрес суспільства; що без пошуку нових форм економічної діяльності, без конкурентності й вільної ініціативи неможливо досягти вагомих позитивних зрушень; що практика жорсткого диктату центра й відвертого ігнорування інтересів республік повністю скомпрометована самим життям.

§ 4. Особливості культурного життя

СТАН ОСВІТИ І НАУКИ

Процеси, що відбувалися в економіці України, неодноразові спроби реформ не могли не позначитися на сфері культурного життя. Особлива увага приділялася освіті, яку партія традиційно розглядала як частину ідеологічної системи. Згідно із Законом "Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти

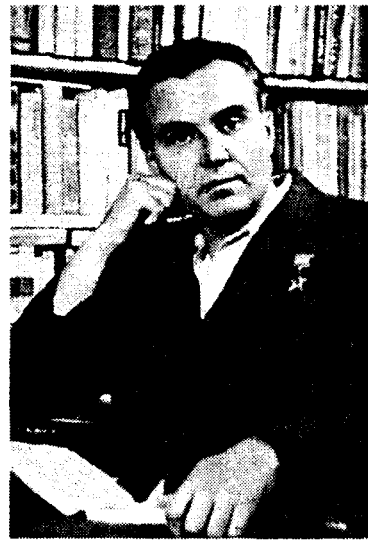

Рис. 41. Та/шновитий педагог і вчений, директор середньої школи с.Павлиш на К'ірووградщині В.Сухомлинський. 1969р.

в СРСР" від 25 грудня 1958 р. було розпочато реформування школи. Семирічні й десятирічні школи були перетворені на восьмирічні (обов язкові) та одинадцятирічні загальноосвітні трудові політехнічні з виробничою практикою, що нагадувало попередні уніфіковані трудові школи. Випускники середніх шкіл, за винятком 20% кращих учнів, були зобов'язані відпрацювати принаймні два роки перед вступом до вищих навчальних закладів.

Після приходу до влади Л.Брежнєва ця реформа, як й інші реформи М.Хрущова, була фактично згорнута, хоча окремі її елементи залишилися. Збереглася, зокрема, загальна обов'язкова 8-річна освіта, не була відновлена плата за середню та вищу освіту, українська мова й література вже не були обов'язковими для вивчення в російських школах УРСР.

З 1956 р. в республіці стали діяти школи-інтернати, а з 1960 — школи подовженого дня. З 1966 р. відповідно до рішень XXIII з'їзду КПРС розпочалося впровадження загальнообов'язкової десятирічної освіти. Одночасно посилювалася централізація управління освітою. В 1969 р. було створено Міністерство освіти СРСР, яке взяло ряд

Рис. 42. Кращі учениці київського профтехучилища №12 ім. В.І.Кудряшова. 1977р.

Рис. 43. Заняття наукового гуртка з хімії в Ніжинському педагогічному інституті ім. М.Гоголя. 1973 р.

основних функцій Міністерства освіти УРСР, суттєво урізавши його автономію. Далі політизувався навчально-виховний процес. Із 1972 р. в усіх середніх школах була введена обов'язкова початкова військова підготовка. Ще раніше, у 1968 р., військову підготовку відновили у вищих навчальних закладах.

Господарські реформи потребували нарощування кількості фахівців із вищою освітою. Тому мережа вузів неухильно розширювалась. У 1964 р. був заснований Донецький університет, у 1972 — Сімферопольський, у 1985 — Запорізький, а згодом — Прикарпатський та Волинський. При великих промислових підприємствах організовувалися загальнотехнічні та загальнонаукові факультети. Розширювалася підготовка спеціалістів із нових галузей науки й техніки. Однак у кінці 60-х рр. Україна мала на 25% менше студентів на 10 тис. населення, ніж Росія. В її вузах, за розпорядженням Москви, навчалася велика кількість студентів із так званих соціалістичних країн та країн, що розвивалися. Лише в 1976 р. у вузах і технікумах Харкова навчалося понад 2 тис. студентів із 22 країн світу.

Проблемою проблем залишалася якість підготовки спеціалістів. У загальній своїй масі вона була низькою, особливо на заочних і вечірніх відділеннях, хоча кількісні показники зростали: протягом 1964-1985 рр. — з 2,3 млн. чоловік до 7,3 млн. чоловік. Збільшилася кількість фахівців із середньою спеціальною та вищою освітою, зайнятих у народному господарстві України. На початку 80-х рр. стало особливо помітно, що рівень підготовки фахівців в УРСР, як і загалом в СРСР, значно відстає од світового.

До 1976 р. в УРСР в основному завершився перехід до загальнообов'язкової середньої освіти. У 1984 р. Верховна Рада СРСР схвалила "Основні напрями реформ загальноосвітньої і професійної школи". Вони визначали освітню політику партії "в умовах розвинутого соціалізму". Відповідно до цього документа посилилася ідеологізація школи, суттєві зміни вносились у зміст навчально-виховного процесу. Увага акцентувалася на трудовому навчанні, оволодінні учнями конкретними знаннями з природничо-технічних, економічних та суспільних наук. Одночасно запроваджувалося навчання дітей із 6-річного віку, 8-річні школи були реорганізовані в 9-річні, середні — в 11-річні, а професійно-технічні училища різних типів — у середні професійно-технічні.

Кількісні показники в розвитку загальної освіти в УРСР у 60-і-80-ті рр. також засвідчують прогрес. Однак освіченість випускників середніх шкіл падала. Рівень підготовки учнів сільських шкіл був значно нижчим, ніж міських. Із погляду загальнолюдських норм ідейне

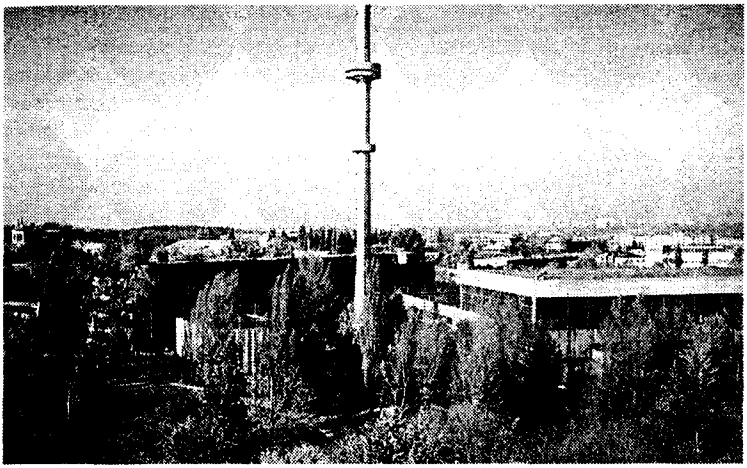

Рис. 44. Інститут ядерних досліджень, створений у Києві в 1970 р.

спрямування, рівень знань та інтелектуального розвитку, стан і характер морального виховання, виховання національної свідомості не відповідали стандартам цивілізованого світу.

Зазнала певних реформацій і наука України, що не могло не позначитися на дослідженнях. Основним їх центром залишалася Академія наук Української РСР. Згідно зі статусом 1963 р. вона підпорядковувалася Раді Міністрів УРСР та Президії АН СРСР. її президентом став у 1962 р. Б.Патон.

Звичайно, діяти доводилося відповідно до тих законів і принципів, що панували в радянському суспільстві. Екстенсивний розвиток економіки визначив такий же шлях розвитку науки. В складі АН УРСР утворювалися нові спеціалізовані наукові установи, відділи та лабораторії, виникали численні підрозділи. Більшість із них розробляла нові перспективні напрями наукових досліджень (інститути напівпровідників, радіотехнічних проблем, проблем міцності, металофізики, геофізики, хімії, високомолекулярних сполук, кібернетики, ядерних досліджень та ін.), але були й такі, цю виникали на хвилі реорганізації, кон'юнктури, без достатніх на те об'єктивних підстав. Вони спричинялися до подальшого розпорошення наукових сил, диспропорції наукового потенціалу, нераціонального його використання, не відповідали вимогам підвищення ефективності академічної науки, що й зумовило їх перегляд, визнання як помилкових.

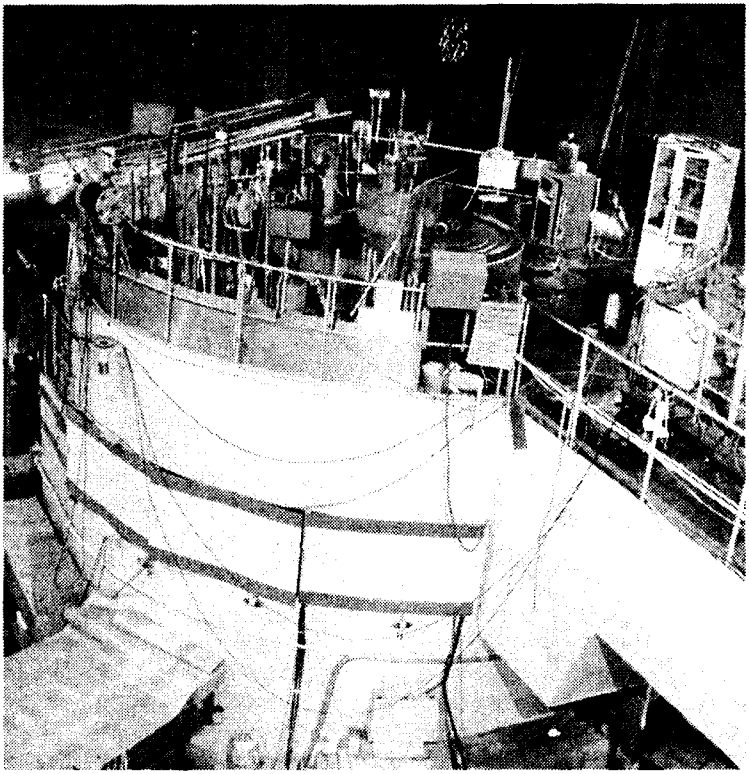

Рис. 45. Дослідницький ядерний реактор, введений в експлуатацію в 1960 р.

У 60-І-70-І рр. республіканська академія складалася з трьох секцій, що об'єднували 9 відділів (згодом — відділення). У наступні роки були створені ще три відділення. Основні напрями досліджень визначалися секціями фізико-технічних і математичних, хіміко-технологічних та біологічних наук і секцією суспільних. В установах академії неухильно зростала кількість науковців. Якщо 1960 р. їх нараховувалося 3,6 тис. чоловік, то 1985 — вже 15,3 тис. Кількість працівників із науковими ступенями зросла за той же час у 5,5 раза.

Останнє не могло не позначитися на ефективності наукових розробок. Відкриття й розробки, які не мали аналогів у світі, були здійснені вченими-математиками. Головною організацією зі створення автоматизованих систем проектування електронно-обчислювальних машин в СРСР став Інститут кібернетики, очолюваний упродовж двох десятиліть академіком В.Глушковим, а потім академіком В.Михайлевичем. Фундаментальні дослідження були виконані в галузі твердого тіла й низьких температур, надпровідності, фізики напівпровідників, радіофізики, теоретичної й експериментальної ядерної фізики, фізики плазм і керованого термоядерного синтезу, астрономії та радіоастрономії. З 1960 р. в розпорядженні вчених-фізиків перебував ядерний реактор, з 1966 р. — найбільший у Європі лінійний прискорювач електронів.

Значний імпульс у своєму розвитку одержали атомна енергетика, наука про Землю. Завдяки фундаментальним і прикладним розробкам учених-геологів розширилися, особливо в 90-і рр., можливості освоєння корисних копалин на території України.

Зусиллями вчених у складі академії створено найбільший у світі центр наукових досліджень у галузі зварювання металів, зварних конструкцій і нових металургійних методів добування високоякісних та особливо чистих металів і сплавів. Помітним внеском у розвиток науки стали дослідження українських учених у галузі ливарного виробництва, матеріалознавства, фізико-хімічної механіки, матеріалів та надтвердих матеріалів. Прискоренню технологічного впровадження найперспективніших результатів фундаментальних досліджень сприяли науково-технічні комплекси (НТК) та інженерні центри, створені в АН УРСР у середині 80-х рр. Найпотужнішими серед комплексів були міжгалузеві "Інститут електрозварювання ім.Є.Патона", "Інститут проблем матеріалознавства", 'Інститут кібернетики ім.В.Глушкова', "Інститут надтвердих матеріалів".

Істотні зрушення відбулися в галузі хімії та хімічної технології, біохімії, фізіології та теоретичної медицини, загальної біології. Спільними зусиллями науковців ряду інститутів були проведені дослідження з фундаментальних і прикладних проблем, які мали практичну цінність

для розвитку сільського господарства. Вдалося вивести нові сорти жита, пшениці, кукурудзи, цукрових буряків, кормових культур, винайти нові засоби боротьби з хворобами плодових рослин і виноградників. Значними були здобутки вчених у галузі біотехнологій. Вагомий внесок у розвиток наукових досліджень зробили працівники галузевої науки та викладачів вищих навчальних закладів, зокрема, Київського, Львівського, Харківського, Донецького та Дніпропетровського університетів, Української академії сільськогосподарських наук (1956-1962 рр.), Академії будівництва й архітектури (1956-1963 рр.), інших наукових установ.

Протягом 1970-1985 рр. понад 13 тис. наукових розробок учених Академії наук УРСР було впроваджено у виробництво. Однак далося це нелегко, оскільки виробнича сфера об'єктивно не була зорієнтована на чутливе сприйняття наукових новацій і прогресивних ідей. Жорстке планування з постійно зростаючими показниками зумовлювало низьку спроможність економіки та суспільства використовувати досягнення науково-технічної революції, штовхало на пошук екстенсивних, а не інтенсивних шляхів розвитку. Наукові розробки впроваджувалися здебільшого тим же методом адміністративного тиску, наказу, розпорядження. Велика кількість наукових досягнень, технологій, винаходів і розробок циркулювали лише в науковому середовищі, не знаходячи попиту в сфері виробництва, а якщо й знаходили, то швидше за рубежами СРСР. Виняток становили тільки розробки в інтересах військово-промислового комплексу та великі наукові проекти загальнодержавного значення.

Не ініціювала плідну працю й морально-політична атмосфера, що культивувалась як у суспільстві, так і в творчих колективах. Чимало вчених за вільнодумство зазнавали репресій.

Рис. 46. М.Брайчевський. 1980-і рр.

Складним і суперечливим був процес наближення суспільних наук до історичної правди та реальної дійсності, бо на зміну одному культу приходив інший. І на догоду кожному вимагали *"творити"* науку, прославляти існуючий політичний режим, виводити "закономірності". "Ідеологічні потреби партії" зумовлювали передусім вивчення проблем соціалістичного й комуністичного будівництва. Незмінною складовою праці науковців усього спектра суспільних наук мали бути так званий класовий підхід і критика буржуазно-націоналістичних концепцій.

Незважаючи на тотальний контроль, українськими вченими-економістами, істориками, філософами, філологами, літературознавцями та мистецтвознавцями в 60-І-80-І рр. було опубліковано низку цікавих наукових розробок. Так, історик М.Брайчевський написав кілька глибоких наукових розвідок із давнього історичного минулого України, зокрема, "Коли і як виник Київ", "Походження Русі", "К происхождению древнерусских городов". 1972 р. друком у Торонто з'явилася праця вченого "Приєднання чи возз'єднання", в якій була піддана критиці офіційна інтерпретація Переяславської угоди, викладена в "Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією, 1654-1954 рр.", і діячів козацької державності. У 1979 р. завершив свою історико-філософську працю "Лист до російських та українських істориків' історик і філолог Ю.Бадзьо. У ній він заперечив теорію про так зване триєдине походження трьох слов'янських народів — російського, українського та

Рис. 47. Львівська наукова бібліотека. С-Людкевич знайомиться з виставкою, присвяченою 100-річчю від дня його народження. 1979 р.

білоруського. Нестандартно підходили до вивчення історичного минулого українського народу та його культури такі історики, як О.Апанович, Я.Дзира, О.Компан, І.Бойко, філософ Є.Пронюк, літературознавці Є.Кирилюк, І.Дзюба та ін.

Науковими колективами було видано ряд фундаментальних праць з історії України, держави й права, археології, літератури та мистецтва, які, втім, не одержали однозначно позитивної оцінки наукової громадськості, особливо зарубіжної. Серед них варто назвати такі багатотомні публікації, як "Історія Української РСР", "Історія міст і сіл Української РСР", "Археологія Української РСР", "Історія українського мистецтвознавства", "Історія української літератури", "Словник української мови", "Українсько-російський словник'. Були надруковані також Українська радянська енциклопедія, Радянська енциклопедія історії України та ін.

Далеко не всі найважливіші проблеми, події та явища суспільно-культурного й економічного життя знайшли своє адекватне відображення на сторінках названих видань.

На практиці науково-дослідні установи України щораз більше інтегрувалися в систему наукових закладів СРСР, а фактично — Росії, нерідко перетворюючись у їхні периферійні придатки, втрачаючи не тільки національне, а й наукове обличчя. Управління наукою дедалі більше монополізувалося невеликою групою вчених-адміністраторів із Москви та Ленінграда, які, зімкнувшись із владними структурами, мали вирішальний вплив в Академії наук СРСР. У руках останньої зосереджувалася основна науково-виробнича база, інформаційні канали та формування наукових напрямів, що давало можливість диктувати свої умови, підпорядковуючи "периферійну" науку єдиному російському центрові.

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНЯ ТВОРЧІСТЬ

Хрущовська "відлига", що тривала менш як десять років, позначилася тією чи іншою мірою на творчості багатьох письменників і художників, демократизуючи й гуманізуючи її. У 60-І-80-І рр. українська література поповнюється творами одного з натхненників шістдесятництва, відомого письменника О.Гончара ("Тронка", "Циклон", "Собор", "Берег любові", "Твоя зоря", "Чорний яр"), романами та повістями М.Стельмаха ("Чотири броди", "Дума про тебе", "Правда і кривда"), П.Загребельного ("Розгін", "Диво"), В.Дрозда ("Катастрофа"),

І.Білика ("Меч Арея"), В.Земляка ("Лебедина зграя", "Зелені млини"), І.Чендея ("Березневий сніг"), творами Гр.Тютюнника "Зав'язь", "Деревій", "Батьківські пороги", "Край небо", "Коріння". Зацікавлення громадськості викликала творчість романістів історичного спрямування — Р.Іваничука, Ю.Мушкетика, Р.Федоріва, Р.Іванченко. Плідно працювали О.Коломієць, М.Зарудний та інші драматурги, п'єси яких ставилися театрами України та інших республік. Українську поезію збагатили новаторські твори І.Драча, Б.Олійника, Д.Павличка, В.Голобородька, Л.Костенко, А.Малишка.

Рис. 48. Гр.Тютюнник. 1970-і рр.

Рис. 49. Б.Олійник. 80-і роки.

Непересічний талант і громадянську мужність виявив поет, літературознавець і критик з Донеччини В.Стус. Переслідуваний і гнаний, він лише за кордоном зміг опублікувати книжку чудових поезій "Зимові дерева".

Високим громадянським звучанням були позначені поетичні твори І.Калинця ("Вогонь Купала" та самвидавні збірки), збірка М.Осадчого "Їхвос его..."

Трагічною була доля М.Руденка, поета, письменника та публіциста, ветерана війни з німецько-фашистськими загарбниками. Ного літературний доробок багатий і різноманітний. Перу М.Руденка належать романи "Вітер в обличчя", "Остання шабля" та ін., фантастичні повісті "Чарівний бумеранг", "Народжений блискавкою", трагедія "На дні морському". Наприкінці 60-х рр. вийшли три збірки поета — "Всесвіт у тобі", "Сто світил", "Оновлення". Всі вони одразу по виході були заборонені, як і попередні збірки. Автора заарештували. Перебуваючи в ув язненні та психіатричній лікарні, М.Руденко пише цикл віршів "Я вільний", поему "Хрест", збірки лірики "Прозріння", "За ґратами".

Письменники України, попри всі труднощі, переслідування й репресії, працювали над історичною та сучасною тематикою. Г.Снєгірьов підготував у 70-і рр. повість "Набої для розстрілу ("Ненько моя, ненько...)" про відомий процес "Спілки визволення України", яка вийшла

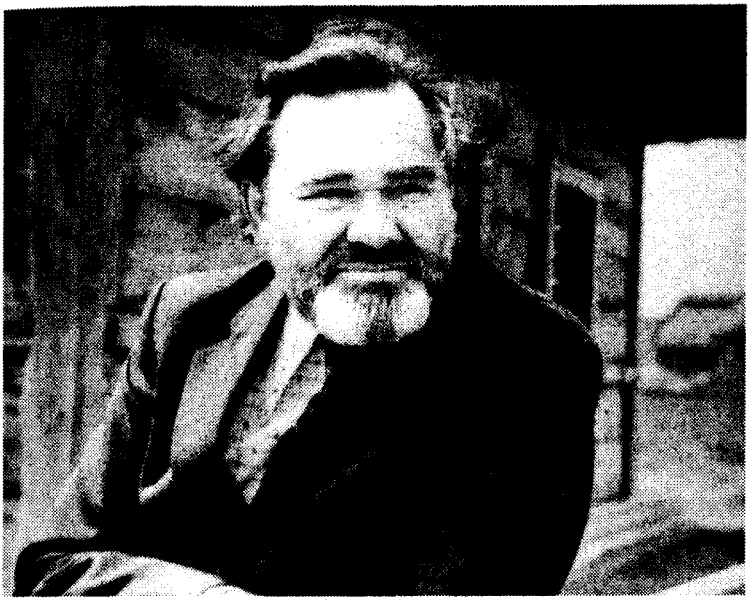

Рис. 50. М.Руденко. 1980-і рр.

за кордоном. Є.Сверстюк, що багато сил віддавав боротьбі за збереження національних традицій, написав есе "Собор у риштованні' — історико-філософський твір про трагедію сучасної України. Справжнім шедевром був видрукуваний 1980 р. віршований роман Ліни Костенко "Маруся Чурай", що в яскравих образах змальовує епоху Б.Хмельницького. У центрі твору — народна поетеса і співачка Маруся Чурай, авторка багатьох пісень, які здобули велику популярність серед людей.

У 1981 р. у видавництві "Молодь" вийшла збірка "Лебеді материнства" В.Симоненка. У ній — поезії, новели, гумористичні твори, публіцистика видатного поета й прозаїка.

Із політичного забуття повернулося до нас на початку 90-х рр. ім'я талановитої поетеси І.Ратушинської, засудженої в 70-і рр. "за антирадянську діяльність" на 7 років виправно-трудової колонії суворого режиму та 5 років заслання. Поетична слава київської правозахисниці у світі була такою, що на її захист виступали Р.Рейган, М.Тетчер, Ф.Міттеран. її звільнення „вимагали лауреати Нобелівської премії академік А.Сахаров і поет И.Бродський, багато інших письменників

Рис. 51. Л.Биков. 70-і рр.

та політичних діячів. В Україні поетесу мало хто знав, тоді як її книжку "Сірий — колір надії" було перекладено на всі європейські та японську мови. Британський книжковий клуб включив цю збірку до тих ЗО книжок, які щороку даруються королеві. У С Ш А видання було визнано найкращою релігійною книжкою року. У списку бестселерів у Швеції вона також стояла на першому місці.

Через крижану товщу застою та всезаборонства з великими труднощами пробивало собі шлях новаторство в кінематографії й музиці, образотворчому й театральному мистецтві. Видатним явищем українського кіно стала творчість Л.Бикова, С.Параджанова, Ю.Іллєнка, Л.Осики, О.Фіалка, О.Савченка, Р.Сергієнка, К.Муратової. Скарбницю українського кіно поповнили такі талановиті стрічки, як "Тіні забутих предків", "Камінний хрест", "Вечір на Івана Купала", "Білий птах з чорною ознакою", "Криниця для спраглих", "Подарунок на іменини", "Соломія Крушельницька", "Меланхолійний вальс", "Розпад", "Поріг" та ін.

Розвиток українського театрального мистецтва в Україні в 70-і-80-і рр. тісно пов'язаний з іменами таких режисерів, як С.Сміян, А.Скибенко, О.Король, В.Афанасьєв, О.Бєляцький, І.Равицький,

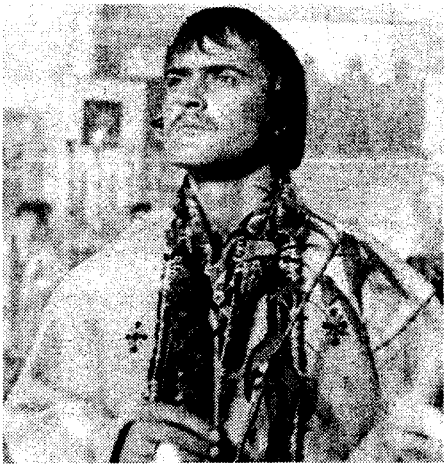

Рис. 52.І.Миколайчук у фільмі "Тіні забутих предків"

Рис. 53. Б.Ступка та І.Миколайчук у фільмі "Білий птах з чорною ознакою", реж. Ю.іленко. 1972 р.

В.Загоруйко, В.Козьменко-Делінде, М.Шейко. Високохудожні образи створювали на сцені видатні майстри — Н.Ужвій, В.Дальський, В.Добровольський, О.Кусенко, А.Роговцева, Д.Гнатюк, А.Соловʼяненко, А.Мокренко, М.Кондратюк, Є.Мірошниченко.

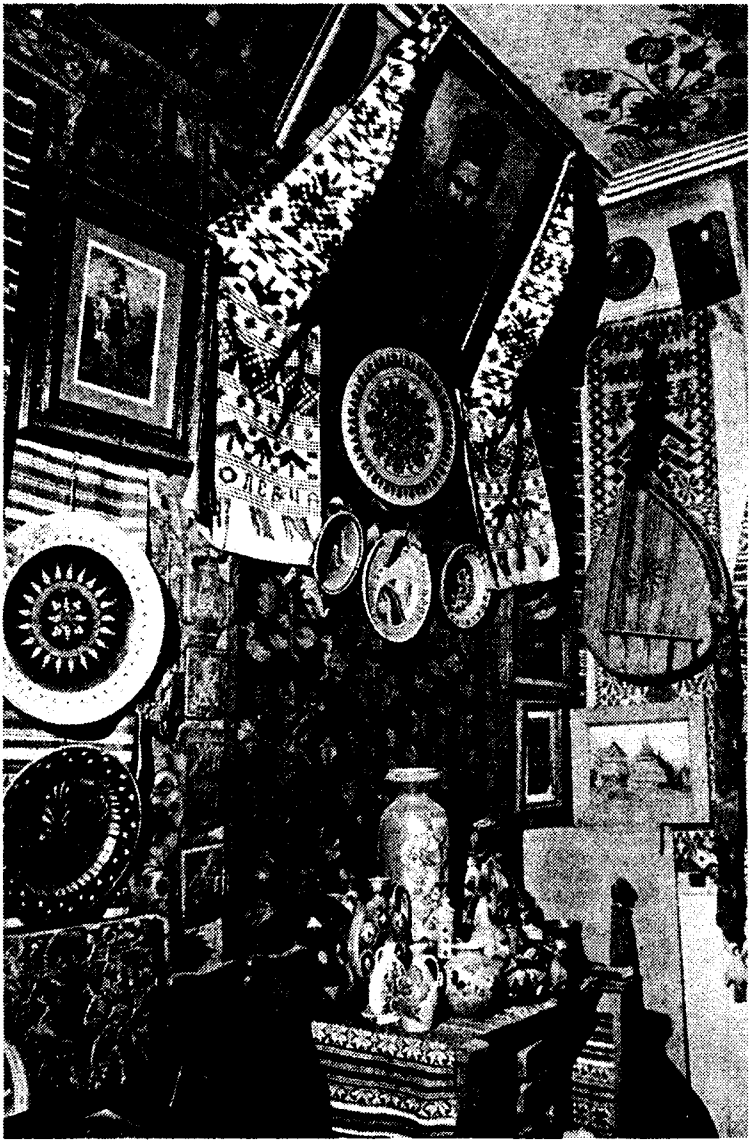

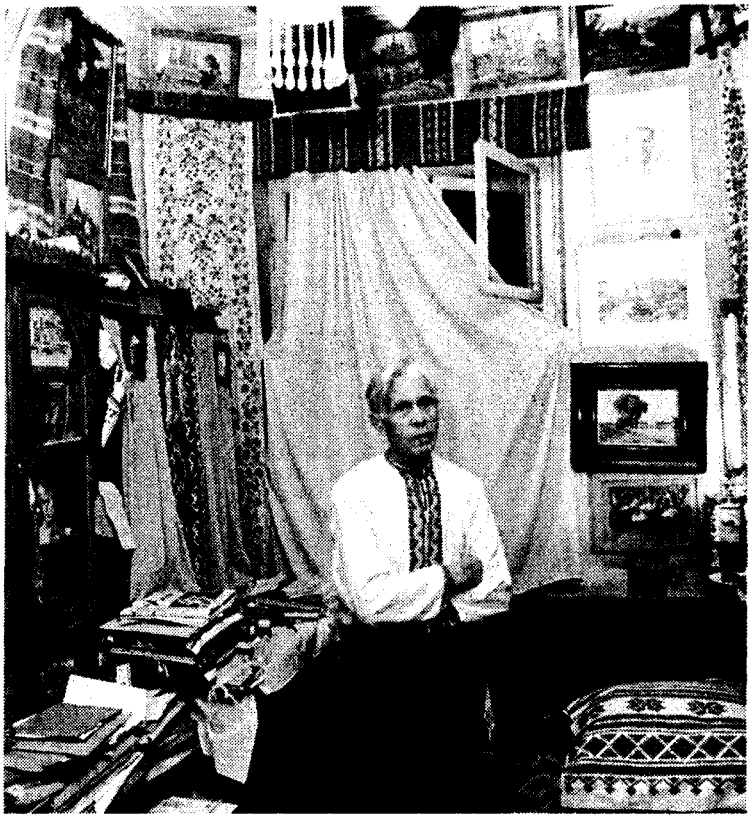

Рис. 57.1.Гончар у власній хаті-музеї. 1980-і рр.

На різні роки випадав пік творчих досягнень таких митців, як скульптор і живописець І.Гончар, художники А.Горська, Л.Семикіна, О.Заливаха, ГСеврук, І.Кулик, А.Рибачук, В.Мельниченко, майстри сцени та кіно І.Миколайчук, Б.Брондуков, В.Симчич. Оригінальні твори створені українськими композиторами в жанрах пісенної та хорової музики. Тут особливо плідно працювали Б.Лятошинський, П.Майборода, О.Білаш, К.Данькевич, К.Домінчен, С.Сабадаш та ін. Найхарактернішими рисами творчості всіх цих митців були високий професіоналізм, новаторство, оригінальність і національний колорит.

Рис. 58. О.Білаш. 70-і рр.

Рис. 59. К.Данькевич. 70-і рр.

Рис. 60. В.Івасюк

Людиною великого таланту й музичного чуття був В.Івасюк — молодий композитор, уродженець Буковини. Він мав хист і до музцки, і до поезії, укладаючи віршовані тексти для своїх музичних творів. Його пісні "Я піду в далекі гори" (1968 р.), "Червона рута" (1969), "Водограй" (1969) дуже швидко заспівали по всій Україні й далеко за її межами. Співали його пісні навіть ті, хто ніколи не розмовляв українською мовою. Пісня В.Івасюка "Червона рута" дала назву фестивалю української пісні та музики, який з 1989 р. регулярно провадиться в містах України.

Нових барв набула в 70-І-80-І рр. музика Л.Дичко, І.Шамо, М.Скорика, Є.Станковича. Широкою популярністю користувалися виконавці масової естрадної пісні С.Ротару, В.Зінкевич, Н.Яремчук. Широковідомими в Україні та за її межами були вокально-хореографічні колективи: Державний народний хор ім. Г.Верьовки, академічка капела "Думка", академічний ансамбль танцю ім.П.Вірського, Київський камерний хор.

Рис. 61. П.Вірський

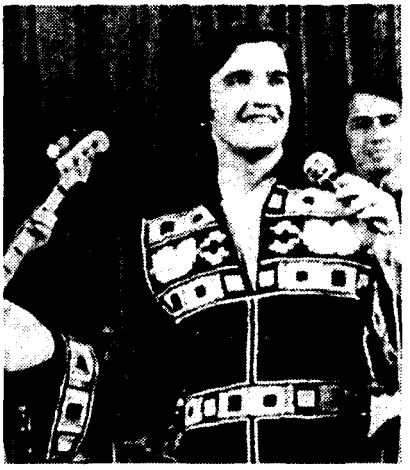

Рис. 62. Н.Яремчук

Літературно-художня творчість письменників і митців України гартувала національну свідомість народу, духовно збагачувала його, була підґрунтям тих процесів, які розгорнулися в Україні в другій половині 80-х - на початку 90-х рр.

ПОЛІТИКА РУСИФІКАЦІЇ СФЕРИ КУЛЬТУРИ

Магістральним напрямком діяльності Комуністичної партії у сфері культури була її "інтернаціоналізація", а насправді — зросійщення, денаціоналізація самобутніх культур народів тодішнього СРСР. Із кожним новим етапом історичного розвитку процес такої "інтернаціоналізації" посилювався, охоплюючи все нові й нові сфери і галузі, проникаючи глибше і глибше в усі пори національно-культурного життя. Ідеологічним прикриттям цих процесів було жонглювання термінами **"розквіт", "зближення", "злиття", "радянський народ".** Політична ж мета полягала в зміцненні тоталітарної держави, формуванні в людей спільної ілюзорної мети.

У 60-І-90-І рр. радянське керівництво продовжувало політику "перемішування племен і народів". Росіянами активно "освоювалися' національні райони СРСР і союзні республіки. Заохочувалося переселення росіян в Україну, а українців — за межі УРСР. Якщо в 1923 р. в республіці проживало 3 млн. росіян, то в 1959 — 7 млн., а в 1970 — близько 10 млн. Сьогодні вони складають 21-22% мешканців України. Найбільший відсоток росіян у Донецькому промисловому районі та на півдні України. Проживають вони переважно в містах, а це свідчить про те, що місцем їх мешкання ставали вже освоєні українцями чи іншими народами землі. Користуючись віковою підтримкою Росії, росіяни справляли й справляють значно більший вплив на суспільно-культурні процеси в Україні, ніж їх частка в її населенні.

Влада постійно збагачувала арсенал засобів русифікації. Насамперед використовувалася школа. Так, хрущовська "відлига" не тільки дещо пом'якшила умови національно-культурного життя України, а й була використана правлячою верхівкою для посилення русифікаторських тенденцій у шкільній освіті під гаслом її демократизації. Закон 1958 р. про зв язок школи з життям давав батькам учнів кожної школи право самим вирішувати, якою мовою має відбуватися навчання. Це "демократичне" рішення робило українську мову приватною справою батьків і давало легальні можливості російщення загальноосвітніх шкіл. Відповідно до цього закону можна було навчатися в Україні й не вивчати української мови. Створювалася атмосфера, в якій захист рідної мови кваліфікувався як прояв буржуазного націоналізму. На рік прийняття закону в містах України в українських школах навчався тільки 21% дітей (у 1926 — 97%). Навіть у столиці України лише 22 тис. учнів вчилися в українських, а 61 — в російських школах.

У 1975 і 1979 рр. у Ташкенті відбулися дві всесоюзні науково-практичні конференції щодо подальшого поширення російської мови в національних республіках, поліпшення її викладання в національних школах. Ташкентська конференція рекомендувала, починаючи з 1979 р., *"завести всюди вивчення російської мови в національних* дошкільних *закладах для дітей з п'яти років життя".* Заохочувався перехід на російську мову викладання в старших класах. Передбачалося розширення випуску навчальної літератури російською мовою, підготовки фахівців з російської мови, інтенсивне переведення на російську мову вищих навчальних закладів, технікумів і профтехучилищ. Це була конкретна реакція міністерських чиновників та номенклатурних педагогів і вчених на "Брежнєвський циркуляр" — Постанову ЦК КПРС "О дальнейшем совершенствовании изучения и преподавания русского языка в союзных республиках" від 31 червня 1978 р.

ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР 26 травня 1983 р. ухвалила новуПостанову — "О дальнейших мерах по изучению русского языка в общеобразовательных школах и других учебных заведениях союзных республик" ("Андроповський указ'). Відповідну постанову ЦК КПУ і Рада Міністрів УРСР прийняли 10 червня 1983 р. Міністерство освіти УРСР затвердило "Додаткові заходи по удосконаленню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах, педагогічних навчальних закладах, дошкільних і позашкільних установах республіки". Передбачалося, починаючи з 1984 р., при навчанні російської мови й літератури ділити в школах і педучилищах з неросійською мовою навчання класи і групи, в яких налічувалося більш ніж 24 учні, на дві підгрупи. Розширювалася мережа шкіл із російською мовою навчання. Запроваджувалося навчання російської мови в дошкільних установах. Передбачалося розширити підготовку вчителів російської мови й літератури, викладачів і науковців. Заробітна плата вчителям, які провадили заняття з російської мови та літератури, встановлювалася на 16% вищою, ніж іншим учителям. Передбачалося збільшення видань навчальної, методичної та художньої літератури російською мовою.

Офіційна національно-мовна політика, спрямована на приниження соціальної ролі національної мови корінного й найчисельнішого населення республіки — українців, призвела до різкого звуження сфери її вживання. На кінець 80-х рр. реальність склалася така, що в канадському місті Едмонтоні було більше українських шкіл, ніж у Донецьку, Луганську, Дніпропетровську й Харкові разом узятих. Для 700 тис. українців Криму не було жодної української школи. Поодинокими були (та ще й сьогодні залишаються такими) українські школи або українські класи в промислових містах Донбасу та Придніпров'я.

Загалом в Україні лише 3,5% дітей, які пішли в 1990 р. в перший клас, до цього виховувалися в дитячих садках з українською мовою і 14,5% — в садках, де вживалися і українська, і російська мови. На цей час на 95% російською мовою провадилися заняття у вищих навчальних закладах, технікумах і профтехучилищах. Із *45* профтехучилищ Києва не було жодного, яке працювало б в українському мовному режимі. На 75% російськомовними були дитячі садки.

За таких обставин українське населення поступово втрачало свою рідну мову. Так, між 1959 і 1979 рр. чисельність українців, що вважали українську мову рідною, впала з 93,4 до 89,1%. За переписом 1989 р., серед населення України було 72,6% українців, а за даними соціологічних досліджень українською мовою вільно володіли тільки 67%. Водночас лише один із кожних трьох росіян, що мешкали в Україні, володів українською мовою.

У передмові до книжки "Лихо з розуму" В.Чорновола, виданій у Парижі в 1967 р., автор зазначав, що у зв'язку з відновленням політики зросійщення України серед народу з'являються *"підписані чи анонімні статті, де йдеться про русифікацію державних установ, шкіл, вузів, культурних закладів, про економічну недорозвиненість більшості областей України, про вимушену еміграцію українців до Сибіру, про штучно створювану зміну етнічного складу населення УРСР".*

Процес русифікації відбувався й через інші сфери та галузі культури: через видання друкованої продукції, засоби інформації, систему охорони пам'яток, кінематограф, організацію концертно-театральної діяльності та ін. Якщо в 1960 р. книжки українською мовою становили, як уже вказувалося, 49% усіх, опублікованих у республіці, то в кінці 80-х — лише 20%. Кількість назв на мільйон населення становила лише 54, тоді як у Болгарії — 581, Угорщині — 885. Між 1969 і 1980 рр. частка журналів, що виходили українською мовою, знизилася з 46 до 16%.

Ще гіршою була ситуація зі створенням фільмів українською мовою. За даними газети "Культура і життя", діючий фільмофонд України в 1980 р. налічував 296 фільмів. Із них тільки 235 були українською мовою, переважно старі. У 1989 р. в кінозалах республіки було показано 280 нових фільмів, і тільки один демонструвався українською мовою. Щороку Грузія, Вірменія, республіки Середньої Азії дублювали по 50-60 фільмів, Україна — лише 15.

Русифікація та дискримінація посилювались і в бібліотечній справі, музейному й театральному будівництві. Швидкими темпами знижувалася частка українських книжок у бібліотеках. Кількість музеїв в Україні зменшилася зі 174 у 1940 р. до 147 в 1972, театрів —

Рис. 63. Наслідки русифікаторської політики. Зразки друкованої продукції видавництва "Наукова думка". 70-1-80-1 рр.

із 140 до 72. Таким самим було становище з радіомовленням і телебаченням.

Дещо кращою була ситуація з українською мовою в західних областях України. Відсоток загальноосвітніх шкіл з українською мовою викладання тут був значно вищим, ніж у центральних, південних чи східних районах республіки. До 1971 р. 25% лекційних курсів у вищих навчальних закладах Західної України читались українською мовою. Однак уже через три роки цей показник упав до 15%. Так послідовно й цілеспрямовано радянська влада виховувала в українців національний нігілізм і комплекс неповноцінності.

У таких самих або ще в гірших умовах перебували мови національних меншин України. Частка видань мовами національних меншин республіки на кінець 80-х рр. становила лише 0,3%, хоча мовами зарубіжних країн друкувалося 3% всіх видань. Із майже півмільйона чоловік єврейського населення України 82% рідною мовою називали російську. Українці в СРСР поза межами України були взагалі позбавлені рідного шкільництва й навіть преси українською мовою. Втрата мови визначала занепад будь-якої національної культури.

"Український вісник" — позацензурний журнал, що виходив самвидавом в Україні в 70-і рр., в одному з номерів писав: *"Робиться все можливе, щоб знищити її мову та культуру".* Під тиском русифікаційної політики заборонялося або гальмувалося вивчення справжньої історії України, літератури, театрального, музичного та образотворчого мистецтва, архітектури, традиційних форм фольклору. У 70-і-80-ті рр. занепали мистецькі осередки, центри традиційних народних ремесел у більшості регіонів республіки — Хотин на Подністров'ї, Ганичі на Закарпатті, Дігтярі на Чернігівщині. Перестали виготовляти керамічні вироби в ряді населених пунктів Івано-Франківщини, Тернопільщини, Сумщини. Майже по всій території України завмерло писанкове мистецтво.

Значної шкоди збереженню національної свідомості та історичної пам'яті українського народу завдало перейменування міст і сіл, експансія російських чи зросійщених власних імен і назв підприємств, вулиць, бульварів, площ, колгоспів і радгоспів, періодичних видань, видавництв, лікувальних закладів, садів, парків тощо (міста Дніпропетровськ, Кіровоград, Первомайськ, завод "Ленінська кузня", площа Московська, кінотеатр "Аврора", колгосп "Заповіт Ілліча", Ленінський, Московський, Ленінградський райони столиці та ін.). Тільки в Ровенській області за повоєнні часи було перейменовано близько 200 населених пунктів, передусім тих, які нагадували іншомовні впливи, або вказували на соціальну нерівність, або були пов'язані з релігією.

Рис. 64. Перейменування. Колаж А.Мізерного

Лише в 1989 р. розпочався процес повернення багатьох історичних назв.

Закон про мови в Українській РСР, ухвалений у жовтні 1990 р., мав на меті забезпечити статус рівноправності мов усіх народів, які проживають на території республіки, й водночас відродити, зберегти українську мову від дальшого розмивання, витіснення на периферію політичного, виробничого й культурного життя. Українській мові було надано статус державної, що передбачає сприяння всебічному розвиткові духовних і творчих сил українського народу, його інтелектуальних надбань.

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

Активізація національно-культурного життя в радянській Україні під час хрущовської "відлиги" непокоїла партійно-радянську верхівку як у Москві, так і в Києві. Поступово набирав розмаху курс на згортання національно-культурних процесів, обмеження свободи творчості й діяльності письменників і митців рамками партійної лінії та методу соціалістичного реалізму. Спочатку обмежувалися критикою. Уже в кінці 50-х рр. в Україні зазнали критики Л.Первомайський, Л.Костенко, С.Голованівськийта ін. Критикували за "вільнодумство", "занепадницькі настрої", "ізольованість від великої радості радянського буття". З обвинуваченням молодих поетів у "неправильних думках" виступив на з'їзді письменників України в березні 1959 р. голова Спілки письменників України М.Бажан.

Шквал критики наростав, поки не вибухнув арештами в серпні-вересні 1965 р. Найбільше їх було в Києві та Львові. Загалом по Україні заарештовали 60 чоловік, поміж них Б. і М.Горинів, О.Заливаху, С.Караванського, В.Мороза, М.Осадчого, А.Шевчука.

Арешти в Україні викликали неоднозначну реакцію серед інтелігенції. Одні, як О.Гончар чи А.Малишко, стали на більш радикальні позиції в творчості. Інших, як І.Драча чи пізніше І.Дзюбу, було примушено писати покаянні статті, хоча своїх поглядів і переконань вони не змінили.

У 1966 р. відбулися політичні процеси над 20 заарештованими. На 6 років таборів суворого режиму за "антирадянську агітацію і пропаганду" був засуджений учитель і літератор зі Львівщини М.Горинь. У виступі на судовому процесі він гостро критикував національну політику Комуністичної партії, зросійщення й дискримінацію україн-

ського народу. У таборах Мордовії М.Горинь написав кілька документальних праць про колоніальне становище України. Ці праці з'явилися пізніше в самвидаві.

Там же, в Мордовії, відбував покарання за "націоналістичну діяльність" викладач історії з Волині В.Мороз. В ув'язненні він написав "Репортаж із заповідника Бера", де описав мордовські табори й пануюче там беззаконня. Першого вересня 1969 р. В.Мороза було звільнено, а 1 червня 1970 — знову заарештовано за "антидержавну пропаганду", виявом чого були праці "Мойсей і Датан", "Хроніка опору" та "Серед снігів". Одночасно з арештом В.Мороза були проведені обшуки в колишніх політичних в'язнів О.Мешко, І.Сеник, В.Чорновола. В.Мороз був засуджений на 6 років спеціальної тюрми, 3 роки таборів суворого режиму й 5 років заслання.

Четвертий раз за ґрати потрапив у 1965 р. за виступи проти русифікації українських шкіл поет, літературний критик, перекладач і журналіст С.Караванський. Загалом за своє життя він пробув в ув'язненні 30 років.

У 1966 р. вперше був позбавлений волі журналіст, критик і літературознавець В.Чорновіл. У випущеній ним збірці матеріалів "Лихо з розуму" були подані 20 біографій засуджених. В.Чорновіл відкрито виступив проти репресивної політики властей, за що й був у 1967 р. засуджений.

У січні-травні 1972 р. по Україні прокотилася нова хвиля арештів, їх жертвами стали знову В.Чорновіл, І.Світличний, І.Дзюба, Є.Сверстюк, М.Осадчий, І.Калинець, І.Стасів-Калинець, Н.Світлична, І.Гель, Л.Плющ, В.Антонюк, В.Рокицький, М.ГТлахотнюк, Л.Селененко, Д.Шумук, М.Холодний, В.Романюк, Ю.Шухевич та ін. Обшуки були проведені в І.Дзюби, внучки [.Франка — З.Франко, російського письменника В.Некрасова, композитора В.Сисятеля, О.Мешко, учительки української мови та літератури А.Лисак, сестри І.Світличного Надії, поета Г.Чубая. Загалом було заарештовано понад 200 чоловік. Політичні процеси над ними відбулися в 1972-1973 рр. Підсудні одержали різні строки ув'язнення. Так, І.Світличний був засуджений за "антирадянську агітацію і пропаганду" на 7 років виправно-трудових таборів та 5 років заслання. У в'язниці він став писати вірші й виріс як поет. У вірші "Моя свобода" І.Світличний писав:

... Свободу не втікати з бою.
Свободу чесності в бою,
Любити те, що сам люблю,
А не підказане тобою.

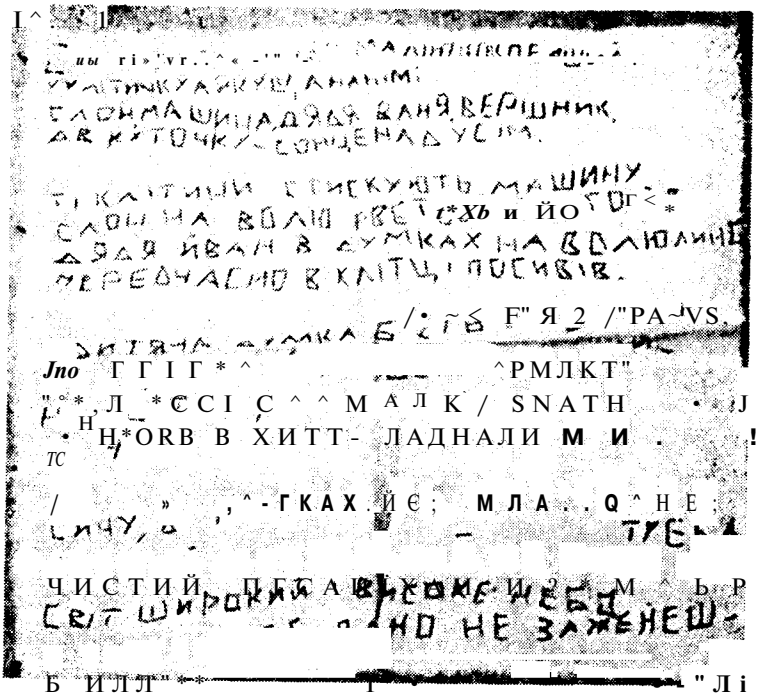

Рис. 65. ***Вишитий лист Н.Світличної до сина, переправлений із в'язниці. Друга половина 70-х рр.***

Рис. 66.1.Калинець з донькою. 1979 р.

Свободу за любов мою,
Хоч і накласти головою,
А бути все ж самим собою, —
Не проміняю на твою.

Відбувши першу частину вироку, І.Світличний був висланий у Горно-Алтайський край. В ув'язненні він тяжко захворів. Лише в січні 1983 р. напівпаралізований поет повернувся до Києва.

За звинуваченням в "антирадянській діяльності" був заарештований і в листопаді 1972 р. засуджений на 9 років ув'язнення та 3 роки заслання поет І.Калинець. Перебував у мордовських, а далі — в пермських таборах. Брав участь у голодуванні політв'язнів у травні-червні 1974 р. Про своє ув'язнення він казав: *"Як кожний в'язень, я тужу цілим серцем за свободою, але, зваживши всю ситуацію деспотичного пригнічення в Україні, я волію табір".*

Масові арешти в Україні, що були розпочаті КДБ за вказівкою вищого партійно-радянського керівництва СРСР і набрали розмаху вже на початку 1972 р., перетворилися в справжній погром національно-культурних сил. Вони остаточно підірвали авторитет керівника УРСР П.Шелеста, який у травні 1972 р. був усунутий з посади першого секретаря ЦК Компартії України. На його місце призначили "інтернаціоналіста" В.Щербицького, який розпочав широку та масову кампанію русифікації України, її народу й культури. Гострій критиці була піддана книжка П.Шелеста "Україна наша радянська"^ якій, мовляв, ідеалізувалася українська історія, запорозьке козацтво. Йому закидалися також деякий "місницький' патріотизм, нерішучість і безсилля в боротьбі з вільнодумством, дисиденством та "українським націоналізмом".

У другій половині 70-х рр. репресії проти представників української культури посилюються. У 1977-1978 рр. відбулися арешти й суди над провідними діячами Української Гельсінкської групи М.Руденком, О.Тихим, Л.Лук'яненком, М.Мариновичем, М.Матусевичем, яких засуджено на довголітнє ув'язнення в таборах і заслання. У 1977 р. заарештовано письменника Г.Снєгірьова, який у кінці 1978 р. помер від тортур. У 1979 р. сталося загадкове вбивство під Львовом популярного композитора В.Івасюка. Як і у випадку з художницею А.Горською, вбитою в листопаді 1970 р., вбивці В.Івасюка "не були знайдені". У 1979 р. було організовано чергову хвилю арештів українських діячів: О.Бердника, Ю.Бадзьо, Ю.Литвина, П. і В.Січків, М.Горбаля та багатьох інших.

На 7 років ув'язнення та 5 років заслання засудив суд м.Дружківка Донецької області поета М.Руденка, організатора й голову Української Гельсінкської групи. Разом із ним на 10 років ув'язнення та 5 років

Рис. 69. М.Матусевич. Середина 70-х рр.

Рис. 70. ЮЛитвин. Кінець 70-х рр.

заслання було засуджено сільського вчителя О.Тихого. У своїх "Роздумах про українську мову та культуру в Донецькій області" він писав: *"Чи можна говорити про рівноправність двох мільйонів українців, понад ста тисяч греків, десятків тисяч білорусів, євреїв, татар та інших народностей у нашій області, як вони змушені зрікатись рідної мови,* національних традицій, *обрядів тощо? Рівні права на заробітну платню, ресторан чи магазин — це ж ще не рівноправність".* Нестерпні умови ув'язнення, несправедливість гнітили О.Тихого, викликали в нього рішучий до відчайдушності протест. У грудні 1979 р. він намагався спалити себе, протестуючи проти жорстокостей табірного життя. У травні 1984 р., знесилений і розбитий, О.Тихий помер на засланні.

У березні 1980 р. в Києві був заарештований співробітник "Українського біохімічного журналу" філолог О.Шевченко, а згодом його брат, журналіст В.Шевченко. Разом їх засудили на 17 років ув'язнення та заслання. У тому ж році за "антирадянську агітацію і пропаганду" були засуджені Філологи Д.Мазур, З.Красівський, О.Гейко-Матусевич, філософ В.Лісовий. На 7 років ув'язнення у виправно-трудових таборах і 5 років заслання засудив 24 грудня 1980 р. львівський обласний суд лікаря С.Хмару. Відомим в'язнем совісті в 70-х рр. був кия-

Рис. 71. О.Тихий. 70-і рр.

Рис. 72. О .Г>.йко-Матусевич. Друга половина 70-х рр.

нин, лікар-психіатр С.Глузман, який висловив протест проти ув'язнення генералу П.Григоренка на підставі сфабрикованих психіатричних свідчень. Його позбавили волі на 10 років, тому що він відмовився мати будь-яке відношення до КДБ чи до "радянської" психіатрії.

Жорстоких переслідувань зазнали літератори В.Марченко, В.Розлуцький, П.Розумний, Р.Руденко, вчитель української мови та літератури з Житомирщини В.Овсієнко. Покінчив життя самогубством історик М.Мельник. За невідомих обставин безслідно зник волинський дослідник-історик, літературний критик і поет Є.Крамар.

Поряд із репресіями проти передової української інтелігенції в 60-І-70-І рр. відбувалися "таємничі" пожежі, пограбування, знищення історичних пам'яток. Зокрема, 24 травня 1964 р. за нез'ясованих обставин виникла пожежа в бібліотеці Академії наук УРСР у Києві, де загинуло багато цінних, унікальних історичних і літературних документів, рукописів. У травні 1969 р. було підпалено архів медичного інституту в Тернополі. Чимало цінних книг і манускриптів згоріло під час пожежі в бібліотеці Видубицького монастиря в Києві, єврейської синагоги в Одесі. Знову ж таки за нез'ясованих обставин 29 травня згоріла бібліотека музею "Софія Київська", де зберігалися старовинні книги релігійної тематики.

Рис. 73. В.Марченко на засланні. 70-і рр.

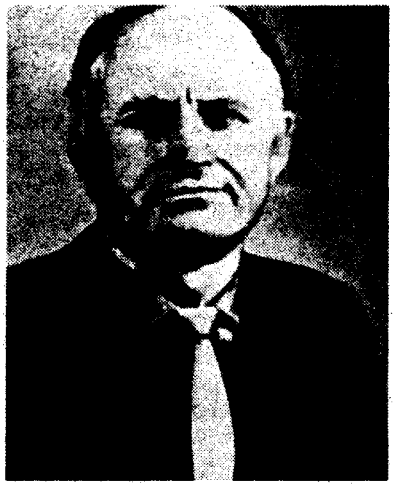

Рис. 74. П.Розумний. Кінець 70-х рр.

Репресії проти інтелігенції викликали занепокоєння й рішучі протести світової громадськості, діячів освіти, науки й культури української діаспори. Так, на XXXIV конгресі Міжнародної організації письменників Пен-Клубу в 1966 р. група українських закордонних письменників заявила протест проти арештів письменників в Україні за їхні погляди й творчість. Міжнародна Амністія взяла під свій захист І.Дзюбу, І.Світличного. Сім сенаторів і близько ста конгресменів США 1 квітня 1982 р. надіслали листа на ім'я Л.Брежнєва із закликом в інтересах людських прав та для поліпшення американсько-радянських відносин звільнити І.Світличного й дозволити йому виїхати до Америки на лікування. Ряд українських письменників-в'язнів і громадських діячів (І.Калинець, С.Караванський, В.Мороз, М.Осадчий, М.Руденко, Є.Сверстюк, В.Стус, В.Чорновіл, Д.Шумук) одержали почесне членство в Міжнародній організації письменників. Г.Снєгірьова було проголошено почесним головою Світового конгресу Міжнародного Пен-Клубу 1978 р. в Австралії.

Асоціація діячів української культури, президія Спілки українських письменників неодноразово надсилали звернення на захист переслідуваних і заарештованих діячів культури України до Комісії прав людини ООН, ЮНЕСКО, Міжнародного Пен-Клубу та Міжнародної Амністії. Надсилалися також листи до самої Спілки письменників

Рис. 75. Н.Світлична та Л.Плющ. США, 1978 р.

України на захист В.Мороза і М.Руденка. Зарубіжні українські патріотичні організації провадили масові акції на захист прав В.Стуса та ін. Виступи зарубіжної громадськості були стримуючим чинником в організації масових розправ над національно свідомою інтелігенцією України, демократичними силами, що виступали за прогресивні перетворення, політичні й соціально-економічні реформи.

§ 5. Дисидентський рух

ЗМІНИ В РУСІ ОПОРУ

Хрущовська "відлига" породила надії й водночас принесла розчарування. Процес оновлення суспільства розвивався надзвичайно непослідовно. Тим часом молодь, що відчула смак свободи, прагнула рішучого поступу до демократії. Те, що реформи М.Хрущова носили поверховий характер; що вони не торкалися підвалин тоталітаризму; що права, компетенції, реальне становище республіки істотно не змінилося, — все це примушувало шукати інших шляхів досягнення національного суверенітету.

В кінці 50-х - на початку 60-х рр. зародився дисидентський рух в Україні. Один із тих, хто започатковував українське дисиденство, Л.Лук'яненко, згодом розповідав: "Є *люди, які дивляться на історію сьогоднішнім днем. І є люди, котрі оцінюють, як ми дійшли до цього, виходячи з відстані не десяти, а п'ятисот і більше років. Як у статистиці закономірність виявляється тільки у великому числі, так і в історії випадкові, здавалось би, події стають у логічний ряд, коли починаєш їх оцінювати з погляду ряду хронологічного. І я вже тоді усвідомлював, що двадцятий з'їзд — це критика у межах тієї самої системи. Системи, що прихильнішою до України не стала".*

Л.Лук'яненко народився в 1927 р. в с.Хрипівці Городнянського району на Чернігівщині. Виріс у селянській родині, рано спізнавши нужду й голод. У 1944 р. пішов до армії, відслуживши дев'ять років. У 1953 р. вступив на юридичний факультет Московського університету імені М.Ломоносова. На той час він уже мав життєву програму — програму боротьби за самостійність України.

За направленням Л.Лук'яненко поїхав у західний регіон України, ставши пропагандистом Радехівського райкому партії, що на Львівщині. *"То була дуже вигідна посада,* — згадував він. — *Я їздив по селах, вивчав становище, знайомився з людьми, заходив у хати, в школи. Переді мною оживали сліди недавньої боротьби. Швидко знайшов своїх прихильників, зазнайомився з Віруном, Луцьким. А що мав уже тут*

Рис. 76. ЛЛук'яненко. 1990 р.

своїх прихильників, вирішив іти далі. Наступним районом став для мене Глинянський. Отже, в Глинянах переходжу в адвокатуру, тут — нові знайомства: з Кандибою й іншими. Оскільки тут осередок уже є, Кандиба іде в Перемишляни. Вірун — він закінчив партшколу — налагоджує по Україні контакти з колишніми однокурсниками. А я закінчую програму партії — Української робітничо-селянської спілки..."

Ця організація ставила за мету вихід України зі складу СРСР, причому вперше в повоєнній історії передбачала мирні методи боротьби. Планувалося, що спілка вестиме пропаганду за здійснення статті 17 Конституції СРСР та статті 14 Конституції УРСР, що потім питання розглядатиметься Верховною Радою УРСР або вирішуватиметься шляхом всенародного референдуму. Однак далі наміру й програми справа не пішла, спілка не утворилася: в січні 1961 р. Л.Лук'яненка, І.Кандибу, С.Віруна, О.Лібовича, В.Луцького, И.Боровницького та І.Кіпиша було заарештовано.

У травні, після чотирьох місяців слідства, у Львові відбувся судовий процес. Члени групи були звинувачені в зраді Батьківщини й на підставі статті 56 ч.б4 Карного Кодексу УРСР засуджені: Л.Лук'яненко — на розстріл, І.Кандиба — на 15, С.Вірун — на 11, а інші — на 10 років позбавлення волі. Такий суворий вирок мав кілька причин, які сам Л.Лук'яненко згодом пояснював так: *"По-перше, ми були групою інтелігентів: три юристи, агроном, міліціонер, партпрацівник, завклубом. Досі національно-визвольний рух мав збройний характер і формувався з простих селянських хлопців... Друге: міжнародна обстановка загострювалась — і це також вплинуло".* Крім того, на думку Л.Лук'яненка, зіграв свою роль і третій фактор: *"Не встигли ще закінчити нашу справу, як розкрили дві підпільні організації: "Український національний комітет", у якому арештували п'ятдесят чоловік (судили двадцять), і ходорівську групу (судили дев'ять чоловік)".*

У липні 1961 р. Судова колегія в карних справах Верховного Суду УРСР розглянула справу в касаційному порядку, замінивши Л.Лук'яненкові смертну кару на 15 років ув'язнення, а І.Кіпишу та И.Боровницькому призначивши по 7 років позбавлення волі. П'ятнадцятирічний термін Л.Лук'яненка закінчився в 1976 р., однак останнім у його житті не став.

На початку 60-х рр. кількість так званих антирадянських проявів істотно зросла, особливо після прийняття урядом рішення про підвищення цін на м'ясо-молочну продукцію. Значно збільшилася кількість анонімних документів, виявлених на території Радянського Союзу, зокрема і в Україні. Лише за перше півріччя 1961 р. в СРСР було розповсюджено 7,7 тис. листівок і листів, виготовлених 2,5 тис. авторів,

що вдвоє перевищило аналогічні показники за той же період попереднього року.

У доповідній записці, надісланій КДБ СРСР в ЦК КПРС, зазначалось: *"У листівках і анонімних листах містяться заклики до активної боротьби проти існуючого в СРСР ладу, злісні наклепницькі вигадки щодо окремих керівників Радянської держави, націоналістичні настрої, невіра в побудову комуністичного суспільства в нашій країні, наклепи на радянську демократію. В ряді анонімних документів висловлюється ненависть до КПРС і комуністів, погрози на адресу місцевого партійного і радянського активу".* Найбільша кількість антирадянських документів була виявлена в Україні, Азербайджані, Грузії, Латвії, а також в окремих районах РРФСР.

У 1964 р. в західних областях УРСР виникла ще одна підпільна організація — Український національний фронт (УНФ). Він налічував понад 150 осіб в основній ланці й мав досить розгалужену мережу осередків в інших регіонах України. Була вироблена низка політичних документів, зокрема, "Програма", "Статут", "Тактика", протягом кількох років видавався теоретичний журнал "Воля і Батьківщина" (вийшло 16 чисел часопису). Члени цієї організації складали присягу та сплачували членські внески, дотримувалися суворої конспірації й досить довго уникали стеження з боку органів КДБ.

УНФ стояв на засадах націоналізму, прагнув спиратися на всі прошарки суспільства — селян, робітників, інтелігенцію. Головною метою організації була агітація за вихід України зі складу СРСР, а в підсумку — утвердження самостійної держави. УНФ не заперечував можливості вимушених насильницьких дій, але головну ставку робив на легальні методи боротьби, вважаючи формою здобуття незалежності всенародний референдум. Серед найбільш активних учасників організації були Д.Квецко, З.Красівський, М.Мелень, І.Губка, М.Дяк, М.Федів, І.Могитич та ін.

УТВЕРДЖЕННЯ ДИСИДЕНТСТВА

Процес реформ, який почався за М.Хрущова, сприяв зростанню громадянської активності. Люди повірили в себе, у можливість перемін, в оновлення країни. Поволі повертались із забуття твори репресованих і замовчуваних українських письменників. Міцніли інтерес до рідної мови, історії, культури, почуття національної гордості й самосвідомості... Але цей процес зустрічав щораз сильніший, дедалі

відвертіший опір. Кожний крок уперед розглядався частиною керівництва як загроза системі, викликав занепокоєння та побоювання.

У середині 60-х рр. по Україні прокотилася хвиля арештів — перша після приходу до влади нового керівництва. У кінці серпня й на початку вересня 1965 р. заарештовано кілька десятків представників молодої творчої та наукової інтелігенції, зокрема, літературного критика І.Світличного, мистецтвознавця Б.Гориня, художника О.Заливаху, літературознавця М.Косіва та інших. Не було зроблено повідомлень про причини арештів, не було висунуто звинувачень. Натомість поширювалися чутки про те, начебто викрито націоналістичне підпілля, антирадянську організацію тощо. Із запитом про долю заарештованих, характер проведених арештів до ЦК Компартії України зверталися депутат Верховної Ради СРСР МХітельмах, депутати Верховної Ради УРСР А.Малишко та Г.Майборода, група інтелігенції Києва, зокрема, авіаконструктор О.Антонов, кінорежисер С.Параджанов, композитори В.Кирейко та П.Майборода, письменники Л.Серпілін, Ліна Костенко, І.Драч. Однак ніхто з них відповіді не одержав.

Восени 1965 р. в новому столичному кінотеатрі "Україна" відбулася прем'єра фільму С.Параджанова "Тіні забутих предків". Перед початком сеансу виступили режисер із розповіддю про створення карти-

Рис. 77. Київ. Кінотеатр "Україна"

ни та кілька кінокритиків, котрі високо оцінили роботу творчого колективу. Звернемося до спогадів М.Роженка: "/ *раптом на сцени піднялася худорлява людина. Оголосили, що слово надається Івану Дзюбі. Зал ледь помітно хитнувся... Приєднавшись до попередніх виступів щодо оцінки фільму, Дзюба несподівано для присутніх, зокрема для мене, повідомив, що, на жаль, свято від фільму потьмарюється арештами серед української інтелігенції у* Львові *та інших містах України. Це повідомлення викликало шок. Принишкли актори, заціпенів зал.*

Хтось із адміністраторів підбіг до Дзюби, почав забирати мікрофон, підштовхуючи Дзюбу до краю сцени. "Це провокація!" — почулися вигуки, а Дзюба на краю сцени, мало не падаючи з неї в зал, продовжував щось говорити. Зал захвилювався.

І тут залунав новий голос, я глянув разом з усіма праворуч від сцени й побачив Василя Стуса. Це говорив він. Закликав глядачів на знак протесту проти арештів піднятися зі своїх .місць. Очі *Василя горіли. Під його поглядом люди почали спочатку несміливо, а потім сміливіше вставати, відтак сідати, коли він звертався до інших, і знову вставати...*

Промайнула думка, що сеанс зірвано, але в цей час мікрофонний голос попросив почати перегляд фільму. Світло в залі погасло. З темряви востаннє долинуло Василеве "Я *вам розповім про* Леніна", *перекрите голосом гучномовця, — сеанс розпочався".*

Відразу після цієї події В.Стус подав пояснювальну записку до дирекції Інституту літератури ім.Т.Шевченка АН УРСР. Він писав, що не міг терпіти, не міг мовчати, дізнавшись про арешти серед інтелігенції. Він хотів сказати глядачам, що Сталін і Хрущов прикривалися ім'ям Леніна, що сталінські розстріли та деякі хрущовські заходи робилися всупереч ленінізмові...

В.Стус народився в січні 1938 р. в с.Рахнівка Гайсинського району Вінницької області в селянській родині. Дитинство та юність його минули в Донбасі, перші уроки поезії одержав від мами. Закінчив філологічний факультет Донецького педінституту, вчителював на Кіровоградщині, поблизу Гайворона. Служив в армії, тоді ж вийшли його перші друковані вірші, там захопився поезією М.Бажана. Час після армії став часом поезії; особливо цінував юнак творчість М.Рильського, Е.Верхарна, В.Свідзинського, Б.Пастернака. У1961-1963 рр. учителював у Горлівці, працював літературним редактором газети "Соціалістичний Донбас". У 1963 р. вступив до аспірантури Інституту літератури ім.Т.Шевченка АН УРСР, з якої був відрахований через тиждень після виступу в кінотеатрі "Україна" — за *"систематичне порушення норм поведінки аспірантів і працівників наукового закладу..."* (із наказу директора інституту М.Шамоти).

Рис.78. ІДзюба. 1980-і рр.

З цього моменту почалися важкі роки поневірянь, коли В.Стус брався за будь-яку роботу, коли не міг друкуватися (його збірка "Зимові дерева" одержала схвальну рецензію І.Драча, але так і не вийшла). Про цей період життя поета читаємо в одному з його віршів:

Сидять по шпарах всі мужі хоробрі,
всі правдолюби, чорт би вас побрав!
Чи людська добрість — тільки доти добрість
поки без сил, без мужності, без прав

Рис. 79. *Обкладинки праці [Дзюби, виданої різними мовами*

запомогти, *зарадити, вступитись,*
стражденного в нещасті прихистить
і зважитись боротися, щоб жити,
і зважитись померти, аби жить?..

У вересні-грудні 1965 р. І.Дзюба написав працю "Інтернаціоналізм чи русифікація?", яка поширювалася через самвидав. Праця адресувалася насамперед тодішньому керівництву УРСР і СРСР: автор прагнув переконати лідерів країни в тому, що вони провадили згубну національну політику, по-фарисейському клялися іменем Леніна, а насправді відходили від ленінських принципів у національному питанні. Спираючись на фактичний матеріал, І.Дзюба викрив політику придушення національно-культурних інтересів українського народу, показав ущемлення його в економічній, політичній, культурній, мовній та інших сферах. Він розкрив правду про становище України — правду, яку одні не хотіли помічати, а інші старанно приховували за бравурними маршами та гучними реляціями.

У грудні 1965 р. І.Дзюба надіслав лист на ім'я першого секретаря ЦК. Компартії України П.Шелеста та Голови Ради Міністрів УРСР В.Щербицького, долучивши до нього названу працю. У листі підкреслювалося, що фактичне національно-політичне становище України не відповідає її формально-конституційному державному статусові, що стан української культури й мови викликає глибоку тривогу, що не можна вдаватися до репресій стосовно людей, які відкрито й принципово висловлювали свої погляди, перебуваючи цілком на радянських і соціалістичних позиціях. Автор листа наводив приклади того, як карали зняттям із роботи, виключали з партії десятки людей за участь чи причетність до тих чи інших справ, що довільно кваліфікувалися як "націоналізм" (фактично це було прагнення до національної справедливості, до реальної рівності або й просто інтерес до національних проблем, історії тощо).

Через чверть віку автор так сказав про свою працю, точніше, про окремі її положення: *"Зрештою, мій тодішній заклик — повернутися до ленінських принципів, до національної політики 20-х рр. — звучить сьогодні наївно. Хоча б тому, що такі "повернення" до перейдених* етапів в історії неможливі. *Правда, я* й не *мав на увазі* "повернення" в *буквальному значенні, а лише відновлення самого принципового підходу. Але й його сьогодні недостатньо — зовсім інша історична ситуація, інший стан народу, інші завдання й можливості.*

Щодо мого "опертя на Леніна". Для начальства, яке вважало себе єдиним розпорядником ленінської спадщини, навіть якщо знало Леніна з двох-трьох цитат, послужливо піднесених референтами, все було

ясно: *Дзюба фальсифікує Леніна, "маскується" Леніним тощо. З другого ж боку, деякі "націонали" казали: от вдалу форму знайшов Дзюба — б'є комуністів їхньою ж зброєю.*

Мушу сказати, що і ті, і ті помилялися щодо мого суб'єктивного настановлення. Я справді тоді був під глибоким враженням від ленінського підходу (особливо в останні роки його життя) до національного питання і вірив у те, що, керуючись цим підходом, можна вийти з кризи і знайти шлях до національної справедливості.

Сьогодні, звісно, вже ніхто не ідеалізує Леніна. *Щодо мене, то на мене приголомшливе враження справили деякі нові документи і публікації про добу революції, Леніна та його оточення, а особливо солженіцинський "Архіпелаг ГУЛАГ", недавно прочитаний. І все ж таки я вважаю, що і до Леніна треба ставитися об'єктивно. І треба бачити його розвиток, зміну підходів до будівництва соціалізму і його характеру, до міжнаціональних відносин, до будівництва багатонаціонального Союзу. Багато з цих його ідей ще не усвідомлені і не вичерпані, навіть не випробувані".*

Одним із тих, хто на знак протесту проти арештів встав у кінотеатрі "Україна", був Ю.Бадзьо. Він народився на Закарпатті в багатодітній сім'ї. Закінчив філологічний факультет Ужгородського університету. Працював директором школи в рідному Мукачівському районі. У 1961 р. вступив до аспірантури Інституту літератури ім.Т.Шевченка АН УРСР, став членом ради Клубу творчої молоді, публікував статті в журналах "Дніпро", "Вітчизна", "Радянське літературознавство". Наприкінці 1966 р. Ю.Бадзьо виключили з партії й відразу після цього звільнили з видавництва, де він працював редактором. Ще не раз Ю.Бадзьо змушений був змінювати роботу: працював у журналі для сліпих, в Інституті загальної комунальної гігієни, а потім — понад п'ять років — вантажником.

У листопаді 1967 р. у Львові відбувся судовий процес над журналістом В.Чорноволом, який зібрав і передав до офіційних органів матеріали, що розкривали неправомірність політичних процесів, проведених в Україні в 1965-1966 рр. Хоча проти В.Чорновола не вдалося виставити жодного свідка, суд задовольнив вимоги обвинувачення й засудив молодого журналіста на три роки позбавлення волі. Документальний збірник "Лихо з розуму", підготовлений В.Чорноволом, став широко відомий за кордоном. Так починався в Україні рух, який згодом одержав назву "правозахисного" й охопив переважно інтелігенцію.

Протягом 1965-1967 рр. проведено низку арештів у Москві. Брежнєвське керівництво вирішило "угамувати" інтелігенцію, яка за роки хрущовської "відлиги" стала піднімати голову. В лютому 1966 р. від-

Рис. 80. Ю.Бадзьо з дружиною. Січень 1972 р.

бувся судовий процес над А.Синявським і Ю.Даніелем, засудженими відповідно на сім і п'ять років таборів суворого режиму (за "крамольні" твори, за "антирадянську агітацію і пропаганду'). Влітку 1967 р. пройшов суд над В.Буковським, В.Делоне, Е.Кушевим, наступного року — над А.Гінзбургом, Ю.Галансковим, В.Лашковою та А.Добровольським. У цей час зародилася так звана петиційна кампанія, яка стала однією з форм правозахисного руху, зокрема в Україні. Листи на захист А.Синявського та Ю.Даніеля підписали 80 чоловік, поміж них — 60 членів Спілки письменників; листи з приводу "суду чотирьох" — 700 чоловік, з яких 45,0% — вчені, 23,0% — діячі мистецтва, 13,0% — інженери й техніки, 9,0% — видавничі працівники, вчителі, лікарі, юристи, 6,0% — робітники, 5,0% — студенти. В кінці 1968 р. вийшов перший випуск машинописної "Хроніки поточних подій", який

розповідав про становище з правами людини в СРСР. Цей позацензурний інформаційний бюлетень виходив до 1983 р., в ньому вміщувалося чимало відомостей і про правозахисний рух в Україні.

Навесні 1968 р. велика група діячів науки, літератури й мистецтва, робітників та студентів звернулася з листом на ім'я Генерального секретаря ЦК КПРС Л.Брежнєва, Голови Ради Міністрів СРСР О.Косигіна, Голови Президії Верховної Ради СРСР М.Підгорного. У ньому вказувалося, що судові процеси над представниками творчої та наукової інтелігенції провадилися в закритому порядку — всупереч тому, що гарантовано Конституцією СРСР, конституціями союзних республік та їх карними кодексами. У листі відзначалося, що в ряді випадків сталося грубе порушення процесуальних норм, наприклад, під час судового процесу над В.Чорноволом.

Автори листа підкреслювали, що політичні процеси — це форма придушення інакодумців, громадянської активності й соціальної критики, конче необхідних для здоров'я будь-якого суспільства. Вони вбачали в цих процесах виразні симптоми реставрації сталінізму в Україні, висловлюючи глибоку тривогу з приводу такого розвитку подій. Лист підписали 14 членів Спілки письменників України, зокрема, І.Дзюба, Валерій Шевчук, Ліна Костенко, В.Коломієць, І.Драч, М.Вінграновський, В.Некрасов та інші; літератори І.Світличний, Є.Сверстюк, В.Стус; члени Спілки художників України Алла Горська, Л.Семикіна, В.Зарецький, І.Литовченко; режисер С.Параджанов; члени Спілки композиторів України Л.Ященко та Спілки журналістів України Б.Гопник; члени-кореспонденти Академії наук УРСР А.Скороход, Ю.Соколов, Ю.Березанський, А.Ситенко, К.Толпиго; лауреат Ленінської премії А.Лубченко; 21 кандидат наук; робітники, студенти, лікарі, інженери, артисти — всього 139 чоловік. Завдяки широким громадським протестам першу хвилю арештів української творчої, наукової інтелігенції та судів над нею вдалося загальмувати.

Тиск на тих, хто став "підписантом", поступово посилювався. Кількість учасників правозахисного або дисидентського руху була незначною. Вони мали різні погляди, перебували на різних позиціях, але діяли легально і в рамках закону. Проте інакодумання розцінювалось як державний злочин; розповсюдження, зберігання й навіть читання забороненої літератури розглядалося як підривна діяльність. Самий тільки факт зустрічей з П.Якіром і П.Григоренком, знайомство з працями А.Сахарова та іншим самвидавом стали причиною виключення з партії та звільнення зі служби інженер-майора Г.Алтуняна. Влітку 1969 р. його було заарештовано: доказами вини служили вилучені твори, а також підписання листів: на захист заарештованого в Ташкенті

генерала П.Григоренка; до газета "Известия" — про переслідування інакодумців; до президії Наради комуністичних і робітничих партій, де висловлювалося побоювання щодо можливої реабілітації Сталіна?}

Крім того, харків'янин Г.Алтунян та киянин Л.Плющ увійшли до Ініціативної групи захисту прав людини в СРСР і звернулися з листом в Організацію Об'єднаних Націй (ця група стала першою в СРСР легальною громадською організацією, не контрольованою зверху). Л.Плюща, який працював в Інституті кібернетики АН УРСР, в лабораторії математичних методів у біології й медицині, також позбавили роботи, і він жив із тимчасових заробітків. На початку 70-х рр. його заарештували й відправили до Дніпропетровської психіатричної лікарні.

Без сумніву, значний інтерес становить відкритий лист А.Коваля до депутатів Верховної Ради УРСР, датований квітнем 1969 р. Це був не просто критичний аналіз економічного, політичного та культурного розвитку республіки, а спроба конструктивної позитивної програми, реалізація якої могла б, на думку автора, забезпечити державний суверенітет України. А.Коваль вказував на необхідність підпорядкування урядові УРСР усіх підприємств народного господарства України, здійснення цим урядом розподілу національного прибутку республіки, запровадження виробничого самоврядування на фабриках і заводах, підвищення зарплати робітників та основної частини інтелігенції, оприлюднення розмірів окладів високих державних посадових осіб, значного зменшення розриву між найвищими та найнижчими розмірами зарплати.

Автор писав про те, що потрібно ухвалити нову Конституцію Республіки, яка гарантувала б Україні становище суверенної національної держави, зокрема, підвищити значення договірних відносин між республіками СРСР, передати теперішні компетенції союзних міністерств освіти, культури, внутрішніх справ відповідним республіканським органам. У Конституції слід чітко визначити механізми, які забезпечили б народне представництво шляхом демократизації виборів (висунення кількох кандидатур на одне місце, широке обговорення їх під час передвиборчої кампанії), захистили ради від узурпації їхньої влади бюрократією.

Не менш важливим було положення про те, що існування різних рівноправних партій не суперечить соціалізмові, що це один із шляхів реалізації свободи політичних організацій. У новій конституції А.Коваль пропонував ухвалити створення Міністерства оборони УРСР, якому підпорядкувати військові з'єднання Збройних сил СРСР, що формувались із населення республіки; право добровільного виходу селянина із сільськогосподарської артілі з орендою землі; створення

Конституційного суду, який розглядав би справи з питань відповідності законів Конституції УРСР, скарги громадян щодо порушення їхніх прав і свобод; закони й постанови всім радам ухвалювати шляхом таємного голосування тощо.

Крім того, автор листа наполягав на ліквідації цензури та встановленні відповідальності лише за розголошення військової чи державної таємниці, за порнографію й таке інше; на звільненні з таборів і в'язниць усіх осіб, засуджених за висловлення та поширення своїх політичних, філософських і релігійних переконань; позбавленні працівників державних органів і політичних організацій "узаконених" пільг та привілеїв і т.ін. В окремому розділі листа порушувалися питання в галузі культури: українізація навчальних закладів республіки, забезпечення на практиці діловодства в державних установах українською мовою (на території національних меншин — мовою цих меншин), скасування дискримінаційних заходів щодо культурної спадщини українського народу тощо.

Наприкінці 60-х рр. на різних зборах і засіданнях неодноразово "пророблявся" І.Дзюба. Від нього вимагали відмови од написаного й самоосудження, самозречення. У 1969 р. правління Київської письменницької організації ухвалило виключити І.Дзюбу зі Спілки письменників України. Це питання розглядалося ка засіданні президії правління Спілки письменників республіки^ що відбулося під головуванням Ю.Збанацького. Як видно з матеріалу, поданого "Літературною Україною", інформував на засіданні голова правління Київської письменницької організації В.Козаченко. Він говорив про те, що І.Дзюба не виправдав надій, які на нього покладалися, що його *"ідейно хибні статті та промови взяли на озброєння українські буржуазні націоналісти в ідеологічній боротьбі проти нас".*

На засіданні із заявою "До президії СПУ" виступив І.Дзюба, відмежувавшись од своїх закордонних інтерпретаторів. Пізніше він розповідав: *"Суб'єктивно для мене була дуже неприємною та обставина, що зі мною "солідаризувалися" і мене підтримували на Заході люди, чиї політичні позиції були для мене чужими або* незрозумілими... Такої *заяви дуже домагалися від мене і деякі друзі, і ті люди в керів-ництві Спілки письменників, які хотіли мене "зберегти"* і., як могли, *боронили, але потребували для цього якогось* "аргументу"ІПісля обговорення та критики творчої практики І.Дзюби на засіданні ухвалено постанову, в якій визнавалося правильним рішення Київської письменницької організації в цій справі. Однак, зважаючи на заяву, президія визнала, за можливе залишити І.Дзюбу членом Спілки письменників (щоправда, навесні 1972 р. його таки виключили з неї).

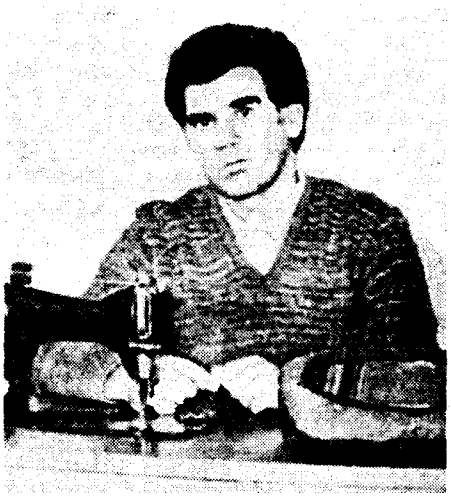

Рис. 81. М.Плахотнюк на засланні. Кінець 70-х рр.

За даними Б.Кравченка, загальна кількість дисидентів в Україні протягом 1960-1972 рр. сягла близько 1 тис. осіб (до їх числа зараховувались особи, котрі хоча б раз підписували якісь петиції чи листи протесту). Але очевидно, що коло прихильних до руху та людей, котрі допомагали йому, було ширшим. Про соціальне походження інакодумців можна судити з досліджень, проведених Я.Білоцерковичем: за його підрахунками, 58,9% дисидентів були вихідцями із селянства, 30,4% — з інтелігенції, 10,7% — з робітників. Більшість провідних учасників українського руху опору належала до першого покоління міської інтелігенції.

НА НОВОМУ ЕТАПІ

У 1972-1973 рр. пройшла друга хвиля арештів. У ці роки заарештували І.Світличного, В.Стуса, Є.Сверстюка, В.Чорновола, І.Калинця, Ірину Калинець, Л.Плюща, Надію Світличну, І.Дзюбу, С.Параджанова, Є.Пронюка, В.Лісового, С.Глузмана, М.Плахотнюка та інших представників української інтелігенції. Вражало не число в'язнів — на відкритий протест зважувалося відносно небагато сміливців, — шокував характер звинувачень, за якими люди опинялися за

Рис. 82. С.Глузман. Перші дні на засланні. 1979 р.

ґратами з клеймом особливо небезпечного злочинця. Хоча насправді йшлося про написання статей і книжок, правозахисних листів і петицій, зберігання та розповсюдження літератури, нарешті, видання позацензурного "Українського вісника" (виходив з 1970 р.), який подавав хроніку подій в Україні. Траплялися випадки, коли в провину ставилось авторство незакінченої статті або й просто розмови, що кваліфікувалися як поширення наклепницьких вигадок, які очорнюють радянський державний і суспільний лад.

Під час цього наступу на самвидав у багатьох свідків у справах заарештованих проведено обшуки й вилучено відповідну літературу. На відомого київського письменника В.Некрасова заведено третю персональну справу, цього разу за старі "гріхи" — підпис під колективним листом у зв'язку з процесом В.Чорновола та виступ у день 25-річчя розстрілу євреїв у Бабиному Яру. Через тридцять років після вступу в партію — це сталося в розпал боїв у Сталінграді — В.Некрасова виключили з КПРС, записавши в рішенні: "... *за те, що дозволив собі мати власну думку, яка не збігалася з лінією партії".*

У 1972 р. на знак протесту проти арештів співробітник Інституту філософії АН УРСР М.Роженко звернувся з листом до керівників республіки. Він писав про те, що неправомірно кваліфікувати літературну діяльність заарештованих як "антирадянську пропаганду", "ворожу радянському ладові". Невдовзі автора листа звільнили з роботи, як і ще кількох працівників інституту, запідозрених у " націоналізмі "JT Така ж доля спіткала В.Жмира, С.Кудрю, В.Бишевця, С.Кириченка, В.Цимбала, Ф.Канака, що також працювали в Інституті філософії АН УРСР.

В інтерв'ю журналові "Україна" Голова КДБ Української РСР М.Голушко згодом говорив: *"У карних кодексах до минулого року було передбачено відповідальність за антирадянську агітацію та пропаганду, наклепи на існуючий лад (ст.62, 187 КК УРСР), застосування яких асоціюється із переслідуванням за інакомислення. Диспозиції цих статей були нечіткими, що давало змогу віднести до "антирадянських" "і наклепницьких' найрізноманітніші дії та судження. Був досить широкий простір для суб'єктивізму в оцінці, в тому числі й для судових рішень".* За словами І.Дзюби, після його арешту все *"робилося з найскрупульознішим дотриманням законів, тільки ж закони служили беззаконню "*.

Ще один із когорти в'язнів сімдесятих — Г.Снєгірьов. Він народився в жовтні 1927 р. в Харкові у письменницькій родині. Закінчив Харківський театральний інститут, працював у драматичному театрі, в редакції газети 'Літературна Україна", на Київській студії хронікально-документальних фільмів. З 1954 р. став друкуватися, видав збірку

оповідань "Літо вернеться", повісті "Чи мав я право?", оповідання "Народи мені три сини", повість-памфлет "Золотий бутс" (у співавторстві).

За словами В.Скуратівського, десь у 1974 р. письменницький пошук привів Г.Снєгірьова до давньої вже події, так званої справи СВУ — сфабрикованого політичного процесу над 45 діячами української науки та культури. Г.Снєгірьов не мав доступу до матеріалів слідства, до закритих архівних документів, тому джерелами його розвідки служили офіційні публікації та розповіді небагатьох свідків. Книжку він написав на одному подихові, показавши всю фальш і лицемірство політичного "спектаклю", розіграного сталінськими підручними. Звісно, подати працю до видавництва письменник не міг, але й мовчати, приховувати написане не хотів — тому "Набої для розстрілу (Ненько моя, ненько...)" вийшли за кордоном. Незабаром Г.Снєгірьова виключили з партії, зі Спілки письменників, а восени 1977 р., за кілька тижнів до його п'ятдесятиріччя, заарештували. Він прожив після цього недовго, позаяк мав слабке здоров'я, ще більше підірване у в'язниці. Навесні 1978 р. письменника звільнили з-під варти, а наприкінці року Г.Снєгірьов помер.

Рис. 83. М.Руденко, його дружина Рака, З.Григоренко та її чоловік П.Григоренко. 1976 р.

Навесні 1976 р. в Москві виникла Група сприяння виконанню Гельсінських угод в СРСР, створена фізиком Ю.Орловим. У листопаді того ж року з'явилася Українська група сприяння виконанню Гельсінкських угод, керована письменником М.Руденком. До неї ввійшли О.Бердник, І.Кандиба, Л.Лук'яненко, О.Мешко, М.Матусевич, М.Маринович, Н.Строката, О.Тихий; представником групи в Москві став П.Григоренко. Свої цілі члени групи визначили в кількох документах, зокрема в "Меморандумі" та "Декларації Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод", написаних М.Руденком. Ці документи він обговорював з іншими членами групи, зокрема з Л.Лук'яненком та О.Тихим у кінці листопада в Чернігові, на квартирі Л.Лук'яненка.

Група повинна була сприяти ознайомленню широких кіл української громадськості з Декларацією прав людини й вимагати, щоб цей міжнародний правовий документ став основним у відносинах поміж Особою і Державою, стежити за виконанням гуманітарних статей Прикінцевого акта Наради з питань безпеки і співпраці в Європі; домагатися, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мали обговорюватися підсумки виконання Гельсінкських угод, Україна як суверенна європейська держава та член ООН була представлена окремою делегацією; наполягати на акредитуванні в Україні представників зарубіжної преси, створенні незалежних прес-агентств тощо. Своїм головним завданням група вважала ознайомлення урядів країн-учасниць і світової громадськості з фактами порушень на терені України Декларації прав людини та гуманітарних статей, ухвалених Гельсінкською нарадою.

Однак уже в 1977-1978 рр. кількох членів групи — М.Руденка, О.Тихого, М.Мариновича, М.Матусевича — було заарештовано. Водночас до групи вступили нові члени, про свою приналежність до неї заявили деякі ув'язнені правозахисники. Згодом були заарештовані Л.Лук'яненко, О.Бердник, емігрували з СРСР П.Григоренко, Н.Світлична, Н.Строката та інші. В цілому протягом 70-х рр. кількість учасників правозахисного руху зросла, що стало реакцією насамперед інтелігенції на посилення консерватизму владних структур?;

На початку 80-х рр. відбулися чергові судові процеси, які прирекли на нові терміни ув'язнення В.Стуса, Ю.Литвина, О.Тихого, В.Марченка. Усі вони померли, не витримавши тяжких табірних умов, не дочекавшись звільнення та реабілітації: навесні 1984 р. в таборі на Уралі — О.Тихий; восени 1984 р. в Ленінградській тюремній лікарні — В.Марченко. Восени 1984 р. покінчив життя самогубством у таборі суворого режиму в Пермі Ю.Литвин, а через рік там же помер В.Стус, похований у безіменній могилі, в яку вбили кілок із табличкою

за номером дев'ять. У листі до Президії Верховної Ради СРСР від 1 серпня 1976 р. В.Стус писав: *"Я боровся за демократизацію, а це оцінили як* спробу звести наклеп на радянський лад, мою любов до рідного *народу, занепокоєння кризовим станом української культури скваліфікували як націоналізм, моє невизнання практики, на грунті якої виросли сталінізм, берії́вщина та інші подібні явища, визнали як особливо злобний наклеп. Мої вірші, літературно-критичні статті, офіційні звернення до ЦК КП України, Спілки письменників і до інших офіцій-них органів сприйняли як доказ пропаганди та агітації"*.

Враження поета від перебування у в'язниці відбилися в багатьох його поезіях.

Вже цілий місяць *обживаю хату,*
що, мабуть, і навикнути пора.
Стілець і ліжко, вільних три квадрати,
в віконці грати, а в кутку — пара...
і щохвилини в вічко зазирає
(скрадлива, як кицька, *сатана,*
мов дірочку під серцем назначає...
Напевне, приписали до майна
тюремного уже й тебе самого -
всі сни твої, всі мрії, всі думки,
завівши до реєстру потайного
і зачинивши на міцні замки.

У листопаді 1989 р. відбулося перепоховання останків В.Стуса, Ю.Литвина та О.Тихого. Прах борців за суверенну Україну було перевезено на Батьківщину й поховано на Байковому кладовищі в Києві.

Народе мій, до тебе я ще верну,
як в смерті обернуся до життя
своїм стражденним і незлим обличчям.
Як син, тобі доземно уклонюсь
і чесно гляну в чесні твої вічі
і в смерті з рідним краєм поріднюсь.

Ці рядки В.Стуса, сповнені непідробної любові до рідної землі, народу, завжди нагадуватимуть нам про трагічну долю його самого та інших дисидентів — справжніх патріотів України.

§6. Спроба "перебудови" системи

ЗМІНА ВОЖДІВ

На початку 80-х рр. сталися значні перестановки в політичному керівництві. Старі лідери, що робили кар'єру ще за часів Сталіна, один за одним відходили з життя. Нова генерація, яка несла з собою надію на переміни, настирливо пробивалася до вершин влади.

Л.Брежнєв виглядав усе більш немічним, жалюгідним. Його гучні ювілеї супроводжувалися рясним "зорепадом" нагород — орденів, лауреатських звань та зірок Героя Радянського Союзу. Йому було дедалі важче ходити, говорити, головувати на засіданнях Політбюро ЦК КПРС чи Президії Верховної Ради СРСР. У дні свят він майже непорушно стояв на трибуні мавзолею, ледь-ледь помахуючи рукою багатотисячним колонам демонстрантів. Він інколи забувався, заговорювався: під час поїздки до Баку в останній рік життя сказав, що радий бути в "Афганістані", а не в "Азербайджані". Такі прояви "застою" один із західних вчених назвав "маразмом влади".

А за кулісами точилася гостра боротьба за місце наступника, спадкоємця Л.Брежнєва. В його оточенні були претенденти, що мали значні шанси на успіх, зокрема А.Кириленко і Г.Романов. Однією з ключових фігур залишався М.Суслов — "сірий кардинал", який користувався незаперечним авторитетом в партапараті й демонстрував виняткову гнучкість, вміння пристосовуватися. Тихою ходою, без зайвого галасу та зовнішніх ефектів до трону підбирався К.Черненко — блідий, невиразний, позбавлений особливих талантів, але тісно пов'язаний з вождем довголітніми приятельськими стосунками. При певному збігові обставин картина лідерства могла змінитися, враховуючи рухливу рівновагу інтересів у верхівці.

Та особливо сильні позиції посідав Ю.Андропов, який довго тримався в затінку, наче й не прагнув грати перші ролі. Декому здавалося малоймовірним, що керівник органів безпеки здатний очолити КПРС,

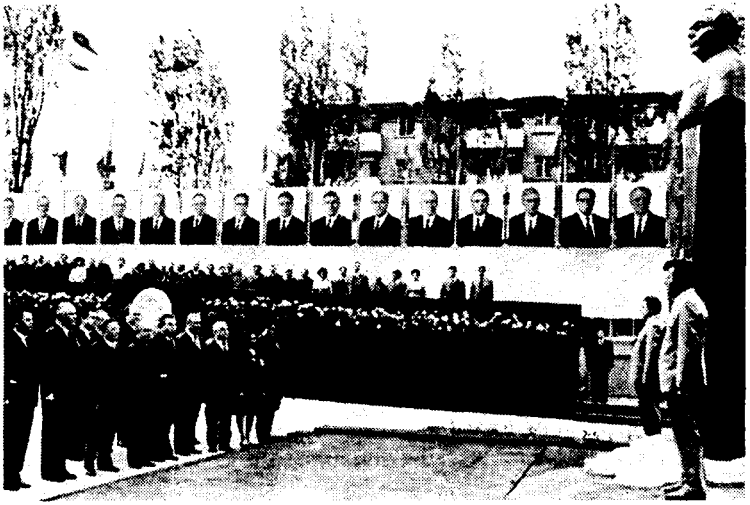

Рис. 84. Відкриття бюста Л.Брежнєва в мДніпродзержинськ Дніпропетровської області. 1976 р.

адже такого в історії партії ще не бувало. Однак сталося... Ю.Андропов народився на Ставропольщині незадовго до початку Першої світової війни. Після школи змінив кілька робітничих професій, потім перебував на комсомольській і партійній роботі. У 50-х рр. працював послом в Угорщині, коли там вибухнула народна революція. Згодом перейшов в апарат ЦК КПРС, у 1962 р. став секретарем ЦК КПРС, а в 1967 очолив Комітет державної безпеки СРСР.

Навесні 1982 р. Ю.Андропов перейшов у Секретаріат ЦК КПРС, а вже восени, після смерті Л.Брежнєва, піднявся на вершину влади. Уже тоді він говорив про значні труднощі в економіці країни, хоча й зауважував, що не має "готових рецептів". Він досить рішуче взявся за оновлення партійного та державного апаратів, наведення трудової дисципліни. Зміни стали відчутними відразу: міліція розпочала провадити рейди й облави, виловлюючи прогульників у крамницях, перукарнях, кінотеатрах і т.ін.

У 1984 р. внаслідок посилення адміністративного контролю втрати робочого часу в господарстві республіки зменшилися проти 1982 на 2,5 млн. людино-днів або на 34,6%, що дорівнювало сумарному їх зниженню за попередні дев'ять років! За цей період плинність кадрів скоротилася в промисловості з 14,1 до 12,5%, будівництві — з 15,9

до 14,6%. У 1983-1984 рр. середньорічні темпи зростання продуктивності праці в промисловості УРСР були в 2, а в будівництві — в 2,5 раза вищі, ніж у 1981-1982.

У верхньому ешелоні влади відбулися значні кадрові зміни. На ключові посади прийшли висуванці, близькі вождеві по духу. На чолі КДБ опинився В.Чебриков, що був заступником Ю.Андропова в цьому відомстві. Керівник органів безпеки України В.Федорчук очолив Міністерство внутрішніх справ СРСР. Його колега в Азербайджані Г.Алієв став заступником Голови Ради Міністрів СРСР. А ще один жорсткий політик, перший секретар Ленінградського обкому партії Г.Романов, раніше усунений як претендент на місце генсека, ввійшов у Секретаріат ЦК КПРС.

Ще до цього Ю.Андропов підтримав свого земляка, першого секретаря Ставропольського обкому партії М.Горбачова. Останній не відзначався такими "силовими" якостями, як його покровитель. Проте виявив інші важливі риси, необхідні політикові, щоб потрапити на Стару площу. Загальні підсумки кадрових перестановок, зроблених Ю.Андроповим, були досить "вагомими", якщо врахувати тривалість його правління: в апараті ЦК КПРС і в Раді Міністрів СРСР звільнено понад третину керівних працівників, зі 150 перших секретарів обкомів партії знято 47 осіб, зокрема в Україні — 9.

Політики, закликані в столицю зі Ставрополя й Ленінграда, обіймали рівнозначні посади. Вони були відносно молоді, надзвичайно енергійні й ще більше — честолюбні. Обидва спиралися на Ю.Андропова й розраховували на його подальшу допомогу. Обидва прагнули зійти на вершину влади й посісти чільне місце — Генерального секретаря. Певний час вони "мирно співпрацювали", перебуваючи під пильним оком патрона. Коли ж останній помер — відверто зіштовхнулися, не бажаючи поступатися один одному.

Але де б'ються двоє, там нерідко виграє третій. У боротьбі за найвищу посаду таким "третім" став К.Черненко. На початку 1984 р., в дуже похилому віці, він очолив партію, а згодом — державу. Всі розуміли, що це означало подальшу консервацію режиму й продовження панування кремлівської геронтократії. Чимало політиків вважало, що такий поворот подій шкідливий і навіть небезпечний для країни, для її майбутнього.

Так, начальник Генштабу Збройних сил СРСР С.Ахромеєв писав, що сприйняв обрання К.Черненка генсеком як *"велику біду"*. По-перше, тому, що новий лідер мав слабке здоров'я й не міг працювати на повну силу. По-друге, з тієї причини, що він був *"типовим представником партійної ієрархії"* й нічого, крім апаратних справ, *"не знав, не вмів і не*

міг робити". За словами першого заступника міністра закордонних справ СРСР Г.Корнієнка, роль генсека була К.Черненкові *"явно не до снаги".*

К.Черненко народився в 1911 р. в Красноярському краї. Працював у комсомолі, служив у прикордонних військах. З 1933 р. обіймав керівні партійні посади, в 1971 став членом ЦК КПРС, у 1976 — секретарем ЦК КПРС, у 1977 — кандидатом у члени Політбюро, у 1978 — членом Політбюро ЦК КПРС. 13 лютого 1984 р. обраний Генеральним секретарем ЦК КПРС, а в квітні того ж року — Головою Президії Верховної Ради СРСР. До речі, його першим заступником став 83-річний В.Кузнецов, а на чолі союзного уряду залишався 79-річний М.Тихонов.

У цей час офіційна преса рясніла повідомленнями про успіхи одинадцятої п'ятирічки. Але об'єктивна картина економічного розвитку була менш оптимістичною. Невипадково навіть у виступах і статтях К.Черненка лунали заклики до *"якісного перетворення продуктивних сил"* і "відповідного *удосконалення виробничих відносин* . Немає сумніву, що немічний і недалекий лідер викладав загальну позицію партійного керівництва, вироблену більш здібними й чутливими до суспільних реалій політиками.

У партійних документах ставилося завдання інтенсифікації виробництва, технічного переоснащення господарства, освоєння найновіших технологій, нарешті, прискорення соціально-економічного розвитку країни. До цього примушували реальні проблеми, труднощі в господарстві СРСР. На початку 1985 р. побачила світ книжка К.Черненка "По шляху вдосконалення розвинутого соціалізму", в якій зазначалося, що країна впритул підійшла до рубежу, на якому якісні зміни в економіці стали владною необхідністю.

Очевидно, якась частина партійного керівництва усвідомлювала неминучість оновлення радянського суспільства. Методи нажиму, команди, жорсткої централізації управління господарством переставали діяти. Більше того, здавалося, під сумнів ставиться "святе святих" — ефективність повсюдного партійного контролю, тотальної партійної опіки. У виступах того ж К.Черненка повторювалася теза про розмежування функцій партійних і державних органів, про шкідливість підміни партійними комітетами господарських та інших організацій.

Утім, такі слова лунали з високих трибун не вперше. Суть проблеми полягала в тому, чи готова була партія реально змінити існуючу систему й поступитися своєю політичною монополією. Досвід минулого свідчив, що подібні розмови зазвичай мали декларативний характер і що будь-який перерозподіл компетенцій органів влади істотно не по-

Рис. 85. М.Горбачов. 80-і рр.

рушував діючого політичного механізму. В роки хрущовських реформ і тим паче в період брежнєвського та постбрежнєвського "застою" радянська система зберігала свою тоталітарну природу.

Тим часом стан здоров'я генсека стрімко погіршувався. Проте політичне життя відбувалося за звичними правилами. В лютому 1985 р. пройшла "зустріч" виборців Куйбишевського виборчого округу Москви з кандидатом у депутати Верховної Ради РРФСР товаришем К.Черненком. Щоправда, сам кандидат у депутати на своїй "зустрічі" з трудящими не був присутній. На зборах під гарячі оплески оголосили промову К.Черненка, яку той вочевидь не міг підготувати, а можливо, навіть проглянути.

На початку березня 1985 р. на сімдесят четвертому році життя К.Черненко помер. Він недовго посідав найвищі партійні та державні посади, не залишивши будь-якого помітного сліду в історії країни. У медичному висновку про хворобу та причину смерті говорилося, що генсек тривалий час хворів на емфізему легень, яка ускладнилася печінковою та легенево-серцевою недостатністю. В ніч з 10 на 11 березня 1985 р. відбулося засідання Політбюро ЦК КПРС, де вирішувалося питання про обрання нового лідера. В другій половині дня 11 березня пройшов позачерговий пленум ЦК КПРС, який одностайно підтримав кандидатуру М.Горбачова.

Таке стрімке піднесення відносно молодого керівника здавалося несподіваним, враховуючи партійну практику останніх десятиліть. Вищий ешелон влади в СРСР складався лише з людей похилого віку, нагадуючи своєрідний пантеон довгожителів. На цьому тлі секретар ЦК КПРС М.Горбачов, котрому за тиждень до пленуму виповнилося п'ятдесят чотири роки, мав досить привабливий вигляд. Його молодість, інтелігентність, манера триматися викликали симпатію, особливо при згадці про попередніх генсеків.

М.Горбачов народився в березені 1931 р. на Ставропольщині. Рано розпочав трудову діяльність, працював механізатором МТС. За виробничі успіхи був відзначений урядовою нагородою. У1952 р. вступив у члени КПРС. Навчався на юридичному факультеті Московського університету. З 1955 р. перебував на комсомольській і партійній роботі в Ставропольському краї. Восени 1966 р. обирався першим секретарем Ставропольського міськкому КПРС. З серпня 1968 р. працював другим, а з квітня 1970 — першим секретарем Ставропольського крайкому КПРС.

Саме тут почалося його зближення з Ю.Андроповим, який регулярно приїздив на лікування в один із санаторіїв краю. У вересні 1978 р. на шляху в Баку на станції Мінеральні Води запинився Л.Брежнєв, супроводжуваний К.Черненком. Першу особу в партії зустрічали М.Горбачов та Ю.Андропов, котрий відпочивав у Кисловодську. Власне, відтоді й почався стрімкий злет секретаря крайкому: в 1978 р. його обирають секретарем ЦК КПРС, у 1979 — кандидатом у члени Політбюро, у 1980 — членом Політбюро ЦК КПРС.

А ще через кілька років, на згаданому березневому засіданні вищого партійного керівництва, М.Горбачов зійшов на вершину влади. Варто зазначити, що на цьому нічному засіданні Політбюро не були присутні Д.Кунаєв та В.Щербицький. Перший перебував у Казахстані, другий — у США, очолюючи радянську парламентську делегацію. На думку В.Печенєва, який обіймав високу посаду в апараті ЦК КПРС, участь цих фігур у засіданні Політбюро могла б внести значні корективи в розстановку сил. Причому не на користь М.Горбачова. У всякому разі, пише В.Печенєв, були підстави так вважати щодо позиції В.Щербицького.

Влітку 1990 р. на зустрічі з представниками американської інтелігенції у Вашінгтоні М.Горбачов згадував, що вночі з 10 на 11 березня 1985 р. говорилося: далі так жити неможливо. До речі, в інформаційному повідомленні про пленум ЦК КПРС, що відбувся 11 березня 1985 р., прізвище В.Щербицького не називалося. Як свідчать газетні звіти, 12 березня він був серед тих, хто прийшов віддати останню шану

К.Черненку в Колонний зал Будинку спілок. Зрозуміло, що далеко не всі партійні функціонери підтримували сходження на Олімп М.Горбачова — хто з особистих, а хто з більш принципових міркувань.

Із розповіді Б.Єльцина про березневий пленум ЦК КПРС очевидно, що певну протидію обранню М.Горбачова могли чинити В.Гришин та його оточення. Ще більш драматичний вигляд має картина обрання в зображенні Є.Лигачова, який у виступі на XIX партконференції говорив: *"Треба сказати всю правду, це були тривожні дні. Могли бути абсолютно інші рішення. Була така реальна* небезпека". І далі: "Хочу *вам сказати, що завдяки твердо зайнятій позиції членів Політбюро товаришів Чебрикова, Соломенцева, Громико і великої групи перших секретарів обкомів на березневому Пленумі ЦК було ухвалено єдино правильне рішення".*

Як бачимо, за зовні дружним і одностайним рішенням про обрання нового лідера партії приховувалося протистояння різних політичних напрямів, неформальних верхівкових угруповань. Можливо, консерватори боялися, що М.Горбачов вестиме ліберально-реформаторську політику, до якої схилявся, але яку так і не втілив у життя його покровитель Ю.Андропов. Щоправда, за багатьма свідченнями, у березневі дні 1985 р. мало хто передбачав, що новообраний Генеральний секретар здійснюватиме *"революційну перебудову радянського суспільства".*

ПОЧАТОК ПЕРЕБУДОВИ

У березні 1985 р. навряд чи можна було чекати, що країна стоїть на порозі великих перемін. У своєму виступі на пленумі ЦК КПРС М.Горбачов говорив про вірність ленінському курсові, наступність і спадкоємність у політиці, про те, що стратегічна лінія, вироблена на XXVI з'їзді та наступних пленумах ЦК КПРС, залишається незмінною. *"Це — лінія на прискорення* соціально-економічного **розвитку** *країни, на вдосконалення всіх сторін життя суспільства. Цдеться про перетворення матеріально-технічної бази виробництва. Йдеться про вдосконалення системи суспільних відносин, насамперед економічних".*

У виступі мовилося про необхідність розвитку самої людини, **ЯКІСНОГО** поліпшення матеріальних умов її життя та праці, її духовного обличчя. Такі орієнтири не викликали ніяких застережень: все, як звичайно, жодних несподіванок. Більше того, навіть перші новації М.Горбачова сприймалися партапаратом позитивно: застарілі механізми потрібно

підновлювати. Лише згодом, коли перебудова зачепила інтереси апарату, коли замахнулась на привілеї, на всевладдя номенклатури, розпочався глухий опір на місцях, зокрема і в Україні.

Того ж місяця відбувся пленум ЦК КПУ, що розглянув питання кадрової політики. На ньому вказувалося на необхідність більш широкого висування на керівну роботу здібних молодих працівників. У доповіді В.Щербицького зазначалося, що стабільність кадрів не повинна вести до повної кадрової нерухомості, а тим більше — до застою в роботі. Одне з положень цієї доповіді стало незмінним практичним керівництвом на період перебудови: активніше пересувати працівників, які довгий час працювали на одному й тому ж місці, на інші ділянки, в основному на рівнозначні посади.

Такий підхід створював видимість перемін, хоча, по суті, нічого не змінювалося. Кадри рухалися "по горизонталі", стара "застійна команда" зберігалася. Тоді ж у ЦК Компартії України відбулася нарада з першими секретарями обкомів, де, як і належить, пролунало, що: "комуністи, трудящі республіки одностайно схвалили рішення Пленуму про обрання Генеральним секретарем ЦК КПРС товариша Горбачова М.С., а також програмні положення, викладені в його виступах". 26 березня в Києві було проведено республіканські збори партійно-господарського активу, які також "гаряче схвалили підсумки березневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС".

27 березня 1985 р. відбулася перша сесія Верховної Ради УРСР одинадцятого скликання. На ній було розглянуто довгу низку питань, що зайняло в депутатів лише один день. Сесія одноголосно обрала Головою Президії Верховної Ради УРСР В.Шевченко, напередодні переведену з кандидатів у члени ЦК Компартії України. Сесія дружно схвалила пропозицію про персональний склад Президії Верховної Ради УРСР, внесену В.Шевченко. Так само одностайно було ухвалено постанову про призначення О.Ляшка Головою Ради Міністрів УРСР, затверджено склад уряду республіки, утворено Комітет народного контролю УРСР, обрано Верховний Суд УРСР і т.ін.

Крім того, сесія розглянула питання про роботу радянських і господарських органів республіки над збільшенням виробництва, розширенням асортименту та поліпшенням якості товарів для населення. Все швидко й одноголосно, без зайвих розмов, дискусій, суперечок, без попередніх обговорень і заслуховувань (хоча були затверджені, наприклад, два перші заступники, сім заступників Голови Ради Міністрів УРСР, тридцять чотири міністри, двадцять голів Державних комітетів, чотири керівники управлінь і кілька інших посадових осіб — "одним махом", за списком).

Варто звернути увагу на окремі деталі, показові для радянської політичної системи. У своєму виступі В.Шевченко висловила глибоку вдячність ЦК КПРС, ЦК Компартії України, а вже потім Верховній Раді УРСР за обрання її на високу посаду. Це не випадково, адже саме в партійних інстанціях відповідних рівнів ухвалювалися рішення про основні кадрові перестановки. Найвищі ж призначення в республіці, як відомо, обов'язково погоджувались у Москві. Без такої підтримки Політбюро і ЦК КПРС жодне "обрання" на Верховній Раді УРСР не могло б відбутися.

26 **КВІТНЯ** 1986 р. сталася аварія на Чорнобильській АЕС, яку вважають найбільшою екологічною катастрофою в історії людства. Цього дня о 1 год. 25 хв. під час підготовки до планових ремонтних робіт енергоблока №4 відбувся вибух, внаслідок якого обвалилися дах і стіни верхньої частини реакторного відділення. У зоні аварії виникла пожежа, яку на ранок вдалося ліквідувати зусиллями пожежників станції та м.Прип'ять. У момент вибуху на ЧАЕС перебувало близько 200 працівників, з них 9 осіб одержали опіки різного ступеня, а один помер у лікарні. За героїзм і мужність, виявлені під час гасіння пожежі, В.Правик, В.Кибенок (обидва — посмертно) і Л.Телятников удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Влада СРСР прагнула приховати від громадськості сам факт вибуху та пожежі, а згодом, коли це не вдалося, — наслідки жахливої катастрофи. Першого травня на святкову демонстрацію в Києві вийшли сотні тисяч людей, навіть не підозрюючи про радіаційну загрозу. Подібне відбувалося і в інших містах України, хоча в багатьох регіонах рівень забруднення був надзвичайно високий. 27 квітня 1986 р. почала діяти комісія Ради Міністрів СРСР, яка розслідувала причини аварії та організовувала роботи щодо ліквідації наслідків катастрофи. За підрахунками спеціалістів, викид радіоактивних речовин на Чорнобильській АЕС перевищував кількість відходів, що утворилися після вибуху атомної бомби над Хіросімою, в 90 разів.

Наприкінці квітня було проведено евакуацію населення м.Прип'ять, згодом — інших районів, що потрапили в зону найбільшого забруднення. У зоні безумовного (обов'язкового) відселення налічувалося 92, а в зоні добровільного відселення — 835 населених пунктів. Тисячі людей із різних куточків України, інших республік СРСР, а також військовики взяли участь у ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС. За короткий час захворюваність серед чорнобильців і ліквідаторів аварії різко зросла, за дев'ять років 125 тис. із них передчасно померли. Всього ж від Чорнобильської катастрофи в Україні постраждало 3,2 млн. осіб, з них понад 1 млн. дітей. У повітря потрапило близько

Рис. 89. Сумне новосілля. Переселенці із забруднених радіацією територій у с.Андріївка Яготинського району. Серпень 1986 р.

450 типів радіонуклідів, зокрема, цезій, стронцій, плутоній — особливо небезпечні для всього живого.

Тим часом М.Горбачов, ставши генсеком, прагнув убезпечити свою владу. Він діяв швидко й рішуче, не дуже зважаючи навіть на найближчих співробітників. У середині 80-х рр. світ облетіла фраза, начебто сказана А.Громико: *"Михайло Горбачов має чудову усмішку, але він також має залізні зуби".* Нам невідомо, чи ця фраза справді пролунала на засіданні Політбюро ЦК КПРС. Важливо інше — новий генсек справді виявляв "залізну хватку", зміцнюючи власні керівні позиції.

На всі ключові посади М.Горбачов ставив віддані йому кадри, створював свою "команду". Без таких змін у партійному та державному апаратах, без відповідних персональних перестановок він не міг розраховувати на стабільне й спокійне секретарювання. Без них неможливо було виробити й здійснювати новий політичний курс, спрямований на обережне й поступове перетворення радянського суспільства, на оновлення застарілих економічних і політичних механізмів соціалізму.

Очевидно, головна проблема полягала в тому, щоб заручитися більшістю у "владному центрі" — Політбюро ЦК КПРС. У цьому органі навесні 1985 р. позиції М.Горбачова були досить хисткими й непевними. Тому він поквапився ввести до його складу двох секретарів ЦК КПРС — Є.Лігачова та М.Рижкова, які не були навіть кандидатами в члени Політбюро. Крім того, перевів із кандидатів у члени Політбюро В.Чебрикова й зробив кандидатом у члени Політбюро С.Соколова, тим самим гарантуючи собі підтримку органів безпеки та армії.

Уже влітку 1985 р. М.Горбачов позбувся головного конкурента — Г.Романова, якого було знято з високих посад і відправлено на пенсію. Восени новим Головою Ради Міністрів СРСР став М.Рижков, котрий замінив старого брежнєвського соратника М.Тихонова. Наприкінці року від влади усунуто В.Гришина: першим секретарем Московського міськкому партії обрано Б.Єльцина. Всього ж до кінця 1986 р. М.Горбачовим було прямо призначено 5 членів і 5 кандидатів у члени Політбюро, а також 7 із 12 секретарів ЦК КПРС.

Певні зміни відбулися в нижчих ланках партійного апарату. На кінець 1986 р. новому генсекові своїм призначенням була зобов'язана приблизно половина перших секретарів міськкомів, обкомів і крайкомів партії. Отже, зміни відбувалися, але в багатьох випадках вони мали формальний, поверховий характер. Це насамперед стосувалося України, де влада залишалася в руках консервативних сил і де кадрові перестановки, як зазначалося, частіше здійснювалися "по горизонталі".

Напр икінці 1986 р. з Політбюро ЦК КПРС було виведено Д. Кунаева. Зі старої брежнєвської "гвардії", яка недовірливо поставилася

до перебудови, в складі цього органу залишився тільки В.Щербицький. Він діяв тонко, гнучко й не чинив відвертого опору новаціям М.Горбачова. Він говорив про перебудову, прискорення і повну підтримку курсу генсека. Але зміна гасел ще не означала зміни політики: до кінця 80-х рр. в Україні майже все залишалося по-старому, як у часи "застою".

Зміцнивши свої позиції, М.Горбачов не припинив "чистку" партійного та державного апаратів. Із посад знімалися не тільки ймовірні політичні опоненти, а й просто старші за віком партійці, зокрема члени ЦК КПРС. За словами В.Врублевського, перед однією з таких масових "чисток" М.Горбачов нібито відрадив В.Щербицького подавати у відставку. На думку помічника тодішнього першого секретаря ЦК КПУ, відрадив тому, що вбачав у В.Щербицькому **Гаранта** стабільності в Україні.

Так чи інакше, саме В.Щербицький стримував наростання нових суспільно-політичних тенденцій. Його жорсткий консервативний курс на певний час загальмував розгортання демократичних процесів в Україні. Можливо, М.Горбачова, який розв'язував насамперед "московські вузли", влаштовував такий перебіг подій: підтримання рівноваги в Україні служило головною запорукою збереження "єдиного і неділимого ' Союзу РСР.

М.Горбачов прагнув лише поліпшити, а не змінити існуючу систему. Перший етап реформи полягав у тому, щоб провести консолідацію влади, оновити партійні та державні структури, визначити цілі й напрями економічних перетворень. Перші два роки реформування показали: бюрократія не поспішала здійснювати перебудову, багато керівників різних рівнів *"були переконані, що все повернеться на круги* свої, *як це неодноразово бувало раніше".*

Брак помітних зрушень підштовхнув М.Горбачова. Він став виступати за більш глибокі реформи, рішучіші кроки. У січні 1987 р. розпочався другий етап перебудови, пов'язаний із проголошенням гласності й демократизації суспільства. Розвиток демократії розглядався як головна рушійна сила та **Гарантія** необоротності розпочатих перетворень. Широке включення в суспільно-політичний процес громадськості розцінювалось "архітекторами перебудови" як засіб подолання опору консерваторів, апарату.

В офіційний лексикон увійшов термін **"плюралізм",** щоправда, спочатку лише як **"плюралізм думок".** Розгорнулося критичне осмислення минулого, прискіпливе вивчення реального соціалізму. Народ вдалося розбурхати, розбудити від довгої політичної сплячки. Але після цього стримати його було вже неможливо, рамки "соціалістичного вибору"

стали для нього тісними. М.Горбачов писав: *"Вимогливість трудящих, їхній натиск продовжують зростати і навіть обганяти реальний темп перебудови".*

Драма М.Горбачова полягала в тому, що він хотів підлатати, підновити систему, а на ділі її зруйнував. У 1989 р. розпочався заключний акт цієї драми, коли народ став сам вершити долю країни, розчарований порожніми обіцянками та кволими реформами, на які тільки й спромігся пануючий режим.

СТРАЙКИ ШАХТАРІВ

У першому півріччі 1989 р. на шахтах СРСР пройшло більше десяти страйків. Головні вимоги, що їх висували гірники різних регіонів, стосувалися насамперед п'яти питань. По-перше, можливості самостійно визначати режим праці й відпочинку, як це було передбачено статтею 14 Закону "Про державне підприємство (об'єднання)". По-друге, введення єдиного вихідного в неділю (наприкінці 70-х рр. Міністерство вугільної промисловості СРСР нав'язало шахтарям особливий режим роботи зі змінним графіком вихідних, який не влаштовував трудящих).

Далі — оплати роботи у вечірні й нічні зміни за підвищеним тарифом, встановленим у 1987 р. й удвічі більшим за тодішні надбавки. По-четверте, введення оплати за час, затрачуваний гірниками на пересування від ствола шахти до місця праці в забої та назад (цей час "від ствола до ствола", що становив у середньому півтори-дві години, подекуди — до чотирьох годин, оплачувався на шахтах усього світу). По-п'яте, виділення централізованих капіталовкладень переважно на соціальні потреби, зокрема, на будівництво житла, екологічний захист тощо. Але жодна з вимог не була виконана...

Події стали розвиватися особливо стрімко, коли розгорнувся масовий страйк гірників Кузбасу. На початку липня припинили роботу й висунули низку економічних вимог російські шахтарі. Центральні площі та прилеглі до них вулиці Мєждурєченська й Прокоп'євська цілодобово заповнювали десятки тисяч людей. Не виявляючи довіри офіційним профспілкам, гірники повсюдно створювали страйкові комітети, відстоювали робітничі інтереси й протягом певного часу здійснювали фактичний контроль над виробництвом.

У середині липня в Кемерово прибула спеціальна комісія ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС, очолювана членом Політбюро, секретарем ЦК КПРС М.Слюньковим. У зустрічах із шахтаря-

Рис. 90. Шахтарська праця і побут. 80-і рр.

ми брали участь перший заступник Голови Ради Міністрів СРСР Л.Воронін, голова ВЦРПС С.Шалаев, міністр вугільної промисловості М.Щадов, інші офіційні особи. Питання про становище в шахтарських регіонах розглядалося на першій сесії Верховної Ради СРСР, порушувалося на нараді в ЦК КПРС. У ці дні М.Горбачов сказав, що, як показали події в Кузбасі, реформа упиралася в нерозв'язані питання у верхах та небажання круто змінювати справи на місцях.

На п'ятий день кузбаського страйку розпочався виступ українських шахтарів. Стало очевидно, що довгі роки покори й мовчазного терпіння нарешті скінчилися. 15 липня відмовилася спуститися в забої третя видобувна зміна шахти "Ясинівська-Глибока", що в Макіївці. Свої дії гірники мотивували браком умов для нормальної роботи, нестачею порожняка, лісоматеріалів і т.ін. Зустріч із директором шахти О.Синявським не дала жодних результатів, конфлікт охопив усю шахту й швидко перекинувся на інші колективи.

Того ж дня до вимог ясинівців приєдналися робітники шахти імені IX п'ятирічки, висловивши недовір'я раді трудового колективу. До вечора 16 липня роботу припинили на шахтах №21, №13-біс, "Совєтська" і в шахтоуправлінні імені С.Кірова, розташованих у Совєтському районі м.Макіївка. Наступного дня було створено об'єднаний страйковий комітет, який очолив машиніст вуглевиймальних машин В.Блищик і який висунув на адресу міністра вугільної промисловості СРСР та об'єднання "Макіївкавугілля" пакет економічних вимог із 38 пунктів.

До страйку швидко приєднувались інші підприємства вугільної промисловості України. У Ворошиловградській області першими припинили роботу гірники шахти імені В.Менжинського виробничого об'єднання "Первомайськвугілля". 18 липня в області страйкували десять шахт і одна дільниця та діяв міський страйковий комітет, на чолі якого стояв прохідник шахти імені В.Менжинського М.Полоцький. Робітники вимагали економічної самостійності підприємств, встановлення єдиного вихідного дня й збільшення тривалості відпусток, відрегулювання пенсійної проблеми та забезпечення шахтарів спецодягом, миючими засобами тощо.

Уже 18 липня в Донецькій області в першу зміну не працювали 93 шахти й 11 підприємств, пов'язаних із вугільною промисловістю. Загалом в області страйкувало близько 43 тис. гірників, що становило 55,0-60,0% трудівників шахт, інші підтримували життєздатність вугільних підприємств (обслуговували системи вентиляції, водовідливів, електропідстанції тощо). Зі страйкарями майже безперервно вели переговори представники республіканської комісії, яку очолював член

Рис. 91. Гаряче літо 1989 р.
Страйкують донецькі шахтарі

Політбюро ЦК Компартії України, секретар ЦК Б.Качура і до складу якої входили заступники Голови Ради Міністрів УРСР В.Гладуш, В.Фокін, перший заступник міністра вугільної промисловості СРСР О.Фісун та голова Укрпрофради В.Сологуб.

19 липня розпочали страйк гірники об єднання "Дзержинськвугілля". На центральній площі м.Дзрржинськ виник стихійний мітинг, який затягнувся на тривалий час. Його учасники говорили про наболілі проблеми, нерозв'язані соціальні питання, про становище у вугільній промисловості. Вони наголошували, що економічна реформа в галузі пробуксовує, а то й штучно стримується в центрі та місцевою адміністрацією. До речі, партійні й радянські керівники міста обмежили свою участь у мітингу лише першою годиною. Не дала жодних результатів подальша зустріч страйкового комітету з членами бюро міськкому партії.

До страйкарів приєдналися гірники Західного Донбасу. 19 липня відмовилась спускатися під землю друга зміна на шахті "Благодатна" М.Павлоград Дніпропетровської області. Незабаром до неї приєдналися робітники першої, а згодом і третьої змін. Вночі діяли лише допоміжні служби, що підтримували життєздатність лав. На шахті виник страйковий комітет, який очолив виступ робітників і відправив посланців на сусідні підприємства. На ранок 20 липня гірники Павлограда й Тернівки заповнили центральну площу перед міськкомом партії. Припинили роботу й також вийшли на мітинг шахтарі Першотравенська.

Увечері 20 липня мітингом на центральній площі м.Червоноград (Львівська область) розпочався страйк шахтарів об'єднання "Укрзахідвугілля". 21 липня не працювали всі 12 вуглевидобувних підприємств цієї групи шахт об'єднання. Згодом до Червонограда делегували своїх представників колективи нововолинської групи шахт (Волинська область) "Укрзахідвугілля". Страйковий комітет, очолений робітником очисного вибою шахти №3 "Великомостівська" О.Любарським, проаналізував пропозиції трудових колективів і сформулював 41 пункт вимог. Переговори зі страйкарями вели перший секретар Львівського обкому партії Я.Погребняк та інші партійні, державні й профспілкові керівники області.

Таким чином, страйк поступово охопив усі шахти Донецька, Горлівки, Дзержинська, Єнакієвого, Кіровського, Красноармійська, Селидового, Харцизька, Шахтарська, Тореза, Сніжного, Добропілля. 18-19 липня страйк підтримали гірники Ворошиловградської та Дніпропетровської областей, а 20 липня — шахтарі Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну. При цьому в шахтарських містах і

селищах зберігався належний громадський порядок, який підтримували спеціальні робітничі дружини. За ініціативою страйкових комітетів закривалися пивні бари, відділи з продажу спиртних напоїв у продовольчих крамницях.

У ці дні, виступаючи на першій сесії Верховної Ради СРСР, М.Горбачов сказав, що події у вугільних районах країни — *"найтяжче випробування для нас за всі 4роки перебудови'.'* І додав: *"Був Чорнобиль, були інші важкі ситуації, і, проте, сьогоднішні події я виділяю як найсерйознішу, найважчу".* З усього випливало, що політичне керівництво не виявило готовності до подібного вияву протесту, до такої масової акції. Деякі депутати твердили, що під час страйку уряд мало не впав у паніку, просто злякався. Не дивно, що сесія досить докладно розглянула складні проблеми, пов'язані з виступом шахтарів, а також більш широке коло питань, що стосувалися перебудови.

На думку окремих депутатів, у липні 1989 р. виступив не тільки робітничий клас, виступив у цілому народ, доведений до відчаю. За словами депутата М.Федорова, причиною страйків стала суперечність між керуючими і керованими, яку можна було усунути тільки шляхом подальшої демократизації суспільства (вільні вибори на всі посади, відкликання керівників, які не справляються зі своїми обов'язками, повне скасування привілеїв та пільг тощо). Народний *депутат* О.Бойко, обранець Донецька, наголосив: причина подій у тому, що "у нас *йде не перебудова, а напівперебудова, не демократія, а гра в демократію. Не дефіцит мила виштовхнув людей на вулицю, а дефіцит справедливості* '.

Однією з головних причин страйку була непослідовність, незавершеність, половинчастість реформ. Щороку з'являлося чимало постанов, лунало безліч обіцянок, але реальних змін не відчувалося. Закон "Про державне підприємство (об єднання)" не давав трудовим колективам справжньої самостійності, практично не діяв. Депутати порушували питання про регіональний госпрозрахунок, власність, оренду, податки, акціонерні товариства та ін. Висувалися пропозиції про передачу засобів виробництва у повне відання трудових колективів. Пропонувалося, для початку, встановити, що державні замовлення на всіх підприємствах не повинні перевищувати хоча б 70,0-80,0%.

Причини страйку полягали також у збереженні влади бюрократичного апарату в центрі та на місцях. Вимоги шахтарів мали не тільки економічний, а й певною мірою політичний характер. Страйкарі вимагали зміни господарських, партійних, державних керівників (наприклад, генерального директора об'єднання "Павлоградвугілля" Є.Пономарьова, першого секретаря Стахановського міськкому партії М.Дими,

всього складу Стахановського міськвиконкому). Гірники зажадали відставки перших секретарів міськкомів та інших партійних працівників у Шахтарську, Дзержинську, Торезі.

Робітників обурювало нетактовне, нерідко брутальне ставлення керівників — "фірмене хамство наших вугільних начальників", за словами одного з шахтарів. Протягом багатьох років це вважали нормальним "діловим" стилем у галузі, який, здавалося, вкорінився навічно. Проте гласність і відкритість, принесені перебудовою, робили такий спосіб спілкування з людьми все менш і менш прийнятним. Крім того, страйкарі порушували питання про загальне скорочення адміністративно-управлінського персоналу, зокрема, гірники м.Первомайськ Ворошиловградської області — на 25,0%, м.Червоноград, що на Львівщині, — на 50,0% тощо.

Страйк наочно показав слабкість профспілкових комітетів, відірваність їх від робітничих колективів, неспроможність захищати інтереси трудящих. Щоправда, офіційні акценти в діяльності цієї організації стали змінюватись. У липні 1987 р. з'явилася Постанова президії ВЦРПС "Про докорінну перебудову роботи профспілкових органів щодо захисту трудових прав і законних інтересів трудящих". У травні 1989 р. VI пленум Укрпрофради ухвалив Постанову "Про посилення захисної функції профспілокреспубліки в світлі вимог XIX Всесоюзної конференції КПРС і III Пленуму ВЦРПС". Однак декларації й реальні дії профспілок надто часто розходилися. Тому у вимогах гірників незмінно фігурувало: провести дострокові перевибори профкомів і рад трудових колективів.

Страйковий комітет Донецька та комісія Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС підписали протокол, який було покладено в основу угод, укладених із шахтарями інших міст області. Однак страйк не припинився: робітники вимагали надійних **Гарантій,** зокрема від союзного уряду. 24 липня в Кремлі відбулася зустріч Голови Ради Міністрів СРСР М.Рижкова з представниками страйкових комітетів Донбасу. Увечері того ж дня голова Донецького міського страйкового комітету О.Бокарєв зателефонував із Москви й повідомив, що уряд дав письмові гарантії виконання вимог шахтарів. О третій годині ночі 25 липня страйкарі залишили площу перед Будинком рад і повернулися на шахти, щоб відновити роботу.

Дещо раніше припинили страйк гірники в Єнакієвому, Горлівці, Макіївці, Красноармійську. Під час переговорів у Червонограді було затверджено договір страйкового комітету й адміністрації виробничого об'єднання "Укрзахідвугілля" про реалізацію вимог шахтарів. Генеральний директор об'єднання Є.Диколенко видав наказ про прийняття

до виконання цього документа. Зазначимо наступне: гірники вимагали, щоб гарантом реалізації досягнутих домовленостей стала міська рада народних депутатів (під договором поставив свій підпис голова міськвиконкому О.Харламов). 24 липня страйковий комітет ухвалив рішення: припинити страйк і 25 липня відновити роботу на всіх шахтах.

25 липня страйк тривав на ряді шахт України, зокрема в Торезі та Павлограді. Так, у Павлограді з 11 вугільних підприємств повністю не працювали 7, на шахті імені Сташкова в першу зміну вийшло 160 чоловік замість 240. Робітники чекали зустрічі з міністром вугільної промисловості СРСР М.Щадовим, який прибув у місто. Того ж дня в Москві відбулася зустріч представників страйкових комітетів Павлограда з М.Рижковим, на яку покладалися основні надії. Тільки після того, як зі столиці прийшла телеграма від шахтарів, було вирішено припинити страйк. Нарешті, ЗО липня приступили до роботи гірники Стаханова, закінчився страйк у Ворошиловградській області.

Уже протягом серпня-вересня 1989 р. уряд вжив низку заходів, спрямованих на виконання досягнутих домовленостей. Міністерство вугільної промисловості СРСР запровадило доплати за роботу у вечірню й нічну зміни, за пересування "від ствола до ствола', надало господарську самостійність 164 підприємствам, зменшило на третину чисельність управлінського апарату у виробничих об'єднаннях, на одну п'яту — на підприємствах, ліквідувало головні територіальні управління в Донецькій та Ворошиловградській областях, планувало підвищити ціни на вугілля тощо. Однак пленум ЦК профспілок робітників вугільної промисловості показав, що шахтарі не виявляли з цього приводу великого ентузіазму.

Гірники вважали, що міністерство виконує свої зобов'язання незадовільно, що окремі пункти урядової постанови розходяться з відповідними пунктами протоколу, підписаного в Донецьку (зокрема, пункт 22 урядової постанови № 608 і пункт 39 протоколу, підписаного урядовою комісією, щодо тривалості відпусток працівників вугільної промисловості). Слід зазначити, що восени 1989 р. невдоволення виконанням літніх угод висловили шахтарські колективи різних регіонів СРСР, зокрема, Кузбасу, Донбасу, Воркута та ін., на деяких вугільних підприємствах пройшли попереджувальні страйки. Наступні події засвідчили, що робітничий рух набирав дедалі більшого розмаху.

ПРОГРАМА "ПРИСКОРЕННЯ"

У першій половині 80-х рр. у ряді країн соціалізму посилилася критика існуючих механізмів господарювання. Ця критика велася з різних, нерідко цілком протилежних позицій. Одним розпочаті економічні реформи здавалися зайвими, руйнівними, іншим — надто млявими й нерішучими. Перші наполягали на дотриманні директивно-розподільчих принципів, другі — на впровадженні ринкових, товарно-грошових відносин. Дискусії з цього приводу мали досить гострий характер, виливаючись на сторінки газет і журналів, втягуючи в свою орбіту чимало вчених і господарників.

На середину 80-х рр. в СРСР виявилися три основні підходи в пошуках оптимального господарського механізму. Перший полягав у спробах *"косметичного ремонту"* існуючої системи та здійснення обмеженого госпрозрахунку. Другий зводився до ще більшого посилення планового централізму та всеохопної регламентації виробництва. Третій відображав позиції тодішніх реформаторів і їхнє прагнення поєднати так званий реальний централізм із повним господарським розрахунком. Ці пошуки велися в руслі офіційної марксистської методології й під гаслом "*удосконалення розвинутого соціалістичного суспільства* ".

З погляду реформаторів, сценарій майбутніх перетворень передбачав: у царині економіки — тривалий характер перехідного процесу, поступове наростання ринкових відносин, створення належних відтворюючих передумов, насамперед загальної збалансованості господарства; в соціальній сфері — м'якість, забезпечення бодай прийнятного життєвого рівня для всіх соціальних груп, поступове зростання його для більшості груп, причому за рахунок одноразового ефекту реформи, а не перерозподілу благ; у політичній сфері — апаратний спосіб реалізації реформи, поліпшення цього апарату шляхом відсікання найбільш консервативних його секторів.

Такий шлях перетворень вважався тоді цілком імовірним, вірогідним. В умовах соціалізму, який передбачав певні соціальні **Гарантії,** який офіційно ототожнювався з поняттям рівності, стабільності, справедливості, інші варіанти реформи багатьом здавалися неможливими, нереальними. В основі подібних проектів лежало прагнення досягти одночасної глибини та м'якості перетворень, щоб таким чином забезпечити соціальний консенсус, одностайну підтримку реформи. Зрозуміло, що серед економістів і політиків існували значні розбіжності в оцінках та поглядах навіть на найближчі перспективи.

Тим часом у теорії та на практиці тривали пошуки оптимальної моделі реформування. Ще в надрах апарату К.Черненка визріла орієнта-

ція на прискорення соціально-економічного розвитку країни. На пленумі ЦК КПРС у березні 1985 р. М.Горбачов назвав її стратегічною лінією партії. На квітневому пленумі ЦК КПРС він визнав, що в економіці СРСР посилилися несприятливі тенденції й виникло чимало труднощів і проблем. Головну причину цих труднощів М.Горбачов вбачав у тому, що *"своєчасно не було належним чином оцінено зміни в* об'єктивних умовах розвитку виробництва, необхідність прискорення *його інтенсифікації, змін у методах господарювання і, що особливо важливо, не виявлялося наполегливості в розробленні та здійсненні великих заходів в економічній сфері".*

Відтепер наголос робився на прискоренні економічного розвитку. Точніше, на **істотному** прискоренні темпів господарського зростання. На квітневому пленумі ЦК КПРС вказувалося, що це завдання "цілком здійсненне". Одним із авторів концепції прискорення був академік А.Аганбегян, який у своїй книжці "Радянська економіка — погляд в майбутнє" писав: *"Якщо виходити з офіційної статистики одинадцятої п'ятирічки, то темпи приросту національного доходу повинні бути збільшені в середньому за рік з 3% у 1981-1985 рр. до 4% у дванадцятій п'ятирічці та до* 5% й більше у 90-і *рр. 3-4-5 — така кількісна формула прискорення".*

Водночас академік писав про якісну сторону, що навіть більш важлива, про глибокі перетворення не лише базису, а й надбудови суспільства. Проте кількісні параметри прискорення викликали значні сумніви: за словами самого А.Аганбегяна, якщо взяти до уваги реальний стан справ, стагнацію економіки в одинадцятій п'ятирічці, то фактично від нульового зростання належало перейти до 4-5-відсоткового темпу. Отже, в концепції прискорення закладалися надто високі, недостатньо обґрунтовані орієнтири економічного зростання, що досить швидко виявилося протягом дванадцятої п'ятирічки.

У найбільш загальному вигляді програма прискорення, згодом схвалена XXVI з'їздом КПРС, передбачала: корінне оновлення матеріально-технічної бази виробництва на основі новітніх досягнень науково-технічної революції; вдосконалення суспільних відносин, насамперед економічних; глибокі зміни в змісті та характері праці, матеріальних і духовних умовах життя людей; активізацію всієї системи політичних, громадських та ідеологічних інститутів. Зміст нового курсу, запропонованого М.Горбачовим, виражала наступна формула: **через прискорення соціально-економічного розвитку країни — до нового якісного стану радянського суспільства.**

Восени 1985 р. концепція прискорення стала втілюватись у конкретні планові показники. На жовтневому пленумі ЦК КПРС розгля-

нуго проект "Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1986-1990 рр. і на період до 2000 року", згодом ухвалений Верховною Радою СРСР. У наступні п'ятнадцять років намічалося майже вдвічі збільшити національний прибуток, обсяг промислового виробництва, у 2,3-2,5 раза підвищити продуктивність праці. При цьому особлива увага зверталася на технічне переозброєння промисловості та масштабну модернізацію машинобудування. За розрахунками ААганбегяна, в 1985-1990 рр. частка машин, приладів і обладнання цивільних галузей машинобудування, що відповідали світовому рівню, повинна була зрости щонайменше з 29,0 до 80,0%. Проте й ці розрахунки виявилися повністю неспроможними.

У липні 1986 р. Верховна Рада УРСР затвердила план економічного й соціального розвитку республіки на 1986-1990 рр. Більшість його показників відповідала верхньому рівню завдань, визначених у згаданих "Основних напрямах..." За 1986-1990 рр. намічалося збільшити національний прибуток республіки на 11,9%, продуктивність праці — на 20,0% у промисловості та на 17,0% у будівництві, роздрібний товарооборот (без обсягу реалізації алкогольних напоїв) — на 30,0%. Середньорічний обсяг виробництва сільськогосподарської продукції, як порівняти з попереднім п'ятиріччям, планувалося підвищити на 14,0%, а середньорічний рівень продуктивності праці в колгоспах і радгоспах — на 24,0%. Крім того, в планах на дванадцяту п'ятирічку підкреслювалося пріоритетне значення розвитку соціальної сфери, зокрема виконання проголошеної на XXVII з'їзді КПРС житлової програми: забезпечення до кінця століття кожної радянської сім'ї окремою квартирою або будинком.

Безумовно, плани прискорення були виграшними з пропагандистських міркувань. Швидкий розвиток машинобудування обіцяв створити можливості для технічної реконструкції, подальшого розвитку господарства. Не викликало заперечень визнання іншого ключового напрямку реформ — споживчого сектора економіки. Проте була ще одна пріоритетна сфера — зміцнення оборонної могутності СРСР, що вимагало колосальних бюджетних витрат. Природно, що можливість рівночасного й повноцінного вирішення таких складних завдань, надто в умовах стагнації економіки, багатьом здавалася нереальною. Ухвалити програму чергового "великого стрибка" не становило особливих труднощів. Справжні проблеми виринули тоді, коли розпочалося практичне здійснення грандіозних накреслень.

Одним із перших кроків нового політичного керівництва стала кампанія боротьби з пияцтвом. У травні 1985 р. вийшла Постанова Ради Міністрів СРСР "Про заходи щодо подолання пияцтва і алкоголізму,

викорінення самогоноваріння". Ця постанова передбачала, що виробництво лікеро-горілчаної продукції щороку скорочуватиметься на 30 млн. декалітрів, виноградного вина — на 20 млн. декалітрів, а плодоягідних вин припиниться взагалі. Певна річ, що М.Горбачов та його соратники, розгортаючи цю масштабну кампанію, керувалися найкращими намірами. Однак її економічними аспектами було цілковито знехтувано.

В умовах боротьби з алкоголізмом розпочалася переорієнтація колгоспів, радгоспів та інших сільськогосподарських підприємств на вирощування столових сортів винограду. Як наслідок — значно скоротилися площі, зайняті технічними сортами (винними, столово-винними, ізабельними і т.ін.). За 1986-1989 рр. в Україні було розкорчовано близько 60 тис. гектарів виноградників, що призвело до зменшення середньорічного збору винограду приблизно на 200 тис. тонн або на 20,0%. Збитки, завдані такою "боротьбою" проти алкоголізму, становили 900 млн. крб. Для відновлення знищених виноградників необхідні були витрати на суму близько 400 млн. крб.

У 1984-1987 рр. частка алкогольних напоїв у загальному обсязі товарообігу, включно з громадським харчуванням, скоротилася в СРСР із 16,7 до 10,7%. У зв'язку з цим торгівля зазнала значних втрат, лише в Україні вони становили 13 млрд. крб. Водночас істотно зросло самогоноваріння, спекуляція спиртними напоями, наркоманія та токсикоманія. За даними тодішнього Голови Ради Міністрів УРСР В.Масола, внаслідок зменшення виробництва горілки, вина та інших алкогольних напоїв бюджет республіки недорахувався понад 10 млрд. крб. Загальні ж збитки, завдані скарбниці СРСР, становили приблизно 30 млрд. крб. у розрахунку за рік.

На початку 1987 р. сталися значні перебої на багатьох ділянках економіки СРСР. Перехід на нові умови господарювання супроводжувався скороченням виробництва в легкій та інших галузях промисловості. Багато підприємств чорної металургії, хімічної промисловості не виконали договірних зобов'язань, що негативно позначилося на розвитку господарства. Програма модернізації та швидкого нарощування потужностей машинобудування розв'язувалася повільно, зокрема у верстатобудуванні й приладобудуванні. Зростало спрацьовування основних фондів, знижувалася фондовіддача в промисловості, насамперед у легкій та харчовій. Заходи щодо прискорення науково-технічного прогресу відчутних наслідків не давали, а кількість створюваних зразків нових типів машин, устаткування, приладів і т.ін. навіть зменшувалася.

Саме тоді, влітку 1987 р., М.Горбачов уперше сказав про те, що економіка СРСР опинилася в передкризовому стані. Така оцінка не означала, що розпочалося абсолютне скорочення виробництва, мова йшла

лише про сповільнення темпів економічного розвитку. На пленумі ЦК КПРС, що відбувся в червні 1987 р., лідер партії визнав, що управлінсько-бюрократичні структури прагнуть *"заморозити перебудову"*, хід перетворень гальмується, обмежується центральними відомствами, які хворобливо сприймають будь-які нововведення. Більше того, ставало очевидним, що самі партійні організації дедалі помітніше відставали од настроїв і потреб людей, від політичних процесів, які розгорталися в країні. У партійному апараті зростало нерозуміння й неприйняття перебудови, справжньої демократизації суспільства, та воно й не дивно: реформування загрожувало КПРС втратою політичної й ідеологічної монополії.

З другого боку, під впливом "знизу" в партійному середовищі поступово окреслювалась і зміцнювалась група реформаторів, яка становила опору нового курсу та протидіяла догматизму й консерватизму. І все ж головним фактором перемін була широка громадськість, яка активно включалася в політичну діяльність, вимагала більш рішучих перетворень. Під цим тиском, який раз у раз посилювався, верхівка партійно-державного апарату коригувала стратегію й тактику перебудови. Влітку 1987 р. було намічено перші серйозні зрушення в господарській полі-тиці та проголошено радикальну економічну реформу. За словами М.Горбачова, реформа мала забезпечити *"поглиблення перебудови"* і *"наступ у всіх напрямках прискорення"*.

Вихідна її позиція — розширення самостійності основної ланки виробництва, закріплене в законі ' Про державне підприємство (об'єднання)". Реформа передбачала перехід підприємств на одну з двох моделей повного госпрозрахунку і самофінансування, складання й затвердження ними своїх річних та п'ятирічних планів і т.ін. Проте швидко виявилося, що новий механізм практично не діяв, реальні можливості підприємств, їхні ініціатива та самостійність всіляко обмежувалися. Лише одне право, надане підприємствам, реалізовувалося неухильно: вони могли збільшувати грошові виплати працівникам, якщо зростав вартісний обсяг виробництва. З того моменту розпочалися гонитва за прибутком, нарощування вартісного "валу', причому нерідко за рахунок підвищення цін на продукцію.

Багато фабрик і заводів, об'єднань і міністерств скорочували випуск дешевих товарів, поліпшуючи в такий спосіб фінансові показники (йшло так зване вимивання дешевого асортименту виробів). З 1988 р. стрімко зростали грошові прибутки населення, значно перевищуючи заплановані показники. Темпи зростання заробітної плати щораз більше випереджали темпи піднесення продуктивності праці, зокрема, в Держагропромі, Мінлегпромі, Мінмонтажспецбуді, Мінводгоспі

УРСР, а також у Волинській, Ровенській, Сумській, Харківській та інших областях. Навесні 1988 р. центр широко відкрив емісійні шлюзи, крізь які ринули потоки "порожніх" грошей, не забезпечених відповідною товарною масою. Невипадково, що дефіцит набирав дедалі більшого розмаху, напруженість на споживчому ринку посилювалась, а карбованець день за днем втрачав свою купівельну спроможність.

Паралельно відбувався складний процес суспільно-політичних зрушень. Влітку 1988 р. на XIX партійній конференції було порушено питання про необхідність реформування радянської політичної системи. Проголошувався курс на створення правової держави, розвиток парламентаризму, поглиблення демократичних перетворень. У червні-липні того ж року у Львові відбулися перші несанкціоновані мітинги, в яких узяли участь тисячі людей. На мітингах порушувалися гострі політичні та національні проблеми, на них активно виступали колишні політв'язні, зокрема, В.Чорновіл, М.Горинь, Б.Горинь, І.Калинець та інші. У липні 1988 р. на базі Української Гельсінкської групи виникла Українська Гельсінкська спілка (УГС), головою якої обрали Л.Лук'яненка.

Саме УГС стала першою організацією в республіці, яка відкрито виступила за вихід України з СРСР, за побудову незалежної Української держави. Навесні 1989 р. на мітингу у Львові вперше з'явилися синьо-жовті прапори, засвідчуючи наростання національного руху. Тоді ж вийшли перші неформальні газети ("Вибір" — у Києві, "Поступ" — у Львові та інші), які перевели гласність у позаофіційне

Рис. 92. Мітинг з нагоди утворення Українського історико-просеітнього товариства ***"Меморіал". Київ, 4*** березня 1989 р.

Рис. 93. У живому "ланцюзі". 21 січня 1990 р.

річище. У 1989 р. створено Товариство української мови імені Т.Шевченка, Українське республіканське товариство "Меморіал", екологічну асоціацію "Зелений світ", Студентське братство, відновлено Наукове товариство імені Т.Шевченка.

Першим масовим політичним об'єднанням у республіці став Народний рух України за перебудову. Його створення відображало об'єктивну необхідність економічного та політичного реформування суспільства, національного відродження України. У лютому 1989 р. газета "Літературна Україна" опублікувала проект програми НРУ,розроблений ініціативною групою, до якої ввійшли представники Київської організації Спілки письменників України та Інституту літератури ім. Т.ГШевченка АН УРСР. А вже у вересні того ж року відбувся Установчий з'їзд Народного Руху України. Головою цієї організації було обрано І.Драча, головою Секретаріату — М.Гориня. Цей широкий суспільно-політичний рух об'єднав різні політичні сили, що ставили собі за мету створення Української незалежної держави.

Важливою політичною акцією Народного Руху України став "живий ланцюг" між Галичиною і Східною Україною, Івано-Франківськом, Львовом і Києвом у січні 1990 р., присвячений проголошенню 1919 р. об'єднання УНР і ЗУНР в єдину державу. Він продемонстрував силу Руху і єдність України.

Рис. 94. О.Гончар у наметовому містечку голодуючих студентів. Жовтень 1990 р.

Величезний вплив на подальший політичний розвиток України справило голодування студентів у жовтні 1990 р., організоване Української студентською спілкою та "Студентським братством". Це був, по суті, пік протистояння комуністичної влади й опозиції. Студентська голодівка знайшла підтримку і співчуття серед широких кіл населення, передусім інтелігенції.

Таким чином, наприкінці 80-х рр. відбувся перелом у суспільній свідомості та практиці. Національно-демократичний рух став стрімко набирати силу, ставав усе масовішим. Комуністична партія втрачала політичну ініціативу й змушена була пристосовуватися до якісно нової ситуації. Восени 1989 р. першим секретарем ЦК КПУ став В.Івашко, замінивши на цій посаді ветерана "брежнєвської гвардії" В.Щербицького. Проте стримати наростання нових політичних тенденцій і вберегти тоталітарну систему від розпаду виявилося неможливо: Україна перебувала на порозі великих перемін, напередодні проголошення свого суверенітету й утвердження незалежності.

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ НА РУБЕЖІ 90-х рр.

За роки радянської влади культура як система загальнолюдських, духовних і матеріальних досягнень кожного народу зазнала значних деформацій і втрат. Однобокий підхід до культуротворчого процесу суттєво збіднив сферу культурного життя, залишивши за його рамками все, що не вкладалося в догми класової, а згодом партійно-номенклатурної ідеології. Вкрай негативно позначився на стані культури залишковий принцип її фінансування. У підсумку, за даними ЮНЕСКО, СРСР за інтелектуально-моральним рівнем посів у середині 80-х рр. 57 місце в світі.

В складних умовах перебувала освіта. Незважаючи на неодноразові спроби реформувати цю систему, її стан не тільки не поліпшився, а навіть погіршився. Проекти освітніх реформ 1984 та 1987-1988 рр. були розроблені КПРС, яка, крім великої кількості гарних слів у цих документах, майже нічого не зробила для поліпшення стану справ. Навпаки, в цей час і далі діяв залишковий принцип фінансування освіти, бюрократичні перепони все ще сковували її демократизацію. На початку 90-х рр. СРСР за рівнем освіти посідав 28 місце в світі.

У 1991 р. Верховна Рада України ухвалила Закон "Про освіту", що визначав школу як основу духовного та соціально-економічного розвитку держави й передбачав кардинальні зміни в її роботі. Його реалізація тісно пов'язувалася зі зміцненням матеріально-технічної бази освіти, урізноманітненням форм шкільної освіти, впровадженням у навчання новітніх досягнень науки.

Одним із найважливіших завдань школи було визнано забезпечення виконання Закону "Про мови в Українській РСР", ухваленого в 1989 р. Відтоді в республіці відкрито чи поновлено сотні шкіл з україн-

ською мовою навчання, організовано тисячі україномовних класів у школах з російською мовою навчання. Освітня система стала більш гнучкою та різноманітною. З явилася велика кількість ліцеїв, коледжів, гімназій. Ці заклади значно урізноманітнили навчальний процес, сприяючи поглибленому розвитку здібностей в учнів і студентів.

Зроблені помітні кроки в справі гуманізації освіти. Значно більше уваги стали приділяти вивченню української історії, релігії, народознавства, перші зрушення окреслились у викладанні інших суспільних наук. Кабінетом Міністрів України затверджено національну програму "Освіта" ("Україна — XXI століття'), метою якої є піднесення вітчизняної освіти до світового рівня. Програмою передбачена реконструкція існуючої системи освіти з урахуванням політичних, економічних і духовних змін у суспільстві, створення гнучкої системи підвищення кваліфікації та перепідготовки всього без винятку населення й створення навчальних закладів майбутнього: університетських комплексів, профільних академій, регіональних університетів, мережі коледжів, ліцеїв, гімназій, шкіл і т.ін.

Зроблено перші суттєві кроки щодо перебудови вищої та середньої спеціальної освіти. Для тіснішого зв'язку з середньою освітою Міністерство народної освіти та Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти були злиті в одне — Міністерство освіти України. Стали скорочуватися масштаби підготовки спеціалістів через заочну та вечірню форми навчання. Розпочалася реорганізація всієї структури вищої та середньої спеціальної освіти для наближення її до практики суспільного життя. Розгорнувся перехід на триступеневу підготовку — бакалавр, спеціаліст, магістр. Поряд із державними, виникли навчальні заклади, які базуються на інших формах власності. Вузи стали більш автономними в своїй діяльності.

Останніми роками зроблено такі важливі кроки в царині освіти, як відновлення діяльності Києво-Могилянської академії, відкриття в Києві Національної академії управління, Академії фінансистів у Донецьку, низки нових університетів. У республіці розгорнулася робота з акредитації вищих навчальних закладів, переходу їх на українську мову викладання. Однак проблемою проблем залишається фінансування. І на початок 90-х рр. видатки на підготовку одного спеціаліста у розвинутих країнах були в 5-6 разів більшими, ніж в Україні.

Провідним науковим центром залишалася Академія наук України. Однак і в ній нагромадилися серйозні проблеми. Орієнтація на прикладні розробки супроводжувалася падінням престижності фундаментальних досліджень. При цьому понад 90% нових технологічних розробок не впроваджувалось у виробництво. Серйозною вадою в науці

України був її поділ на академічну, зосереджену у вищих навчальних закладах та галузеву. Низький рівень фінансування створював великі труднощі й у достатньому матеріально-технічному та кадровому забезпеченні науки. Окремі інститути втратили останнім часом 50-60% свого кадрового складу.

Загальна чисельність наукових кадрів у республіці на початок 90-х рр. становила близько 300 тис. чоловік, що вдвічі більше, ніж у Франції. З них понад 80 тис. — доктори й кандидати наук. Проте наукові результати набагато нижчі, ніж у Західній Європі та Америці. Загалом же спостерігалося падіння професіоналізму значної маси наукових співробітників. Давалися взнаки брак здорового суперництва, творчих дискусій, чесного й відкритого обміну думками, одностороння орієнтація української науки на російську під вивіскою "всесоюзна" й ізоляція від європейської та світової науки. Погана технічна оснащеність наукових лабораторій, стрімке зниження життєвого рівня й соціальна незахищеність призвели до виїзду багатьох учених за рубіж для роботи за контрактом на тривалий час, а то й назовсім. Щороку внаслідок міграції Україна втрачала близько 10 тис. дипломованих спеціалістів. Особливо відчутні втрати серед генетиків, фізиків-теоретиків, фізіологів, біохіміків. Зростав і внутрішній "відплив умів". Останнім часом понад 20% науковців перейшли до комерційних структур.

Такий стан у науці не давав надії на швидкий вихід України з кризи, хоча чимало вчених самовіддано працювали в цьому напрямі. Перебудовувалася робота Академії наук, змінювалися пріоритети. Йшло перегрупування наукових сил. Створено Міністерство України у справах науки і технологій, стала діяти Українська наукова асоціація (УНА), покликана сприяти відродженню української науки та виведенню її на світовий рівень. Засновані Академія наук вищої школи, Українська академія аграрних наук, Академія медичних наук, Академія мистецтв, Академія правових наук, низка інших галузевих академій. Виник ряд дослідних інститутів та центрів як громадських об'єднань науковців, наукових товариств.

Процеси оновлення широко охопили також українську літературу й мистецтво. Письменство поступово звільнялося від облуди комуністичної ідеології. Йшла переоцінка суспільних ідеалів, історичних явищ. Центральне місце посіла публіцистика, що пов'язано з високим рівнем політизації суспільних процесів. Слід відзначити наповнену високим громадянським змістом творчість І.Драча, Д.Павличка, І.Дзюби, Р.Лубківського, Р.Іваничука, О.Мусієнка, С.Плачинди, Ю.Щербака та ін. Широко розгорнув публікації з призабутої спадщини академік М.Жулинський.

У 80-х-на початку 90-х рр. до читача прийшли із забуття твори М.Грушевського, В.Винниченка, М.Куліша, М.Хвильового, М.Зерова, О.Олеся, Є.Маланюка, Г.Косинки, Є.Плужника, зачинателя нового напряму в монументальому живописі художника Г.Синиці та ін. Повернуто народові твори В.Стуса, І.Світличного, Є.Сверстюка, Ігоря й Ірини Калинців, В.Голобородька та інших, чия діяльність у відстоюванні української культури та мови за брежнєвських часів була розцінена як "націоналістична" та "антирадянська". Повернувся на рідну землю письменник і правозахисник М.Руденко. Чимало письменників включилися в політичне життя і, ставши народними депутатами різних рівнів, і далі відстоювали свободу творчості, права Української держави, її мови та культури.

"Материкова" українська культура збагачувалася надбаннями українців з усього світу. В Україні постійно розширювалися можливості для ознайомлення з творчістю літераторів і митців української діаспори — В.Барки, УСамчука, І.Багряного, О.Ольжича, О.Теліги, Ю.Липи, О.Лятуринської, В.Курилика, Г.Крука, Г.Мазуренко, В.Ткач, М.Бідняка, П.Цимбалюка, В.Цимбала, К.Колотило, А.Рудницького, І.Соневицького. В українську культуру повернулося ім'я видатного танцівника, хореографа, теоретика класичного балету С.Лифаря та багатьох інших митців.

Культурний потенціал західної української діаспори органічно вплітається в культивовану народом систему національних духовних цінностей і надбань. Цей потенціал, створюваний десятиліттями, досить високий. У західному світі діє розгалужена мережа українських новітніх наукових і культурних закладів, мистецьких колективів, газет і журналів. Велика кількість їх створена завдяки щедрій добротворчій діяльності таких відомих наших земляків-меценатів, як П.Яцик, Е.Гуцуляк, Ю.Ємець з Канади, О.Воскобійник, В.Баранецький, А.Лисий, подружжя Н. та І.Даниленків зі США, М.Гоян із Австралії та ін.

Поступово поверталися в Україну культурні цінності, які з тих чи інших причин опинилися за рубежем. Для цього створена й активно діє Національна комісія. Лише останніми роками її зусиллями в Україну повернуто частину історико-культурних документів, що перебували в Москві. Повернулася в Україну й колекція мистецьких творів художника М.Андрієнка. Тепер уже також на рідній землі архівні матеріали сучасного українського письменника В.Барки (США). Отримано також окремі праці української художниці з Америки Л.Морозової, вченого та дослідника В.Січинського. Однак величезна кількість скарбів української культури, національних святинь усе ще

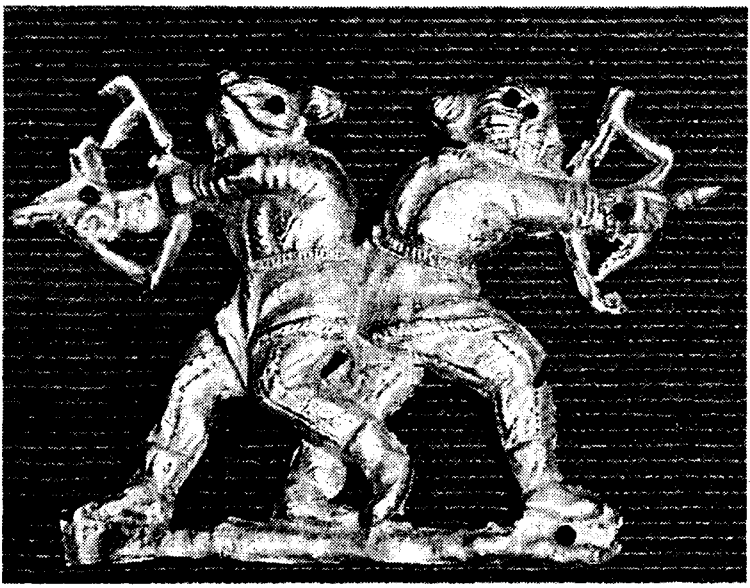

Рис. *103. Платівка від вбрання. Золото. IV ст. до Н.Х. Куль-Оба. Переховується в Ермітажі*

перебуває за межами держави, передусім у Росії, повернення їх становить неабиякі труднощі.

Суперечливі процеси спостерігались у сфері періодичної преси. На початку 90-х рр. в Україні виходило 892 періодичні видання, що розповсюджувалися на всій її території, та 2015 місцевих. Однак їх тираж неухильно падав, а ціни так само неухильно зростали.

Обнадійливі зрушення стали помітними в театрі, кінематографі, образотворчому мистецтві, музиці. У 1991 р. утворено Всеукраїнську музичну спілку, покликану сприяти розвиткові музичної культури українського народу. В Україні діяли 43 концертні організації, 139 художніх колективів.

У 90-і рр. започатковано велику кількість фестивалів та конкурсів — оперного мистецтва, органної та фортепіанної музики, піаністів та скрипалів. Популярність здобули такі фестивалі, як "Червона Рута", "Пісенний вернісаж', "Зірки світового балету", "Чумацький шлях", "Всі ми діти твої, Україно" та ін.

Поступово відроджувалося українське кіно. Створювалися україномовні фільми. Розпочато підготовку власних режисерів і сценаристів. У кінці 80-х - на початку 90-х рр. у республіці були створені фільми, які здобули міжнародне визнання: "Лебедине озеро. Зона' (С.Параджанов, Ю.Іллєнко), "Голод-33" (О.Янчук, С.Дяченко, Л.Танюк). Фільм "Лебедине озеро. Зона" в 1990 р. вперше в історії українського кіно одержав нагороди найпрестижнішого в світі кінофестивалю в Каннах. Фільми, створені на державних та незалежних кіностудіях України, брали участь у кінофестивалях, реалізувалися на внутрішніх та міжнародних кіноринках.

Протягом останніх років умови творчої свободи значно розширили стильові й тематичні межі в театральному мистецтві. Йшли інтенсивні пошуки найефективніших організаційно-творчих і економічних структур, утверджувалася творча самостійність художніх колективів. Поряд із державними, з'явилися в Україні й недержавні театри. Незважаючи на великі економічні труднощі, театр користується великою популярністю в публіки. Приблизно 40 тис. щорічних вистав відвідує майже 20 млн. глядачів.

Розвиток театрального мистецтва кінця 80-х-початку 90-х рр. пов'язаний із новаторською діяльністю таких режисерів, як І.Борис, РВіктюк, С.Данченко, С.Моисеев, В.Петров, Б.Шарваркота ін. Світове визнання й славу здобув своєю творчістю Р.Віктюк, який спершу працював у Львові, а згодом — у Москві. За визнанням найавторитетніших діячів театру та його дослідників, Р.Віктюк як режисер-новатор, по суті, визначає театральну естетику XX ст.

Рис. 104. В.З'шкевич

Рис. 105. Є .Мірошниченко

Характерною рисою українського образотворчого мистецтва став вільний розвиток усіх стилів і жанрів, широка популяризація його шляхом улаштування всеукраїнських, обласних, групових та персональних виставок, активна діяльність десятків новостворених галерей. Відроджувалася в Україні й пісенна творчість, розвивалася українська пісня. Плідно працювали композитори О.Білаш, І.Карабиць, О.Мороз, А.Горчинський. Публічна репрезентація творчих пісенних набутків здійснювалася на таких фестивалях, як "Червона рута", "Пісенний вернісаж". Нові пісні дарували глядачам і слухачам О.Білозір, М.Гнатюк, П.Дворський, Т.Петриненко, Н.Матвієнко, І.Білик, Т.Повалій, В.Шпортько, С.Ротару, В.Зінкевич, А.Кудлай, В.Білоножко, П.Зібров та інші майстри естрадного мистецтва.

Відродження духовності українського народу значною мірою пов'язано з відродженням релігії й Церкви, збереженими ними загально-

людськими культурними та моральними цінностями. На нових демократичних принципах розвивалися стосунки між державою та релігійними конфесіями. Відкривалися нові церкви, збільшувалася кількість парафій. Проголошено Українську православну Церкву, легалізовано Українську греко-католицьку Церкву. Навесні 1990 р. в Україні відновилася заборонена в 30-х **рр.** Українська автокефальна православна Церква. Утворено нове об'єднання — Українська православна Церква — Київський патріархат. Було легалізовано низку інших релігійних об'єднань, зокрема баптистів. Відроджувалися національні свята та обряди.

Значні зрушення сталися в культурному житті національних меншин, що проживали в Україні. Розвивалася система національних шкіл, бібліотек, преси, наукових центрів, радіо й телебачення, театрів, творчих колективів. Налагоджувалася підготовка кадрів національної інтелігенції. Ініціатором багатьох заходів, спрямовних на активний розвиток духовно-культурної сфери етнічних груп, виступали національно-культурні товариства.

В умовах переходу до ринку розвиток мистецтва стикався з низкою складних проблем і труднощів. З одного боку, це була загроза опинитися без засобів до існування, а з другого — небезпека тотальної комерціалізації. Шлях до підвищення інтелектуального та духовного потенціалу українського народу пролягає безпосередньо через посилення уваги всього суспільства до освіти, науки та культури, утвердження справжньої демократії, яка **Гарантує** плюралізм, свободу творчості, захист інтелектуальної власності.

Суспільна практика вимагала втілення в життя концепції національної школи, забезпечення підготовки кадрів національної інтелігенції на світовому рівні, розширення мережі національних театрів, мистецьких і культурно-освітніх закладів, збільшення періодичних видань і тиражів книжок українською мовою, а також мовами національних меншин, що проживали на території України. Необхідно було відмовитися од залишкового принципу фінансування культури. "Основи законодавства України **про** культуру", ухвалені Верховною Радою на початку 1992 **р.,** запрограмували відрахування 8% національного прибутку на її розвиток.

Восени 1995 р. Президент України підписав указ про ліквідацію Міністерства культури та утворення нового Міністерства культури і мистецтв України. Приблизно тоді ж розпочала діяльність нова громадська організація — Конгрес української інтелігенції. Міністерство культури і мистецтв, залучивши творчі спілки, провідних митців України, спираючись на щойно ухвалену Конституцію України, затвердило Концептуальні основи розвитку української культури. Багато її

Рис. 106. На відкритті виставки О.Заливахи: М.Романишин, О.Заливаха, Б.Довгань. Київ, 1989 р.

Рис. 107. Криниця. Худ. О.Заливаха

діячів сприйняли ці факти як важливі кроки, покликані припинити руйнівні процеси у сфері духовності.

Перехід від одного до іншого типу економіки найбільше дався взнаки в соціально-культурній царині. Відживали одні явища й цінності, народжувалися інші. Болісний процес переоцінки цінностей проходив за значного погіршення матеріально-побутових умов життя народу. Час складний і неоднозначний. Освіта, наука, літературно-художня творчість України повільно пристосовувалися до нових обставин існування.

ВИСНОВКИ

Україна в стислі строки відбудувала своє народне господарство, зруйноване в роки Другої світової війни. До кінця четвертої п'ятирічки питома вага вироблених в Україні найважливіших видів продукції промисловості в загальносоюзному обсязі становила: чавуну — 47,8%, сталі — 30,6%, прокату — 33,2%, залізної руди — 53%. Республіка в 50-х рр. знову стала однією з провідних індустріальних країн Європи. Досягнуто цього було ціною величезного напруження фізичних і духовних сил народу, з допомогою всієї країни.

Відбудова економіки України проходила в умовах наростаючого морально-політичного тиску тоталітарного режиму на суспільство. Нерідко випадки невиконання планових завдань у промисловості й сільському господарстві розглядалися як прояви "українського буржуазного націоналізму". Небаченого розмаху набуло пропагандистське оброблення населення, посилилися гоніння на інтелігенцію. Системою відкидалося все, що не вписувалося в рамки офіційної доктрини. Тому так активно боролися не тільки проти "націоналізму", а й проти "космополітизму" та "низькопоклонства" перед Заходом.

Кампанія морально-політичного тиску на суспільство забезпечила відновлення образу внутрішнього ворога, що в роки війни відійшов на другий план. Внаслідок цього посилилася культурно-ідеологічна ізоляція СРСР, а українська культура набувала щораз більше рис провінційності, значною мірою була деморалізована інтелігенція, наростав процес русифікації. І хоча це не зупинило поступального духовного розвитку народу, сталінському режиму вдалося зміцнити свої позиції.

Наступні роки принесли прискорення соціально-економічного та культурного розвитку України. Пов язані вони були з процесом десталінізації суспільства й трансформації командної системи. Після проведених реформ зросло сільськогосподарське виробництво, більш раціональною та економічною стала система державного управління, відбулися позитивні зрушення в соціальній та культурній сферах. Зокрема, в Україні в 1950-1958 рр. зросли грошові прибутки населення, було скорочено робочий день і запроваджено п'ятиденний робочий тиждень, значних масштабів набуло житлове будівництво.

Однак позитивні зрушення не стали домінуючою тенденцією. Процес десталінізації не був завершений. Збереження командної системи призвело до краху хрущовських реформ і остаточного утвердження курсу на екстенсивний розвиток господарства.

На рубежі 60-х-70-х рр. у Радянському Союзі відбулося значне посилення консервативних політичних тенденцій. Після бурхливих подій у Чехословаччині в 1968 р., що неабияк налякали радянське керівництво, розпочалося стрімке й повсюдне "загвинчування гайок". Правляча партійно-державна верхівка, рішуче відкинувши лібералізм і хитання, покінчила з останніми проявами інерційної хрущовської "відлиги".

Усунення від влади П.Шелеста, фактично звинуваченого в "націоналізмі", лише завершило догматично-консервативний поворот, що відбувся в суспільно-політичному житті України. Обережні автономістські прагнення, які виявляла українська політична еліта за часів М.Хрущова, стали розцінюватися союзним центром як абсолютно неприпустимі, а тому були швидко викорінені. Одночасно вівся широкий наступ на інакодумців.

Відчутно посилилися негативні тенденції в економіці України. Так, валовий суспільний продукт зростав за роки восьмої п'ятирічки на 6,7%, дев'ятої — на 5,6%, десятої — на 3,4%, одинадцятої — на 3,5%. Рік у рік знижувалися темпи приросту національного прибутку, промислової та сільськогосподарської продукції, продуктивності праці.

Така ж картина спостерігалася в розвитку соціальної сфери, яка протягом тривалого часу вважалася другорядною й фінансувалася за так званим залишковим принципом. Темпи приросту реальних прибутків на душу населення становили у восьмій п ятирічці 5,8%, дев'ятій — 3,8 %, десятій — 3,2%, одинадцятій — 2,7%.

Та все ж говорити про "застій" у буквальному розумінні цього слова неправомірно. Тим більше, якщо вести мову про базові й сировинні галузі, де тривало стрімке нарощування виробництва. За 70-і-ôÕ-і рр. в СРСР видобуто приблизно стільки палива, скільки за всю попередню історію країни. Водночас очевидно, що в політичному й господарському житті, в соціальному й духовному розвитку залишалося чимало елементів і традицій "культового" періоду, надійно законсервованих брежнєвським керівництвом.

Відображенням зростаючої кризи радянської тоталітарної системи стала так звана революційна перебудова суспільства, розпочата навесні 1985 р. й очолена М.Горбачовим. Лідери партії-держави прагнули здійснити обережні реформи, щоб підновити існуючу систему та надати їй динамізму. М.Горбачов невтомно повторював, що метою перетворень є всебічне вдосконалення соціалізму та прискорення соціально-економічного розвитку СРСР, а в підсумку — значне підвищення рівня життя трудящих.

Однак практичні наслідки такої політики викликали лише розчарування. Перші роки реформи показали, що бюрократія не поспішала здійснювати перебудову. Другий етап перетворень, який розпочався в січні 1987 р., пов'язаний із проголошенням гласності та демократизації суспільства. Широке включення в політичний процес громадськості розцінювалося "архітекторами перебудови" як засіб подолання опору консерваторів, як дійовий інструмент впливу на чиновництво, на апарат.

В офіційний партійно-радянський лексикон увійшов термін "плюралізм", щоправда, спочатку — лише як "плюралізм думок". Розгорнулося критичне осмислення минулого, прискіпливе вивчення реального соціалізму. Народ вдалося розбурхати, розбудити від довгої політичної сплячки. Але після цього стримати його було вже неможливо, рамки "соціалістичного вибору" стали для нього тісними. На рубежі 80-х-90-х рр. радянська тоталітарна система пережила всеохопну формаційну кризу й зазнала остаточного краху. СРСР розпався, і Україна знову повернулася на шлях самостійного демократичного розвитку.

RESUME

During the post-war period the USSR, which included Ukraine, was the totalitarian country of Stalin model — with controlled economy, with domination of violence and retortions in social sphere, with actual isolation from external world and outside influences. Physical death of Stalin did not signify the death neither "slalinschina" ('stalinate'), nor totalitarianism. They rooted deeply in the state, which grubbing up needed a long time and enormous efforts. But the first steps on the way to destalinisation of society were already done in 1953, that enlightened the approach of Khrushcov "thaw". M.Khrushcov began series of reforms which shifted total control the party and authorities over society, somewhat liberated and humanised it. Although these reforms were incoherent and unfinished, even they did not change relations among property, political system, and unitary type of Union of SSR, for all that the prospects for future renewal of soviet society was opened.

Dismission of M.Khrushcov and coming conservatives to the power reflected negatively on the situation in Ukraine. The period of reforms was broken off. Already in 1965 p. Soviets of National Economy were eliminated and the branch system of planning and control in industry and building was restored. The rights and competence of republic were limited, and the economics of Ukraine became more subordinated to union's ministries and government departments. The criticism of the crimes during Stalin period step by step went out, and ideological control and superintendence strengthened. Liberalisation in cultural-national life was changed by total russification in Ukraine. Dismission of accused of nationalism P.Shelest in Ukraine, only completed dogmatic-conservative change, that happened in the social-political life of the republic. Negative tendencies in economy and social sphere grew year by year.

So-called revolutionary reconstruction of society, begun in spring 1985 and headed by M.Horbachov, reflected growing crisis of soviet totalitarianism. Chiefs of the party-state wanted to accomplish careful reforms, in order to renew existing system and make it dynamic. However the wide inclusion of the public into political process, initiated by the "architects of reconstruction" as a mean of overcoming the resistance of conservatives, and as efficient way of pressure on officials and State machinery, caused unpredictable results. The social activity of population, enhanced by national-liberation desire of the enslaved nations, overflowed far away the framework of "social alternative'. On the border between 80th-90th years soviet totalitarian system underwent comprehensive formation crisis and crashed completely. Ukraine together with other republics of USSR took the way to independent democratic development.

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Й.Сталін і М.Хрущов на трибуні мавзолею В.Леніна підчас святкування 1 травня. 1951 р. 20
2. Відбудова Дніпрогесу. 1946 р. 29
3. Монтаж копра відбудованої шахти "Сталінський забій" тресту "Краснолучвугілля". 1946 р. 32
4. Відбудова доменної печі №12 заводу "Азовсталь". 1948 р. 33
5. О.Палладін — президент Академії наук УРСР у 1946-1962 рр. 45
6. С.Лебедев за налагодженням МЕОМ — першої в континентальній Європі електронно-обчислювальної машини, введеної в дію в Києві в 1951 р. 47
7. П.Тичина вітає онуку І.Франка — Зиновію — з успішним захистом дисертації в Інституті мовознавства. 1954 р. 49
8. Зустріч В.Сосюри з шахтарями тресту Торлівськвугілля". Горлівка, 1954 р. 58
9. Сцена з опери К.Данькевича "Богдан Хмельницький" у виконанні артистів Київського театру опери та балету ім. Т.Г.Шевченка. 1951 р. 60
10. Г.Верьовка. 61
11. П.Шелест. Київ, липень 1971 р. 74
12. О.Пталов з членами своєї тракторної бригади. 1958 р. 84
13. Митрополит Й.Сліпий. 110
14. О.Довженко. 115
15. В.Мороз. 60-і рр. 116
16. Є.Сверстюк. 60-і рр. 117
17. Є.Шабліовський. 1960-і рр. 120
18. В.Симоненко. Початок 60-х рр. 124
19. Л.Ревуцький серед учнів однієї з музичних шкіл. 1960 р. 125
20. В.Бородай. 126
21. А.Горська. 1960-і рр. 126
22. Автопортрет. Худ. К.Білокур. 1950 р. 127
23. Хліб. Худ. Т.Яблонська. 1949 р. 7,127
24. Г.Юра на заняттях драматичної студії при Київському театрі ім.І.Франка. 1958 р. 128
25. М.Осадчий. 60-і рр. 129
26. С.Караванський. 60-і рр. 129
27. 1.Драч, М.Вінграновський, Г.Сивокінь, Н.Світлична, М.Коцюбинська, І.Світличний. 60-і рр. 130
28. Серед "цариці полів". Є.Долинюк ділиться досвідом вирощування кукурудзи з пензенськими колгоспниками. 1961 р. 137
29. М.Підгорний. Київ, лютий 1962 р. 139

30. Відомий український селекціонер В.Ремесло. 60-і рр. 155
31. Загальний вигляд атмосферновакуумної трубчатки Кременчуцького нафтопереробного заводу. 1966 р. 161
32. Ткацький цех амідного волокна Чернігівського комбінату штучного волокна. 1970 р. 161
33. Телевізори львівського науково-виробничого об'єднання "Електрон". 1976 р. 162
34. Л.Брежнев ставить свій підпис: кінець "празької весни". 1968 р. 164
35. Творці "застою"... Л.Брежнєв і В.Щербицький серед піонерів. 166
36. Одна з "ударних" новобудов 70-х років — Чорнобильська атомна електростанція. 1980 р. 168
37. Збирання врожаю в колгоспі "Широкий" Донецької області. 1976 р. 175
38. Покинуті села. 80-і рр. 178
39. Мільйонна машина запорізького автомобільного заводу "Комунар". 1975 р. 180
40. В одній із торговельних зал київського універсаму "Олімпійський". 1981 р. 180
41. Талановитий педагог і вчений, директор середньої школи с.Павлиш на Кіровоградщині В.Сухомлинський. 1969 р. 182
42. Кращі учениці київського профтехучилища №12 ім. В.І.Кудряшова. 1977 р. 183
43. Заняття наукового гуртка з хімії в Ніжинському педагогічному інституті ім. М.Гоголя. 1973 р. 183
44. Інститут ядерних досліджень, створений у Києві в 1970 р. 9,185
45. Дослідницький ядерний реактор у Києві, введений в експлуатацію в 1960 р. 8,186
46. М.Брайчевський. 1980-і рр. 188
47. Львівська наукова бібліотека. С.Людкевич знайомиться з виставкою, присвяченою 100-річчю від дня його народження. 1979 р. 189
48. Гр.Тютюнник. 1970-і рр. 191
49. Б.Олійник. 80-і роки 192
50. М.Руденко. 1980-і рр. 193
51. Л.Биков. 70-і рр. 194
52.1.Миколайчук у фільмі "Тіні забутих предків". 10,195
53. Б.Ступка та І.Миколайчук у фільмі "Білий птах з чорною ознакою", реж. Ю.Іллєнко, 1972 р. 195
54. Д.Гнатюк. 70-і рр. 11,196
55. А.Солов'яненко. 70-і рр. 11,196
56. Київська Русь. Фрагмент керамічного панно. Худ. Г.Севрук 197
57.1.Гончар у власній хаті-музеї. 1980-і рр. 7,199
58. О.Білаш. 70-і рр. 200
59. К.Данькевич. 70-і рр. 200
60. В.Івасюк 201
61. П.Вірський 202
62. Н.Яремчук 202

63. Наслідки русифікаторської політики. Зразки друкованої продукції видавництва "Наукова думка". 70-і - 80-і рр. 16, 206
64. Перейменування. Колаж А.МІзерного 208
65. Вишитий лист Н.Світличної до сина, переправлений із в'язниці. Друга половина 70-х рр. 211
66.1.Калинець з донькою. 1979 р. 212
67. В.Стус на засланні. Друга половина 1970-х рр. 214
68. В.Чорновіл під час ув'язнення. Серпень 1979 р. 215
69. М.Матусевич. Середина 70-х рр. 216
70. Ю.Литвин. Кінець 70-х рр. 216
71. О.Тихий. 70-і рр. 217
72. О.Гейко-Матусевич. Друга половина 70-х рр. 218
73. В.Марченко на засланні. 70-і рр. 219
74. П.Розумний. Кінець 70-х рр. 220
75. Н.Світлична та Л.Плющ. США, 1978 р. 221
76. Л.Лук'яненко. 1990 р. 223
77. Київ. Кінотеатр "Україна". 10, 226
78. і.Дзюба. 1980-і рр. 228
79. Обкладинки праці І.Дзюби, виданої різними мовами. 229
80. Ю.Бадзьо з дружиною. Січень 1972 р. 232
81. М.Плахотнюк на засланні. Кінець 70-х рр. 236
82. С.Глузман. Перші дні на засланні. 1979 р. 237
83. М.Руденко, його дружина Раїса, З.Григоренко та її чоловік П.Григоренко. 1976 р. 239
84. Відкрита бюста Л.Брежнева в м.Дніпродзержинськ Дніпропетровської області. 1976 р. 243
85. М.Горбачов. 80-і рр. 246
86. Зруйнований реактор Чорнобильської АЕС. 14, 250
87. Радіаційні "плями" на карті України та Білорусі — наслідки Чорнобильської катастрофи. 15,251
88. Страшним смерчем увірвався Чорнобиль у долі мільйонів громадян України. 252-253
89. Сумне новосілля. Переселенці із забруднених радіацією територій у с.Андріївка Яготинського району. Серпень 1986 р. 255
90. Шахтарська праця і побут. 80-і рр. 259
91. Гаряче літо 1989 р. Страйкують донецькі шахтарі. 261
92. Мітинг з нагоди утворення Українського історико-просвітнього товариства "Меморіал". Київ, 4 березня 1989 р. 271
93. У живому "ланцюзі". 21 січня 1990 р. 272
94. О.Гончар у наметовому містечку голодуючих студентів. Жовтень 1990 р. 273

95. Митра перемишльських єпископів. Пожалувана папою римським Данилові Галицькому на коронування руських земель. XIII ст. Переховувалася в Росії. Подальша доля не з'ясована 278
96. Точило. Камінь, золото. IV ст. до Н.Х. Куль-Оба. Переховується в Ермітажі 279
97. Сережка. Золото, емаль. IV ст. до Н.Х. Курган у м.Феодосія. Переховується в Ермітажі 280
98. Окуття дерев'яної чаші. Золото. V ст. до Н.Х. Курган Баби біля м.Апостолове Дніпропетровської області. Переховується в Ермітажі 12, 281
99. Келих. Срібло. IV ст. до Н.Х. Куль-Оба. Переховується в Ермітажі 13, 282
100. Кінці шийної гривні. Золото. IV ст. до Н.Х. Куль-Оба. Переховується в Ермітажі 283
101. Келих. Електр. IV ст. до Н.Х. Куль-Оба. Переховується в Ермітажі 13, 284
102. Гребінь. Золото. IV ст. до Н.Х. Солоха. Переховується в Ермітажі 12, 285
103. Платівка від вбрання. Золото. IV ст. до Н.Х. Куль-Оба. Переховується в Ермітажі 286
104. В.Зінкевич 288
105. Є.Мірошниченко. 1987 р. 289
106. На відкритті виставки О.Заливахи: М.Романишин, О.Заливаха, Б.Довгань. Київ, 1989 р. 291
107. Криниця. Худ. О.Заливаха 9, 291

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Атлас З.В. Социалистическая денежная система: Проблемы социалистического преобразования и развития денежной системы СССР. — М., 1969.

Баран В.К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953-1985 рр. — Львів, 1992.

Баран Володимир. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. — Львів, 1996.

Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. — К., 1994.

Бойко О.Д. Україна 1991-1995 рр.: Тіні минулого чи контури майбутнього? (Нариси з новітньої історії). — К., 1996.

Боцюрків Богдан. Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946-1989)// Ковчег. Збірник статей з церковної історії. — 4.1. — Львів, 1993. — С.123-164.

Васюта Ольга, Васюта Сергій. Двері до пекла //Літопис Червоної Калини. — 1992. — № 2-3. — С.33-35.

Винниченко І.І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. — К., 1994.

Воронов І.О., Пилявець Ю.Г. Голод 1946-1947 рр. — К„ 1991.

Дзюба І. Між культурою і політикою. — К., 1998.

Зайцев Юрій. Антирежимний рух (1956-1991)//Львів: Історичні нариси. — Львів, 1996. — С.543-610.

Історія народного господарства Української РСР: у 3-х т. — Т.3. Кн. 1. — К., 1985.

Історія України / Керівник авт. кол. Ю.Зайцев. — Львів, 1996.

Історія української культури /Під заг. ред. І.Крип'якевича. — К., 1994.

Касьянов Г.В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. — К„ 1995.

Курносое Ю.О. Інакомислення в Україні (60-ті - перша половина 80-х рр. XX ст.). — К., 1995.

Про минуле — заради майбутнього. — К., 1989.

Маршрутами історії. — К., 1990.

Мірчук Петро. Українська Повстанська Армія. 1942-1952: Документи і матеріали. — Львів, 1991.

Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-50-ті роки XX ст.). - К., 1994.

Сеник Любомир, Якимович Богдан. Форпост незалежності // Львів: Історичні нариси. — Львів, 1996. — С.611-638.

Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди: Посібн. для вчителів / За ред. Ю.Ю.Кондуфора. – К„ 1990.
Сторінки історії України: XX століття: Посібн. для вчителя / За ред. С.В.Кульчицького. – К., 1992.
Україна: друга половина XX століття: Нариси історії. – К., 1997.
Чорнобильська трагедія: Документи і матеріали. – К., 1996.
Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993.
Экономика Советской Украины. 1945-1975 гг. – К., 1975.
Юрчук В.І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні. – К., 1995.
Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки XX століття (історико-політичний аспект). – Луцьк, 1995.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 5

Розділ перший
ОСТАННІЙ ПЕРІОД "СТАЛІНЩИНИ" 17

§1. Суспільно-політичний розвиток 18
§2. Стан економіки республіки 27
§3. Зміни у сфері культури 40

Розділ другий
ЛІБЕРАЛІЗАЦІЯ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА 63

§ 1. Початок десталінізації 64
§2. Перехід Криму до складу УРСР 76
§3. Аграрна й соціальна політика 82
§4. Перебудова управління промисловістю 93
§5. Держава і Церква 105
§6. "Відлига" в культурному житті 115

Розділ третій
ПОСИЛЕННЯ КОНСЕРВАТИВНИХ ТЕНДЕНЦІЙ 135

§1. Верхівковий переворот 136
§2. Господарська реформа 148
§3. Наростання кризових явищ в економіці 165
§4. Особливості культурного життя 181
§5. Дисидентський рух 222
§6. Спроба "перебудови" системи 242

ВИСНОВКИ 293

RESUME 296

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ 297

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА 301